

Ю. М. КОСЕНКО

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

7 клас

Підручник для учнів
спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів (F70)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Чернівці
«Букрек»
2016

ББК 63.3(4УКР)я72
К 71

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ від 26.09.2016 № 1148)*

Косенко Ю. М.
К 71 Історія України. 7 клас : підручник для учнів спеціальних загально-освітніх навчальних закладів (F70) / Ю. М. Косенко. – Чернівці : Букрек, 2016. – 280 с. : іл.

ISBN 978-966-399-825-1

ББК 63.3(4УКР)я72

ISBN 978-966-399-825-1

© Косенко Ю. М., 2016
© Видавничий дім «Букрек», 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ І. УКРАЇНА – НЕЗАЛЕЖНА ДЕРЖАВА	9
ТЕМА 1. Україна – наша Батьківщина.....	9
ТЕМА 2. Державні символи України	11
ТЕМА 3. Мала Батьківщина. Походження назви рідного міста (села).....	15
ТЕМА 4. Історія твоєї родини.....	18
РОЗДІЛ ІІ. ЗНАЙОМСТВО З ІСТОРІЄЮ	23
ТЕМА 1. Історичні джерела.....	23
ТЕМА 2. Відлік часу в історії	29
ТЕМА 3. Ознайомлення з історичною картою.....	33
ТЕМА 4. Найдавніше життя на території України. Місця стоянок.....	38
РОЗДІЛ ІІІ. ЖИТТЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН	44
ТЕМА 1. Розселення східнослов'янських племен	44
ТЕМА 2. Устрій східнослов'янських племен.....	48
ТЕМА 3. Заняття східних слов'ян.....	52
ТЕМА 4. Слов'янські поселення і житла.....	56
ТЕМА 5. Вірування та звичаї східних слов'ян	60
РОЗДІЛ ІV. КНЯЖА РУСЬ-УКРАЇНА	68
ТЕМА 1. Князь Олег. Утворення Київської держави.....	68
ТЕМА 2. Правління князя Ігоря.....	73
ТЕМА 3. Внутрішня і зовнішня політика княгині Ольги.....	77
ТЕМА 4. Князювання Святослава Хороброго.....	81
ТЕМА 5. Київська держава за часів Володимира Великого.....	85
ТЕМА 6. Запровадження християнства на Русі	89
ТЕМА 7. Князь Ярослав Мудрий. «Руська Правда». Зростання авторитету Київської держави	94
РОЗДІЛ V. УСТРІЙ, ПОБУТ ТА КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	101
ТЕМА 1. Суспільно-політичний устрій Київської держави IX–XII століть	101
ТЕМА 2. Церква за часів давньоруської держави.....	105
ТЕМА 3. Розвиток ремісництва у Київській державі	110

ТЕМА 4. Торгівля у добу Київської держави	114
ТЕМА 5. Побут мешканців Київської держави	118
ТЕМА 6. Київ – столиця давньоруської держави	122
ТЕМА 7. Міста Київської держави	127
ТЕМА 8. Архітектура й образотворче мистецтво східних слов'ян у IX–XII століттях	131
ТЕМА 9. Кирило і Мефодій – засновники слов'янської писемності. Кирилиця	136
ТЕМА 10. Поширення писемності. Літописи та інші твори тогочасної літератури	140
ТЕМА 11. Усна народна творчість за часів Київської держави	145
РОЗДІЛ VI. ЗАНЕПАД КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	152
ТЕМА 1. Роздробленість Київської держави	152
ТЕМА 2. Половецька загроза	156
ТЕМА 3. Правління Володимира Мономаха. «Повчання дітям»	160
ТЕМА 4. Боротьба за Київ. Занепад столиці	165
ТЕМА 5. Монголи	169
ТЕМА 6. Початок монгольської навали. Битва на річці Калці	173
ТЕМА 7. Вторгнення хана Батия на українські землі	177
ТЕМА 8. Героїчна оборона Києва 1240 року	181
ТЕМА 9. Захоплення монголами давньоруських земель	185
ТЕМА 10. Життя на Русі за монгольського іґа	189
РОЗДІЛ VII. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА	195
ТЕМА 1. Об'єднання Галицького і Волинського князівств Романом Мстиславовичем	195
ТЕМА 2. Князь Данило Галицький. Внутрішня і зовнішня політика	200
ТЕМА 3. Спадкоємці Данила Галицького	204
РОЗДІЛ VIII. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО	211
ТЕМА 1. Князь Любарт. Загарбання Волині й Галичини сусідніми державами	211
ТЕМА 2. Князь Ольгерд. Приєднання українських земель після перемоги над монголами біля річки Сині Води	215
ТЕМА 3. Суспільно-політичний устрій Великого Князівства Литовського у другій половині XIV–XVI століттях	219
ТЕМА 4. Життя селян у Литовській державі	223

ТЕМА 5. Розвиток ремісництва та торгівлі у Великому Князівстві Литовському	226
РОЗДІЛ ІХ. УКРАЇНА У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ	233
ТЕМА 1. Кревська унія 1385 року	233
ТЕМА 2. Руське князівство. Повстання князя Михайла Глинського	238
ТЕМА 3. Люблінська унія 1569 року. Утворення Речі Посполитої	241
ТЕМА 4. Церковна унія 1596 року	246
ТЕМА 5. Захист прав українського народу. Православні братства	250
ТЕМА 6. Суспільні стани Речі Посполитої	254
ДОДАТКИ	
НАЙВАЖЛИВІШІ ІСТОРИЧНІ ПОДІЇ	261
ВИДАТНІ ДІЯЧІ ДАВНЬОЇ УКРАЇНИ	264
СЛОВНИК ІСТОРИЧНИХ ПОНЯТЬ	267
ПАМ'ЯТНИКИ СУЧАСНОСТІ, ПРИСВЯЧЕНІ ІСТОРИЧНИМ ПОСТАТЯМ РУСИ-УКРАЇНИ	276

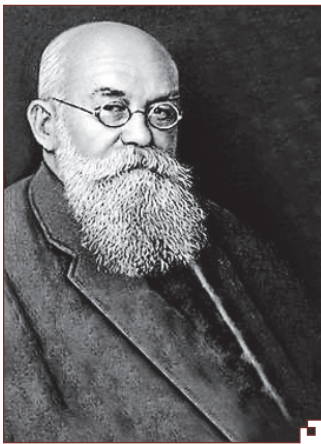
ВСТУП

Юні друзі! Люди живуть на Землі тривалий час. З давніх часів вони намагалися зробити своє життя більш зручним, навчилися добувати вогонь, виготовляти знаряддя праці, одяг, будувати. Вони також обробляли землю, доглядали за домашніми тваринами, полювали, ловили рибу – все це було необхідним для життя.

Бувало, що на представників певного народу чи країни нападали ворожі війська. Через війни гинули люди, руйнувалися давні міста, знищувалися пам'ятки культури (храми, будинки, книги, посуд, одяг та інше). На щастя, війни закінчувались, життя тривало далі. Люди відновлювали та засновували міста, облаштовували побут, займалися торгівлею, співали пісень тощо.

Минав час. Протягом багатьох століть на Землі жили різноманітні народи й існували різні держави. З часом одні народи зникали, інші перемішувались зі сусідніми чи переселялися на нові землі. Кожний народ мав своїх ватажків, але імена не всіх збереглися до нашого часу.

Дізнатися, як жили люди раніше, допоможе історія. **Історія – це наука про минуле людства. Вона вивчає життя людей з найдавніших часів до сьогодення.**

Михайло Грушевський

Діти, ви живете в Україні. Наша країна має свою історію. Найбільш відомим істориком України вважається **Михайло Сергійович Грушевський**. Він написав близько двох тисяч робіт з історії України. Найславетнішою його роботою є «Історія України-Руси».

Історія України – це не тільки історія нашої країни, а й історія твоєї сім'ї та багатьох українських родин. Знання історії України дасть змогу дізнатися більше про життя й діяльність державних діячів, військових ватажків, представників культури, які прославляли нашу країну в різні часи. Історія також розповість про звичаї, традиції та культуру українського народу. А ще ця наука навчає любити свою Батьківщину, цінувати те, що здобуто попередніми поколіннями.

Майдан Незалежності – центральна площа України

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Історія – це наука про минуле людства.

Історики – люди, які вивчають минуле людства.

ІМЕНА

Михайло Сергійович Грушевський – відомий український історик.

ЗАПИТАННЯ

1. Як називається ваш новий предмет?
2. Що таке історія?
3. Хто такі історики?
4. Кого з відомих істориків України ви знаєте?
5. Чому потрібно вивчати історію своєї Батьківщини?

ЗАВДАННЯ

1. Знайди на карті м. Київ, обласний центр, рідне місто чи село.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Предмети старовини можна побачити в музеях. Історичний музей – це установа, де зберігають, вивчають і показують людям пам'ятки давнини. Музеї організують виставки стародавніх речей. Музейна виставка називається експозиція, а предмети, які розміщені в ній, – експонати.

Експозиція Національного військово-історичного музею України

РОЗДІЛ I

УКРАЇНА – НЕЗАЛЕЖНА ДЕРЖАВА

ТЕМА 1

УКРАЇНА – НАША БАТЬКІВЩИНА

На минулому уроці ви дізналися про нову для вас науку – історію і вчених, які її вивчають, – істориків.

Чому нашу землю називають Україною, де її межі, хто тут живе та багато іншого – ви дізнаєтеся на цьому уроці.

Країна, в якій ми живемо, називається **Україна**. Її мешканці – **українці**. Україна – наша **Батьківщина**. На цій землі жили багато поколінь ваших рідних. Тут живуть наші батьки, їх батьки (дідусі й бабусі), тому вона й має назву – Батьківщина.

В Україні живуть багато народів. Найбільше – українців, але багато є росіян, білорусів, кримських татар, грузинів, євреїв, вірменів, греків та інших. У нашій державі мешкає близько 45 мільйонів людей.

Кожна країна має свою столицю. **Столиця – це головне місто держави**. Столицею України є місто **Київ**. Це місто дуже давнє, йому більше, ніж півтори тисячі років. Легенда розповідає, що **апостол Андрій**, побувавши на пагорбах майбутнього Києва, передбачив виникнення тут славного міста.

Наша країна велика та гарна. У ній є багато річок, озер, гір, міст і сіл. Найбільшою річкою України є **Дніпро**. **Чорне й Азовське моря** омивають південні береги нашої Батьківщини. Найбільшими містами України є **Київ, Харків, Одеса, Львів, Дніпро** та інші. Землі України багаті на корисні копалини: сіль, крейду, вугілля, нафту, газ та інші.

Чому ж наша Батьківщина отримала таку назву – Україна? Історики це пояснюють так. Назва «Україна» означає країна, рідний край, рідна земля. З давніх-давен цю назву застосовували для позначення земель Київщини, Переяславщини і Чернігівщини, а людей, які жили на цих територіях, називали українцями. Згодом цією назвою стали позначати всі землі, на яких проживали українці.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Україна – назва нашої країни.

Українці – мешканці України.

Батьківщина – земля батьків.

Столиця – головне місто країни.

ІМЕНА

Апостол Андрій – учень Ісуса Христа, який проповідував християнство і, за легендою, побував на землях сучасної України.

ЗАПИТАННЯ

1. У якій країні ми живемо?
2. Як ще називають Україну?
3. Назвіть столицю нашої держави.
4. Яка найбільша річка України?
5. Назвіть моря, що омивають південні території нашої держави?
6. Чому рідну землю називають Батьківщиною?

ЗАВДАННЯ

1. Знайди на карті міста: Київ, Харків, Одеса, Львів, Дніпро.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Найдавнішою назвою, якою наші предки іменували свою землю, було слово «Русь». Себе вони називали русичами. Спочатку, коли говорили Русь, то мали на увазі Київську, Чернігівську та Переяславську землі. Пізніше ця назва розповсюдилася на всі землі, де було прийнято християнство. Протягом багатьох століть словом «Русь» позначали національну територію України. Навіть у наші дні населення Закарпаття інколи називає себе русинами, а свій край – Підкарпатською Руссю.

ТЕМА 2

ДЕРЖАВНІ СИМВОЛИ УКРАЇНИ

Ви вже знаєте багато важливого про Україну. Пригадайте, чому рідну землю називають Батьківщиною? Яка столиця нашої держави? Які найбільші міста в Україні?

На цьому уроці ви дізнаєтеся, що таке національна символіка та які державні символи має Україна.

Кожна країна світу має свої державні символи. Вони формувалися протягом багатьох століть. Під цими символами воїни захищають свою Батьківщину, спортсмени з ними відстоюють честь держави, дипломати представляють інтереси її громадян. Державні символи зображують на грошах, печатках, документах.

Державними символами України є: прапор, герб і гімн.

Державний прапор нашої Батьківщини має синій і жовтий кольори.

Державний прапор України

Кожний колір має своє значення. Синій уособлює мирне небо України, миролюбність українського народу, а жовтий колір означає пшеничні поля України, тобто природні багатства нашої держави.

Прочитайте поетичні рядки про колір нашого прапора:

*Наш стяг – пшениця у степах
Під голубим склепінням неба.*

Пшеничне поле

Державний герб України – це золотий тризуб на синьому щиті. Тризуб – дуже давній символ. Серед істориків нема єдиної думки щодо пояснення тризуба. У ньому впізнають падаючого на здобич сокола, верхівку хлібного колоса, лук зі стрілою тощо.

Державний герб України

Державний гімн України називається «Ще не вмерла України...». Слова гімну написав поет **Павло Чубинський**. Музику до цих слів створив композитор **Михайло Вербицький**. Слова гімну пронизують душу не тільки українців, а й тих, кому не байдужа доля України.

*Ще не вмерла України ні слава, ні воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.
Душу й тіло ми положим за нашу свободу.
І покажем, що ми, браття, козацького роду.*

Українці з національним прапором

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Державний герб – офіційний знак держави.

Державний гімн – офіційна урочиста пісня держави.

Державний прапор – офіційний знак держави.

ІМЕНА

Павло Чубинський – автор слів державного гімну України.

Михайло Вербицький – автор музики державного гімну України.

ЗАПИТАННЯ

1. Які кольори є на державному прапорі України?
2. Що означає синій колір національного прапора?
3. Що уособлює жовтий колір прапора нашої Батьківщини?
4. Що зображено на українському гербі?
5. Як історики пояснюють значення тризуба?
6. Як називається гімн України?
7. Хто написав слова гімну України?
8. Хто автор музики гімну України?
9. Як ви гадаєте, як би жилося громадянам без державної символіки?

ЗАВДАННЯ

1. Намалюйте державний прапор України.
2. Вивчіть уривок державного гімну України.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Тризуб як символ відомий з давніх часів. Його використовували як магічний знак, оберіг. Його зображення можна знайти на давній зброї, монетах, стінах, посуді, документах тощо. На території нашої країни тризуб використовувався як символ влади київських князів (правителів). У київських князів були печатки з тризубом. Щоб підтвердити підписані угоди, князі ставили на документах печатку зі зображенням тризуба. Більше тисячі років тому князі Русі-України Володимир Великий і Ярослав Мудрий чеканили золоті та срібні монети з тризубом.

зі стародавньої церкви

Стародавні українські монети
зі зображенням тризуба

ТЕМА 3

МАЛА БАТЬКІВЩИНА. ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ РІДНОГО МІСТА (СЕЛА)

Ви вже знаєте, що кожна країна має свою символіку. Пригадайте, які символи називають державними? Які українські державні символи ви знаєте?

На цьому уроці ви дізнаєтеся, з яких регіонів складається наша Батьківщина і чому вона має таку назву.

Україна – наша Батьківщина! Це велика європейська країна. Її територія складається з 24 областей і Автономної Республіки Крим. Кожна область має свій обласний центр. Переважно область називають відповідно до назви обласного центру. Наприклад, Львів є центром Львівської області, Житомир – Житомирської, Суми – Сумської області. Але назви деяких областей є винятками. Зокрема, Луцьк є обласним центром Волинської області, Ужгород – центром Закарпатської області. Місто Сімферополь – столиця Автономної Республіки Крим.

Україна

Області поділяються на райони, а райони – на селищні й сільські ради. На території цих рад розташовані менші села.

Хоч у мові, звичаях, піснях, одязі мешканців різних регіонів України є певні відмінності, та вони розуміють один одного. Проте найкраще вдома, бо там завжди чекають і люблять.

Місце, де ви народилися, промовили перші слова та зробили свої перші кроки, бавилися з друзями і ходили у дитячий садочок, слухали бабусині казки та ловили рибу, вчилися їздити на велосипеді й ходите до школи, називається малою Батьківщиною.

Мала Батьківщина – це те місце, де оселя вашої сім'ї, де жили ваші діди та прадіди. Це вулиця, якою ви тисячі разів ходили у різних справах. Мала Батьківщина – це ваші вірні друзі, з якими ви давно знайомі.

Мала Батьківщина – це рідний край, місце, де ви народилися і вросли.

Мала Батьківщина

Мала Батьківщина має назву. Це назва вашого рідного міста чи села. Дуже часто назви населених пунктів походять від імен їх засновників або відомих людей, які тут жили і працювали. Наприклад, Київ названий на честь засновника міста князя Кия, а Івано-Франківськ – на честь видатного українського діяча Івана Франка. Багато міст беруть назву від особливостей місцевості, де розташовані (річок, гір, полів, степів): Запоріжжя, Кривий Ріг, Білопілля.

Коли дорослі подорожують чи переїздять жити в інше місце, вони часто іменують себе за назвою малої Батьківщини. Наприклад: «Я – одесит», «Я – харків'янин». Уродженці певного регіону називають себе земляками.

Земляки – це люди, які мають спільну малу Батьківщину.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Мала Батьківщина – це місце, де ви народилися й вирости.

Область – територіальна частина України.

Район – територіальна частина області.

Земляки – люди, які мають спільну малу Батьківщину.

ЗАПИТАННЯ

1. З яких територіальних частин складається Україна?
2. Які територіальні частини входять до складу області?
3. Поясніть, що таке мала Батьківщина?
4. У якій області ви живете?
5. У якому районі ви мешкаєте?
6. Як називається ваша мала Батьківщина?
7. Поясніть назву свого міста (села).
8. Кого називають земляками?
9. Чому слово «земляки» має таке значення?

ЗАВДАННЯ

1. Знайдіть на карті область, у якій ви живете, обласний центр, своє місто (село).

ЦІКАВО ЗНАТИ

Топоніміка – це наука про походження назв міст, сіл, вулиць, річок озер, ярів і т. д. В Україні існує багато міст і сіл, схожих за назвою. Наприклад, місто Тростянець є на Галичині, Волині, Полтавщині, Вінниччині та Сумщині. На Черкащині існують згадані Т. Г. Шевченком у творі «Гайдамаки» містечка Вільшана та Лебедин. Але Лебедин також є в Сумській області, а Вільшана – й на Харківщині, і декілька – на Сумщині. У різних куточках України існують Золочів, Ямпіль тощо.

Схожість назв свідчить про тісний зв'язок між усіма регіонами нашої країни. Люди переселялися з місця на місце і часто називали нові селища старою назвою. Вони однаково сприймали природу, тому в багатьох куточках України існують села з назвами Річки, Яблунівка, Ставище, Піски, Залісся тощо.

ТЕМА 4

ІСТОРІЯ ТВОЄЇ РОДИНИ

На минулому уроці ви дізналися про свою малу Батьківщину. Поясніть, що таке мала Батьківщина? Як називається ваше місто (село)? Чому воно має таку назву? Пригадайте, хто такі земляки.

Сьогодні ви дізнаєтеся, що таке сім'я та родина, хто такі предки і як складається родовід.

У кожного з вас є своя сім'я. Сім'я складається із батьків (іноді тільки з тата чи мами) і дітей. **Сім'я – це об'єднання найближчих родичів.**

Сім'я

Крім найрідніших людей, у кожного є родичі: дядьки, тітки, двоюрідні, троюрідні брати і сестри та інші. Це ваша родина. **Родина – це об'єднання всіх родичів.**

У ваших бабусь і дідусів були також батьки. А у тих батьків були свої батьки та дідусі й бабусі і так далі. Ці люди жили дуже давно, але вони теж ваші родичі. Згадуючи про них, додають на початку слова частинку пра-

прабабуся, прапрадідусь. Родичів, які жили у давні часи, називають предками. Якщо скласти список ваших родичів і предків, то отримаємо родовід. У родоводі записують прізвище, ім'я та по батькові родича чи предка. Родовід складають у вигляді таблиць або дерева.

У кожної людини є прізвище, ім'я та по батькові. Цю інформацію записують у свідоцтво про народження, а коли людина виростає – у паспорт.

Ім'я людина отримує після народження. Ім'я дитині дають батьки. Від імені тата людину називають по батькові. Прізвище діти отримують від батька. Коли діти стають дорослими, вони можуть змінити прізвище. Як правило, так роблять жінки, коли виходять заміж і беруть прізвище свого чоловіка.

Життя кожної української родини – це частина історії нашої країни. Усі ми повинні намагатися дізнатися якомога більше про своїх предків, адже вони творили історію України!

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Родина – це об'єднання всіх родичів.

Предки – це ваші родичі, які жили у давні часи.

Родовід – послідовно складений список ваших родичів і предків.

ЗАПИТАННЯ

1. Хто входить до складу вашої сім'ї?
2. Назвіть своїх родичів.
3. Де живуть ваші родичі?
4. Кого називають предками?
5. Що таке родовід?
6. У яких випадках можна змінити своє прізвище?
7. Чому людство придумало імена і прізвища?

ЗАВДАННЯ

1. Дізнайся, що означає твоє ім'я.
2. Разом із дорослими склади свій родовід. Накресли в зошиті таблицю та впиши у клітинки імена своїх рідних.

Я	Рідна сестра	Рідний брат	Мама	Тато	Бабуся	Дідусь

ЦІКАВО ЗНАТИ

Протягом багатьох тисячоліть люди мали лише імена. З часом кількість людей зростає, і вони помітили, що одного імені не достатньо, щоб відрізнити одну людину від іншої. В Україні прізвища давали від імен батьків (Андрієнко, Петренко, Гавриленко), від назви професії (Гончаренко, Коваль, Мельник), від особливих рис людини (Горбенко, Глушко, Кривенко), від місця проживання (Лісовенко, Степовий, Загребельний).

Особливу роль у створенні прізвищ відіграли запорозькі козаки. Їх прізвища пронизані почуттям гумору і відчайдушності. Наприклад: Непийвода, Недайкаша, Неїжборщ, Нагнибіда, Паливода, Перебийніс, Убийвовк, Куйбіда, Ковбаса та інші.

УЗАГАЛЬНЕННЯ З РОЗДІЛУ

УКРАЇНА – НЕЗАЛЕЖНА ДЕРЖАВА

- У світі існує багато наук. Серед них важливе місце займає історія, яка досліджує життя людей з найдавніших часів до сьогодення. Ви будете вивчати на уроках історії життя людства у різні історичні часи на території нашої країни.
- Ми живемо в Україні. Для всіх українців вона є Батьківщиною. Столицею України є місто Київ, а найбільшою рікою нашої держави є Дніпро. Омивають південні береги нашої країни два моря – Чорне та Азовське.
- Україна має свої державні символи: прапор, герб і гімн. Державний прапор України має два кольори – синій і жовтий. Гімн нашої держави називається «Ще не вмерла України». Його написав Павло Чубинський, а музику до нього – Михайло Вербицький. Український герб – тризуб.
- Україна поділяється на територіально-адміністративні частини – області. Їх 24 та Автономна Республіка Крим. Області поділяються на менші частини – райони. У районах розташовані міста й села, у яких ви проживаєте. Місце, де ви народилися, зробили свої перші кроки, сказали перші слова, пішли до школи, називається малою Батьківщиною.
- На знайомій вулиці розташований ваш рідний будинок, у якому мешкають найбільш рідні й близькі вам люди – мама, тато, братик чи сестричка. Це ваша сім'я. Історія кожної сім'ї утворює історію нашої країни, тому ви повинні знати про минуле ваших рідних і близьких.

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ

Виберіть правильний варіант відповіді

1	Історія – це наука про:	а) людей;
		б) минуле людства;
		в) тварин.
2	Наша країна називається:	а) Уругвай;
		б) Угорщина;
		в) Україна.

3	Столиця нашої країни – місто:	а) Львів;
		б) Київ;
		в) Харків.

Виберіть герб України:

4			
	а)	б)	в)

5	Гімн України називається:	а) «Заповіт»;
		б) «Каменярі»;
		в) «Ще не вмерла України...».

6	Слова гімну України написав:	а) Павло Чубинський;
		б) Тарас Шевченко;
		в) Леся Українка.

Виберіть прапор України:

7			
	а)	б)	в)

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ВМІННЯ

1. Знайдіть на карті міста: Київ, Чернігів, Львів, Миколаїв, Харків.
2. Знайдіть на карті своє місто (село), обласний центр, столицю держави.

РОЗДІЛ II

ЗНАЙОМСТВО З ІСТОРІЄЮ

ТЕМА 1

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

Ви вже знаєте, в якій країні живете, які в українців державні символи, що таке родина і хто такі історики.

Сьогодні ви дізнаєтеся, як учені досліджують життя людей у давні часи.

На території України люди живуть уже багато тисячоліть. Вони спілкувалися між собою, розповідали казки, переказували один одному про подвиги своїх героїв, відзначали різноманітні свята й події, спостерігали за змінами у природі тощо. Свої враження й відчуття наші предки відображали у **піснях, прислів'ях, легендах, билинах**. Був час, коли люди ще не вміли писати, тому свої твори передавали усно: від батька й матері до дітей, від дідуся й бабусі – до онуків, між рідними і знайомими. Такі твори історики називають **усними пам'ятками**. Багато з них були забуті й не дійшли до нашого часу. З відомих нам пам'яток ми можемо дізнатися про повсякденне життя наших предків, їх звичаї та традиції, про працю і відпочинок тощо.

Усні пам'ятки – це твори, які передавали усно від одного покоління до іншого.

Крім усних пам'яток, історики досліджують предмети старовини: стародавню зброю, монети, знаряддя праці, меблі, посуд, одяг, прикраси. За довгі роки багато речей згоріли через пожежі, чимало було знищили вороги чи пошкодив час. На щастя, не всі давні пам'ятки зникли безслідно. Деякі збереглися – чи цілі, чи у зруйнованому вигляді. Через багато років, а часом і століть дослідники знаходять та розкопують стародавні міста й поселення, місця битв, вивчають знайдені речі. Людей, які розкопують і досліджують стародавні речі, називають **археологами**.

Сліпий бандурист (картина К. О. Трутовського)

Предмети, якими користувалися люди у давні часи, вважають речовими пам'ятками.

Речові пам'ятки

Археологічні розкопки

З часом люди відчували потребу передавати свої слова і побажання іншим. Для цього вони позначали окремі слова чи звуки знаками (буквами) або малюнками. Люди писали на глиняних і дерев'яних дощечках, корі дерев, папері й навіть на каменях. **Такі пам'ятки називаються писемними.**

Найбільш доступним нашим предкам матеріалом для письма була кора берези – береста. У давні часи не було ні олівців, ні ручок, тому знаки видряпували на корі невеликими гострими палицями – **писалами**. Записи на бересті називалися **берестяними грамотами**. Пізніше люди винайшли папір, на якому писали чорнилом.

Берестяна грамота

Усні, речові й писемні пам'ятки є історичними джерелами.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Історичні джерела – це усні, речові й писемні пам'ятки, за якими історики вивчають життя людей у минулі часи.

Усні пам'ятки – це твори, які передавалися усно від одного покоління до іншого.

Речові пам'ятки – це предмети, якими користувалися люди в давні часи.

Писемні пам'ятки – це записи наших предків на глині, дереві, корі, папері, камені.

Археологи – дослідники, які вивчають стародавні предмети, знайдені під час розкопок.

Билина – пісня про героїчні подвиги предків.

Берестяна грамота – письмовий запис на корі берези.

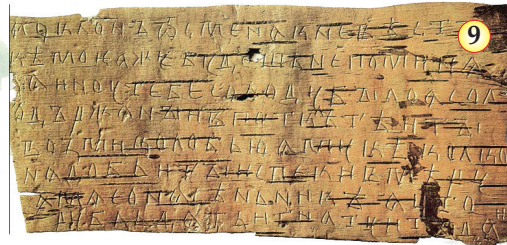
ЗАПИТАННЯ

1. Що таке усні пам'ятки?
2. Назвіть усні пам'ятки.
3. Що таке речові пам'ятки?
4. Що належить до речових пам'яток?
5. Кого називають археологами?
6. Що таке писемні пам'ятки?
7. На чому писали наші предки?
8. Що належить до історичних джерел?
9. Як ви гадаєте, що було б із людством, якби дотепер не було письма?

ЗАВДАННЯ

1. Розглянь ілюстрації на с. 27. Накресли в зошиті таблицю та впиши у незаповнені клітинки номери історичних пам'яток.

Усні пам'ятки	Речові пам'ятки	Писемні пам'ятки

ЦІКАВО ЗНАТИ

З появою паперу люди почали писати гусячими або лебединими перами. Так тривало протягом багатьох століть. На кінчику пера із крил птахів робили косий зріз. Для написання літер використовували чорнило.

Найдавніший рецепт виготовлення чорнила на Русі пов'язаний із березовою сажею. Її перемішували з вишневим клеєм (камеддю) і водою та отримували суміш чорного кольору. Також наші пращури виготовляли чорнило інших кольорів: з плодів калини й бузини, кори і листя дуба, вільхи та ясена. Для виготовлення чорнила коричневого чи синього кольору зішкрібували іржу з заліза та розводили водою.

Рукописи, написані перами і чорнилом, можна побачити у музеях.

Перо і чорнило

ТЕМА 2

ВІДЛІК ЧАСУ В ІСТОРІЇ

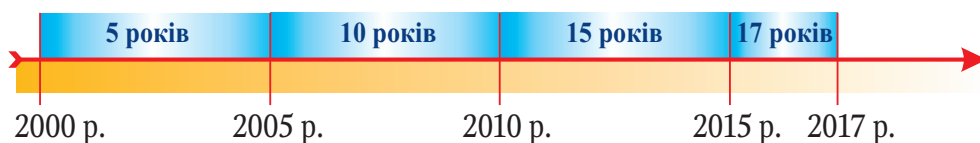
Вам уже відомо про історичні джерела. Пригадайте, будь ласка, що таке усні, речові та писемні пам'ятки? Хто такі археологи?

На цьому уроці ви дізнаєтеся, як рахується час у історії, що таке століття, з яких частин воно складається і як вони позначаються.

Вам уже відомі такі одиниці виміру часу як день, доба, тиждень, місяць, рік. **Послідовний перелік днів, тижнів і місяців року називають календарем.** Наші предки ще здавна, спостерігаючи за явищами природи, склали календарі. За ними вони визначали, коли краще орати, сіяти, косити, збирати урожай тощо. У наш час встановлено, що рік триває 365 днів і поділяється на 12 місяців. Місяць триває приблизно 4 тижні. У тижні – 7 днів. **Один день календаря – це дата.**

Досліджуючи минуле, вчені прагнуть визначити дату будь-якої історичної події. Це допомагає краще зрозуміти, наскільки ця подія віддалена від нас у часі. Є події з далекого і недалекого минулого. Подією недалекого минулого можна вважати певний епізод із вашого життя. Наприклад, дату народження. Це важлива подія. Полічіть, скільки років минуло з того часу.

Щоб уявити, як минає час, намалюємо пряму лінію, на якій послідовно записуватимемо певні роки. Це **лінія часу**. На ній праворуч відзначаємо сучасний рік, а зліва – попередні роки. Що лівіше записана дата, то раніше вона відбулася.

Стрічка часу – 17 років

Відрізок часу у сто років називається **століття**, або **вік**. Відрізок тривалістю тисячу років називається **тисячоліття**.

Щоб визначити століття, в якому відбулася подія, потрібно до перших двох цифр дати додати одиницю. Наприклад, **2015 рік**. До перших двох цифр додаємо одиницю ($20+1=21$) і отримуємо 21 століття. Спробуймо потренуватися у визначенні століть. Візьмімо **1861 рік**. До перших двох

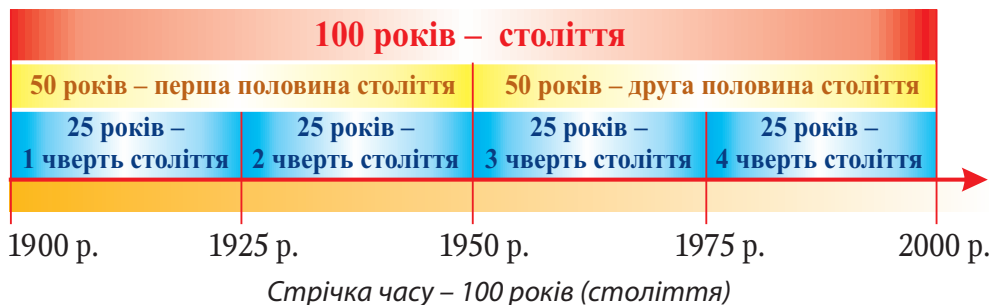
Історія України

цифр додаймо одиницю ($18+1=19$) і отримаємо 19 століття, тобто **1861 рік – це 19 століття**. Або визначимо століття 1991 року. До перших двох цифр додаємо одиницю ($19+1=20$) і отримуємо 20 століття. **1991 рік – це 20 століття**.

Якщо останні дві цифри історичної дати позначені двома нулями, то це означає останній рік століття. У таких випадках не потрібно додавати до перших двох цифр одиницю. **Це єдиний виняток, і його треба запам'ятати**. Наприклад, **1700 рік – це 17 століття**, а **1800 рік – це 18 століття**.

Наші давні предки жили ще в ті роки, які позначалися трьома цифрами. Наприклад, 546 рік, 852 рік, 988 рік. У таких випадках лише до першої цифри додаємо одиницю. Зокрема, 546 рік – це 6 століття ($5+1=6$), 852 рік – 9 століття ($8+1=9$), а 988 рік – це 10 століття ($9+1=10$).

Що ж означають дві останні цифри дати? Візьмемо 1240 рік. Ці цифри означають кількість років у визначеному столітті. Тобто 1240 рік – це 13 століття, в якому вже минуло 40 років. Для точності у визначенні історики поділяють проминулі роки століття на першу і другу половини. Перша половина – це роки, які менші 50, а друга половина – це роки, більші 50. Наприклад, **1711 рік – це перша половина 18 століття** (11 менше 50); **1765 рік – це друга половина 18 століття** (65 більше 50). У випадку, коли йде мова про рік із числом 50, це – середина століття. Наприклад, **1750 рік – середина 18 століття**.

Цифри, які ми використовуємо у повсякденному житті, називають арабськими (їх придумали араби), але в історії **століття позначають римськими цифрами**. У римській нумерації найбільш важливими є цифри I (1), V (5), X (10). Для позначення століть зазначені цифри поєднуються у різних варіаціях. Якщо одиниця розміщена праворуч від цифри, то число збільшується на один: II ($I+I=II$) – 2, VI ($V+I=VI$) – 6, XI ($X+I=XI$) – 11. Одиниця ліворуч означає, що її необхідно відняти, наприклад, IV ($V-I=IV$) – 4, IX ($X-I=IX$) – 9.

У 7 класі ви будете вивчати історію з IX (9) по XVI (16) століття. Для кращого розуміння римської нумерації розгляньте таблицю.

Арабські числа	9	10	11	12	13	14	15	16
Римські числа	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Календар – це послідовний перелік днів, тижнів і місяців року.

Дата – один день календаря.

Лінія часу – це умовна стрічка, на якій позначають дати історичних подій.

Століття – сто років.

Вік – інша назва століття.

Тисячоліття – тисяча років.

Настінний календар

ЗАПИТАННЯ

1. Що таке календар?
2. Скільки місяців у році?
3. Назвіть усі місяці року.
4. Скільки днів у тижні?
5. Перелічіть усі дні тижня.
6. Що таке дата?

7. Скільки років у столітті?
8. Скільки років у тисячолітті?
9. Скільки століть у тисячолітті?
10. Чому важливо знати дати історичних подій?

ЗАВДАННЯ

1. Визначте століття вказаних дат: 884 рік, 1154 рік, 1648 рік, 1814 рік.
2. Визначте половину століття: 1032 рік, 1770 рік, 1850 рік, 1900 рік.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Люди тривалий час живуть на Землі. У наш час, щоб визначити дату їх існування, користуються поняттям «ера». Це поняття тісно пов'язане з народженням Ісуса Христа. Події, які відбулися до народження Ісуса Христа, відносять до періоду, який називають – до нашої ери. Час після народження Христа має назву наша ера. Вважається, що Ісус Христос народився у 1 році нашої ери. Ми живемо після його народження – у нашій ері.

Народження Ісуса Христа (картина Г. В. Хонтхорста)

ТЕМА 3

ОЗНАЙОМЛЕННЯ З ІСТОРИЧНОЮ КАРТОЮ

Ви вже знаєте, як визначається час у історії. Пригадайте, що таке століття? Як їх визначають? Як позначаються віки?

Усі історичні події відбувалися не тільки у певний час, але й у певному місці. Тому вам необхідно орієнтуватися в історичній карті та знати її особливості.

З давніх часів люди торгували, подорожували, переселялися з місця на місце, брали участь у військових походах. Щоб знати особливості певної місцевості (гори, ріки, болота, міста, мости, ліси, дороги), вони позначали їх умовними знаками. Так виникли карти.

Ви вже знайомі з географічною картою. Але історична карта особлива. На ній зображені українські землі у різні часи. Протягом багатьох віків наші предки будували різні міста й поселення. Одні міста виникали раніше, інші – пізніше, тому на історичній карті вони позначатимуться поступово, з часом їх виникнення.

Деякі міста зникали з історичних карт, тому що їх повністю зруйнували ворожі війська. Інші міста люди покидали через голод, смертельні хвороби, пожежі тощо.

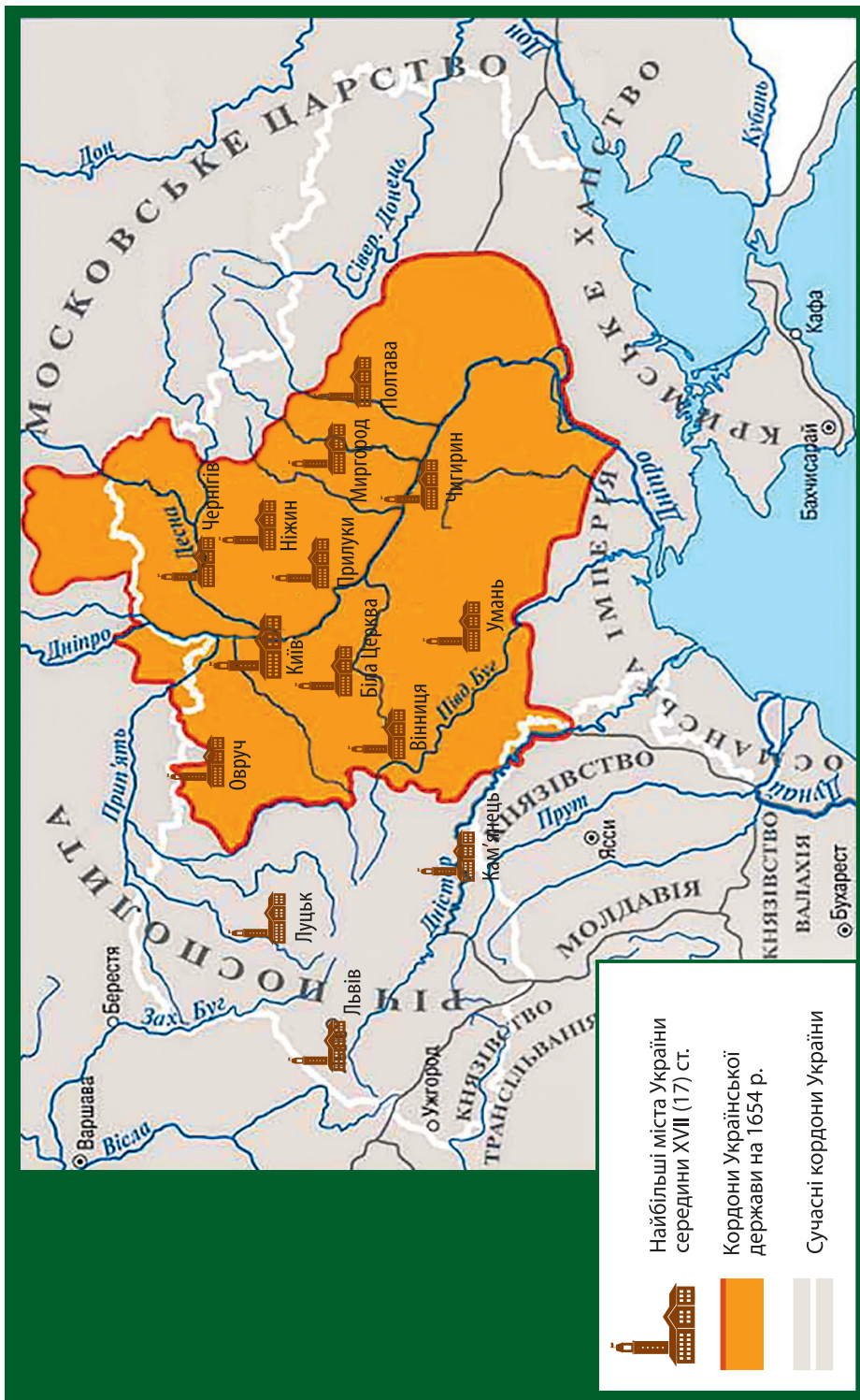
Важливою відмінністю історичної карти від інших є зміна на ній державних кордонів. Вони позначаються різними лініями. Для відокремлення територій однієї держави від іншої кордони в різний час позначають неоднаковими кольорами. Різні кольори також використовують для позначення народів, які проживали на території України та біля її кордонів. Назви цих народів наносять на карту.

У різний час міста, ріки й моря називались по-різному, тому на історичній карті вони позначені під цими назвами. Наприклад: Азовське море у стародавні часи мало назву Сурозьке. Багато українських міст упродовж історії змінювали свою назву. Наприклад, місто Запоріжжя раніше мало назву Олександрівськ, Івано-Франківськ був Станіславом, Хмельницький – Проскуровом, а сучасна Керч колись була грецьким містом Понтікапей.

На історичній карті позначають також місця битв, торгові шляхи, військові походи, шляхи переселення народів тощо.

Київська держава. X (10) століття.

Україна. XVII (17) століття

Історія України

Умовні позначення розташовують у нижній частині карти. Для того, щоб добре навчитися розуміти історичну карту, необхідно запам'ятати, що означають ці знаки. Найбільш поширеними позначеннями на історичній карті є стрілочки, кружечки, прапори, вершники, схрещені мечі, лінії та інші.

Приклад умовних позначень на історичній карті

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Історична карта – це графічне зображення земель у різні історичні періоди.

Умовні позначення – це знаки, які вказують на певну історичну подію (битву, виникнення міста, кордон, військовий похід, торговий шлях тощо).

ЗАПИТАННЯ

1. Що таке історична карта?
2. Які є причини занепаду міст?
3. Що таке умовні позначення?
4. Назвіть найбільш популярні позначки історичної карти.
5. Чим відрізняється історична карта від географічної?
6. Чому виникають міста?

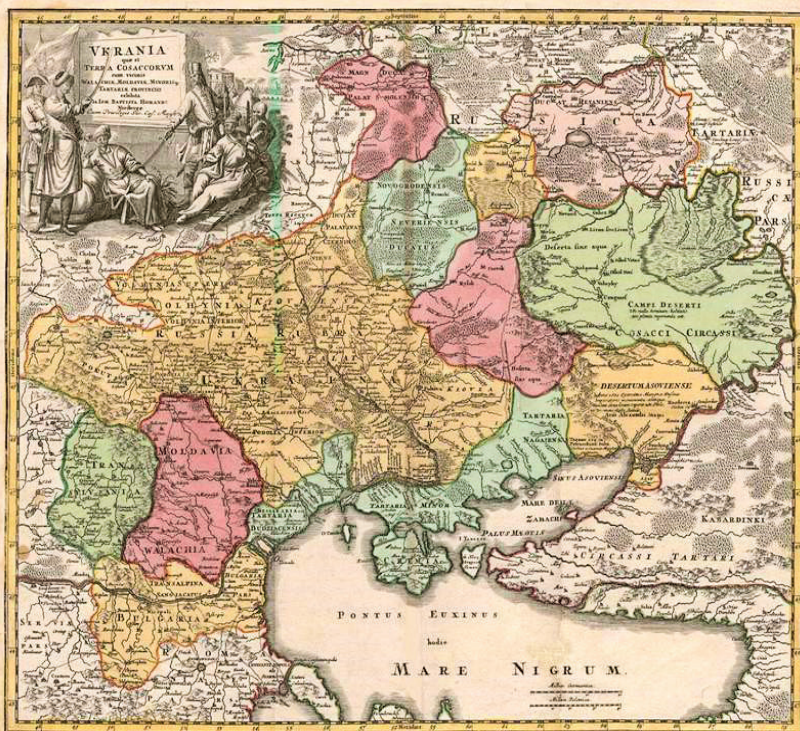
ЗАВДАННЯ

1. Покажіть на карті територію України.
2. Знайдіть столицю нашої держави, обласний центр, рідне місто (село).

ЦІКАВО ЗНАТИ

Перші карти з'явилися ще до виникнення писемності у древніх народів. Найбільш ранні карти стосувалися зображення зірок на небі. Люди малювали Сонце, Місяць і зірки на скелях у вигляді крапок.

У стародавні часи наші предки позначали на картах колодязі, дороги, броди, мости, річки, міста. Карти малювали на камінні, шкірі, корі дерев, дерев'яних і глиняних дощечках.

Давня карта України

ТЕМА 4

НАЙДАВНІШЕ ЖИТТЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ. МІСЦЯ СТОЯНОК

Ви вже ознайомилися з історичною картою. Пригадайте, чим відрізняється історична карта від географічної? Які умовні позначення використовують на історичній карті?

Сьогодні ви дізнаєтеся про те, як жили наші найдавніші предки на території України.

На території сучасної України первісні люди з'явилися дуже давно, близько 100 тисяч років тому. Вони їли ягоди, фрукти, коріння, мед диких бджіл і пташині яйця. Найдавніші мешканці також рибалили та полювали. Для цього вони використовували каміння, кістки великих тварин та власноруч виготовлені загострені палиці.

Первісні люди поселялися біля річок, в яких можна було піймати рибу, поблизу водойм – щоб у полювати тварин, які приходили на водопій. Також давні племена жили там, де було багато рослинної їжі. Коли з часом їжі ставало менше, то вони переходили на інше місце, тобто вели кочовий спосіб життя.

Полювання на мамонта (картина З. Буріана)

Щоб вижити у важких умовах, первісні мешканці збирались у багатолюдні общини родичів по 30–40 осіб. Вони жили разом, спільно полювали на мамонтів, бізонів та інших тварин, гуртом будували житла з гілок, кісток і шкіри впольованих тварин, спільно виготовляли знаряддя праці та одяг, готували їжу, харчувалися і виховували дітей.

Щоб обігріти житла і приготувати їжу, первісні люди використовували вогонь, що виникав від блискавки, коли та підпалювала сухе дерево або траву. Жінки слідкували за підтриманням вогнища. З часом люди навчилися самостійно добувати вогонь.

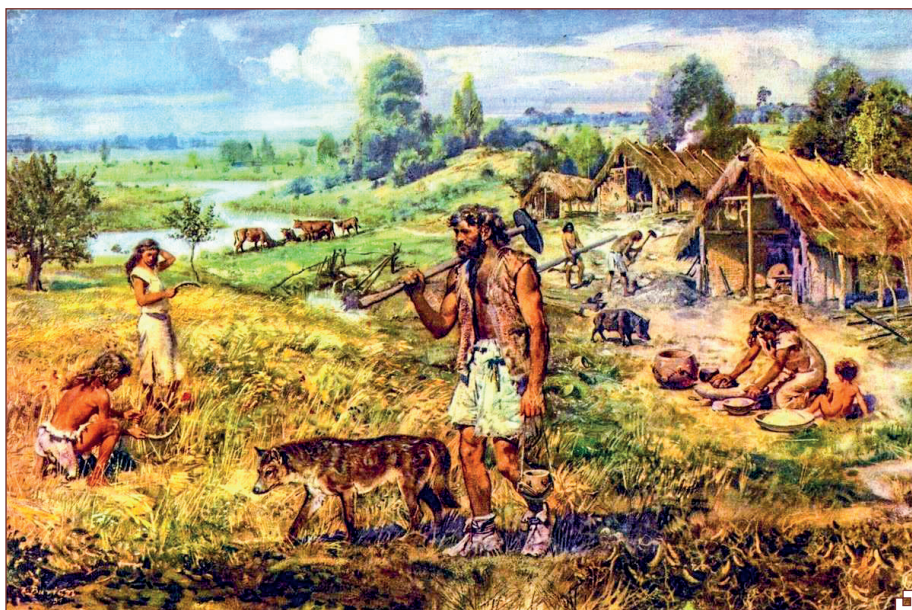
Стоянка первісних людей (картина І. С. Їжакевича)

Близько 7–8 тисяч років тому людство почало займатися хліборобством, яке виникло зі збиральництва. Люди спостерігали за зерном, що потрапило у землю, і з часом самі почали сіяти його біля своїх осель. Так первісні люди почали вирощувати ячмінь, пшеницю, просо. Обробка землі та отриманий урожай зробили їх менш залежними від несприятливих погодних умов. Первісні люди навчилися робити запаси на майбутнє.

Давні мешканці поступово приручили собак, овець, свиней, кіз, корів, коней. Так виникло і розвивалося скотарство. Також було одомашнено

курей, гусей, качок. Люди почали вживати м'ясо домашніх тварин і птиці, молоко, сир, яйця. Землеробство і скотарство сприяли осілому способу життя первісних людей. Осілий спосіб життя – це коли люди живуть на одному місці, займаються землеробством, скотарством, доглядають господарство.

Первісні люди навчилися шити одяг, виготовляти глиняний посуд і знаряддя праці (дерев'яні мотики з кістяними наконечниками, кістяні серпи і шила, ножі, сокири, списи) тощо.

Поселення первісних людей (картина З. Буріана)

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Кочовий спосіб життя – це переселення людей з одного місця на інше.

Хліборобство – вирощування зернових культур (рослин), з яких виготовляють хліб.

Скотарство – розведення і використання одомашнених тварин.

Осілий спосіб життя – це мешкання в одній місцевості.

ЗАПИТАННЯ

1. Чим харчувалися первісні люди?
2. Де поселялися первісні люди?
3. Чому первісні мешканці змінювали місце проживання?
4. Як називають людей, які переселялися з одного місця на інше?

5. Чим займалися наші далекі предки у родовій общині?
6. Які рослини вирощували первісні мешканці?
7. Яких тварин було приручено давніми жителями?
8. Що таке осілий спосіб життя?
9. Чому первісні люди почали жити на одному місці?

ЗАВДАННЯ

1. Розгляньте ілюстрації. Запишіть види діяльності первісних людей.
2. Знайдіть у тексті підручника уривок, де зазначено, скільки років минуло відтоді, як первісні люди почали займатися хліборобством. Запишіть у зошит.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Одного разу біля села Кулишівка, що на Сумщині, під час копання фундаменту для будівлі робітники викопали кістки величезних розмірів. На це місце покликали вчених-археологів. Було знайдено скелети мамонтів, давнього носорога й оленя, диких коней та інших тварин, які вже давно вимерли. Науковці пояснили таку велику кількість кісток тим, що близько 15 тисяч років тому тут була стоянка первісних людей.

Ця знахідка дозволила вченим з'ясувати, що дорослий мамонт сягав у висоту до 4,5 метрів, важив близько 18 тонн і мав бивні до 5 метрів завдовжки.

На честь знахідки було встановлено монумент на честь мамонта – єдиний пам'ятник цій тварині в Україні.

*Пам'ятник мамонту
(с. Кулишівка Сумської області)*

УЗАГАЛЬНЕННЯ З РОЗДІЛУ

ЗНАЙОМСТВО З ІСТОРІЄЮ

- Щоб вивчити, як жили наші предки у різні часи, науковці використовують історичні джерела – усні, речові та писемні пам'ятки. Усні пам'ятки – це твори, які передавали усно від старшого покоління до молодшого. До них належать пісні, легенди, казки, бувальщини, приказки тощо. Речові пам'ятки – це різноманітні стародавні предмети, які були передані історикам чи знайдені археологами. Писемні пам'ятки – це зроблені людьми у давні часи записи на папері, пергаменті, корі дерев, глиняних табличках.
- Для розуміння історії важливо знати, що всі події відбуваються у певний час: день, місяць, рік, століття. Для цього потрібно пам'ятати, що століття – це сто років. Століття поділяється на першу і другу половини або чотири чверті.
- Важливу роль у розумінні минулого відіграє історична карта. На ній є умовні позначення – знаки, які вказують на місце битв, давні поселення й міста, військові походи, торгові шляхи тощо. Історична карта відрізняється від інших тим, що на ній позначені неіснуючі держави та їх кордони, міста, яких уже немає або вони змінили назву і т. д.
- На території України люди живуть дуже давно – вже більше 100 тисяч років. Первісні люди вели кочовий спосіб життя – переходили з місця на місце у пошуках фруктів, ягід, поживних корінців та інших плодів. З часом люди навчилися видобувати вогонь і будувати житла, приручили тварин і почали сіяти різні культури.

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ

Виберіть правильний варіант відповіді:

1	Усні пам'ятки – це:	а) запис на берестяній грамоті;
		б) бувальщини, пісні, легенди;
		в) старовинні прикраси.
2	Стародавні предмети – це:	а) усні пам'ятки;
		б) речові пам'ятки;
		в) писемні пам'ятки.

3	Археологи – це:	а) дослідники, які вивчають корисні копалини;
		б) дослідники, що вивчають стародавні пісні, перекази, легенди;
		в) дослідники, які займаються вивченням стародавніх предметів, знайдених під час розкопок.
4	Писемною пам'яткою є:	а) стародавня пісня;
		б) запис на стіні стародавнього храму;
		в) стародавній посуд.
5	Століття – це:	а) десять років;
		б) сто років;
		в) тисяча років.
6	На історичній карті позначають:	а) міста і села сучасної України;
		б) військові походи, місця битв, розселення стародавніх народів;
		в) гори, річки, височини, низини, рівнини.
7	Первісні люди селилися біля річок, тому що:	а) до води приходили тварини на водопій, і їх можна було вполювати;
		б) у той час вони пересувалися на човнах по воді;
		в) там був красивий краєвид.

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ВМІННЯ

1. Визначте століття таких історичних дат: 1303, 1654, 1871;
2. Визначте століття таких історичних дат: 1100, 1300, 1500;
3. Визначте століття таких історичних дат: 354, 679, 988;
4. Назвіть, до якої частини століття належать історичні дати: 1240, 1563, 1850.

РОЗДІЛ III

ЖИТТЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

ТЕМА 1

РОЗСЕЛЕННЯ СХІДНО- СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН

Вам уже відомо, з яких джерел історики дізнаються про минуле людства, як вони визначають історичний час і які позначки використовують на історичних картах.

На цьому уроці ви дізнаєтеся про місця проживання наших давніх предків – східних слов'ян.

У давні часи на території сучасної України жили наші предки – східні слов'яни. Вони вели осілий спосіб життя: будували житла, господарські приміщення, обробляли землю, займалися скотарством. Слов'яни мешкали у густих лісах, навіть непрохідних болотах, біля річок та озер. У них була спільна мова, звичаї і традиції.

Ліси захищали наших предків від нападів ворогів. Щоб позбутися постійних набігів войовничих сусідів, слов'яни поступово відходили углиб густих лісів та непрохідних боліт і хащ, розселялися на інших землях. З часом східні слов'яни зайняли величезну територію від Балтійського до Чорного моря, а також від Карпатських гір до верхів'я Волги.

Східні слов'яни жили племенами. **Плем'я – це об'єднання людей, які мешкали на одній території, мали спільну мову та перебували у родинних стосунках.** Кожне плем'я мало свою назву.

Найбільш впливовими серед східних слов'ян було **поляни**. Назва племені походить від їх основного заняття – вони обробляли поля, тобто були переважно землеробами. Поляни жили на території середньої Наддніпрянщини. Їх головним містом був Київ.

Плем'я, яке жило на північ від полян, називалося **сіверяни**. Вони жили на лівому березі Дніпра вздовж річок Десна, Сейм, Сула, Ворскла. Найдавнішими містами сіверян були Чернігів і Любеч.

Слов'яни, що мешкали в лісах, отримали назву **древляни** (від слова «дерево» (дерево)). Вони жили на правому березі Дніпра, на берегах річки

Прип'ять. Центром території проживання цього племені було місто Іскоростень.

Плем'я, яке жило у пониззі Дніпра на берегах Південного Бугу, називалося **уличі**. Західніше від уличів оселилося плем'я **білих хорватів**, які проживали біля Карпатських гір у верхів'ї Дністра. Південніше від білих хорватів мешкали **тиверці**, які зайняли землі між Дністром, Прутом і Дунаєм.

У верхів'ях Західного Бугу і правих приток Прип'яті розмістилося плем'я **дулібів**. Це плем'я ще називали волянцями, або бужани.

Кий, Щек, Хорив і Либідь засновують місто Київ (картина А. О. Орльонова)

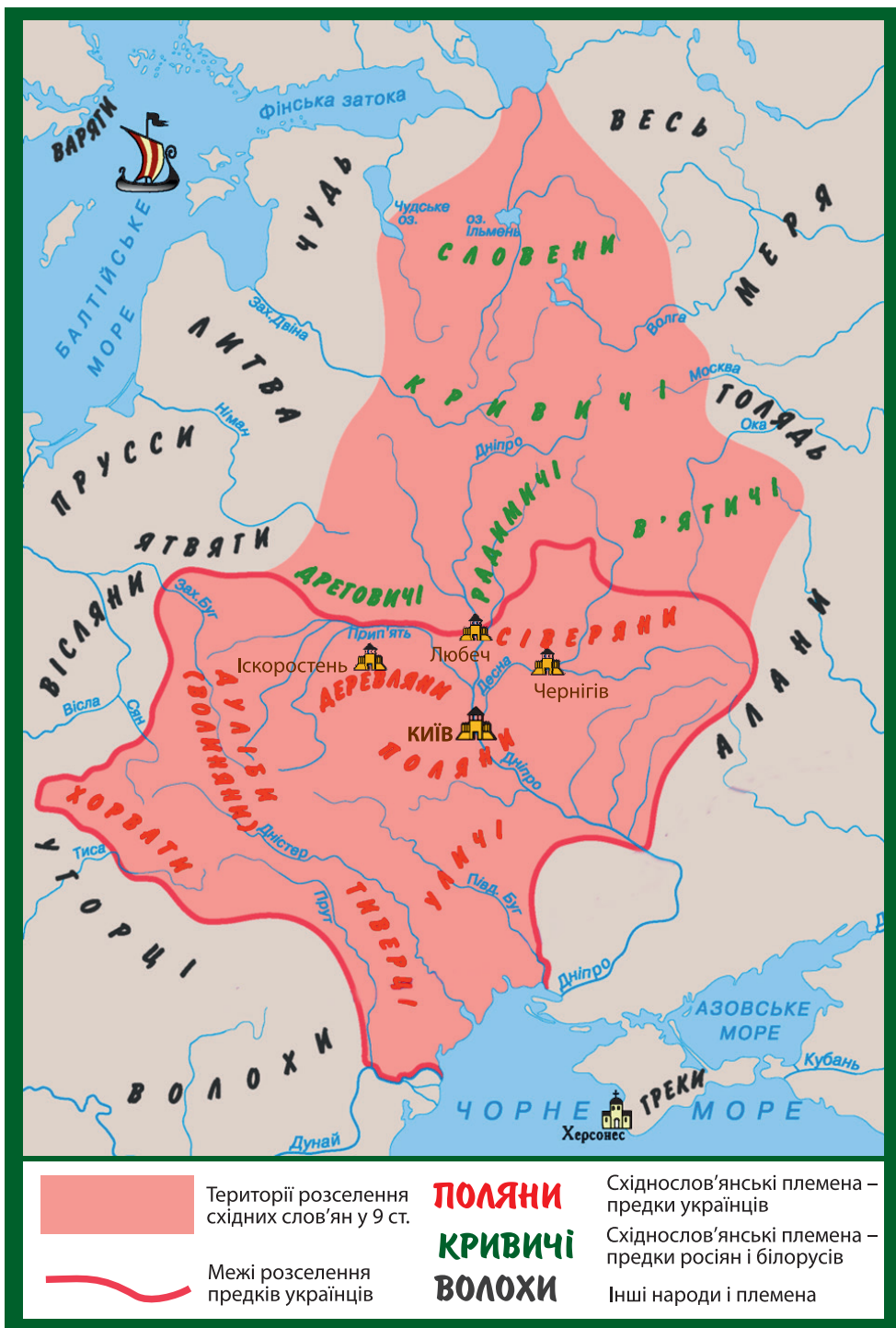
• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Нестор Літописець. «Повість минулих літ»

І були три брати. Одному ім'я Кий, другому – Щек, а третьому – Хорив, і сестра їхня – Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, що й нині зветься Щекавиця, а Хорив – на третій горі, від нього ж прозвалася Хоревиця. І в ім'я брата свого старшого заклали місто і назвали його Київ.

Пам'ятник братам Кію, Щеку і Хориву та сестрі Либідь (м. Київ)

Розселення східнослов'янських племен

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Плем'я – об'єднання людей, які мешкали на одній території, мали спільну мову та перебували у родинних стосунках.

Поляни, сіверяни, древляни, уличі, білі хорвати, тиверці, дуліби – назви східнослов'янських племен, що проживали на території сучасної України.

ЗАПИТАННЯ

1. Що таке плем'я?
2. Яке плем'я серед східних слов'ян було найвпливовішим?
3. Поясніть назву племені «поляни».
4. Чому древляни отримали таку назву?
5. Перерахуйте найдавніші східнослов'янські міста.
6. Назвіть засновників Києва.
7. На чю честь названо місто Київ?

ЗАВДАННЯ

1. Покажіть на карті територію розселення східних слов'ян.
2. Випишіть у зошит назви східнослов'янських племен, які мешкали на сучасній території України.
3. Покажіть на карті найдавніші східнослов'янські міста.
4. Знайдіть у підручнику і випишіть у зошит назви найдавніших східнослов'янських міст.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Предками багатьох європейських народів були слов'яни. З давніх часів слов'янські племена мешкали на величезних територіях Південної та Східної Європи. Поступово їх мова, побут, звичаї почали відрізнятися одне від одного. Так сформувалося три гілки слов'янських племен: західні, південні та східні. Західні слов'яни стали предками чехів, поляків, словаків. Південні слов'яни сформували болгарський, хорватський, сербський і словенський народи. Східних слов'ян вважають предками українського, білоруського та російського народів.

ТЕМА 2

УСТРІЙ СХІДНО-СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН

Ви вже познайомилися з місцем проживання слов'янських племен. Пригадайте, що таке плем'я? Поясніть назви деяких слов'янських племен. Які міста були засновані східними слов'янами?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про устрій племен східних слов'ян: хто ними керував, яке було військо і як наші предки вирішували важливі справи.

Щоб вижити у давні часи, східним слов'янам потрібно було обробляти землю: орати, сіяти, збирати урожай, косити траву. Крім того, вони доглядали за домашніми тваринами і птицею, ловили рибу, полювали на дичину, збирали ягоди, гриби, мед диких бджіл. Усе це неможливо було зробити одній людині, тому наші предки жили родами. **Рід – це об'єднання родичів, які спільно господарювали і мали загальне майно.** У роду всі були рівні: разом працювали і порівну ділили урожай чи здобич. До роду входило декілька сімей. Сім'я складалася з близьких родичів – батьків, дітей, онуків, правнуків, дідів і бабусь, прадідів і прабабусь.

Слов'янська сім'я

На чолі сім'ї був старійшина. **Старійшина** – це найстарша і поважна людина у сім'ї, яка керувала веденням господарства. Діти в усьому допомагали старшим: пасли худобу і доглядали за домашньою птицею, збирали гриби і ягоди, працювали у полі.

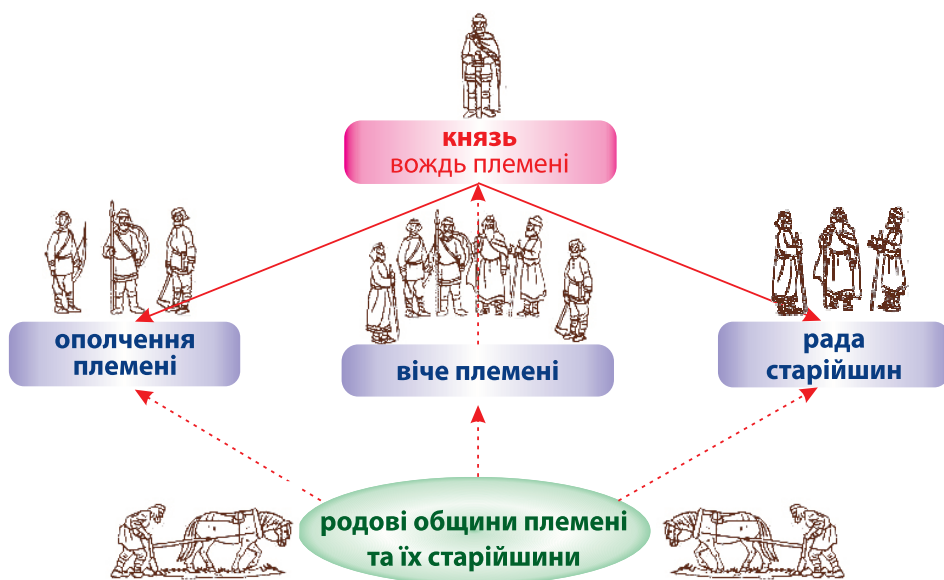
Декілька родів об'єднувалися в **общину**. Її очолював **старійшина общини**, який вирішував усі її важливі справи. До нього приходили за порадою, без його згоди не починали нових робіт. Старійшина розв'язував суперечливі питання між членами общини, його рішенням підкорялися всі.

Слов'янська община

Кілька общин (10–15) утворювали плем'я. Велике значення у житті племені відігравали народні збори, які називалися **віче**. На вічі вирішували найважливіші питання: розпочати війну чи домовитися про мир, вирішити долю полонених, розсудити суперечки між сусідами, обрати чи усунути князя.

На час війни слов'яни обирали собі воєнного керівника – **князя**. Ним ставав сміливий, мудрий, досвідчений воїн. На війну з ворогом ішло все чоловіче населення племені. Слов'яни були чудовими воїнами. Вони добре володіли списами, мечами, бойовими сокирами, луками. Також показували себе як майстри раптових атак, засідок, нічних битв. Вони надавали перевагу поєдинкам у густих лісах, тіснинах та урвищах.

Поступово князі об'єднали навколо себе найбільш хоробрих воїнів і створили постійне добре озброєне військо – **дружину**. Головним заняттям дружинників була участь у військових битвах. Вони підпорядковувалися тільки князю, який забезпечував їх одягом, їжею, кіньми та зброєю. Маючи у своєму розпорядженні військо, князь продовжував керувати й у мирний час. Під час поділу військової здобичі дружинникам і князю діставалися її найкращі та найбільші частини. Вони жили краще й заможніше, ніж інші члени племені. Так поступово почала формуватися впливова верхівка – **знать**.

Східнослов'янські воїни

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Рід – це об'єднання родичів, які володіють загальним майном і спільно займаються господарством.

Старійшина – це найстарша і найповажніша людина в сім'ї, яка керувала веденням господарства.

Община – це об'єднання декількох родин.

Плем'я – об'єднання общин.

Князь – вождь, воєначальник східнослов'янського племені.

Дружина – військо князя.

Знать – впливова верхівка племені.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ**Прокопій Візантійський про слов'ян у книзі
«Війна з готами»**

(друга половина VI століття)

«...цими народами не править один муж, але з давніх часів живуть так, що порядкує громада, і для того всі справи, чи щасливі чи лихі, йдуть до громади...»

Виступаючи в битву, ідуть здебільшого на ворогів піші, маючи в руках невеликі щити і піки, а нагрудників не одягають. Деякі не мають ані сорочки, ані плаща, але тільки в коротких штанах стають битися з ворогами...

Виглядом вони також не різняться поміж собою; всі вони високі і надзвичайно міцні; тілом і волоссям не дуже білі і не русяві, ... а рудуваті всі...

Вони зовсім не злі і не підступні..., заселяють край розкиданими і відокремленими оселями...»

ЗАПИТАННЯ

1. Що таке рід?
2. Чим займалися члени роду?
3. Хто такий старійшина?
4. Що таке віче?
5. Які питання вирішувалися на вічі?
6. Хто такий князь?
7. Чим займалися дружинники?
8. Навіщо князь тримав дружину?
9. Який зовнішній вигляд мали слов'яни?

ЗАВДАННЯ

1. Прочитайте уривок з історичного документу. Знайдіть та выпишіть речення, де йдеться про:
  - а) зброю східних слов'ян;
  - б) зовнішній вигляд слов'ян.

ТЕМА 3

ЗАНЯТТЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Вам уже відомо про устрій східних слов'ян. Пригадайте, що таке рід, община, плем'я. Які питання вирішувалися на вічі? Хто такий князь? Чим займалися дружинники?

Сьогодні ви познайомитеся з основними заняттями наших предків у давні часи.

Основним заняттям східних слов'ян було землеробство. Щоб підготувати поле, вони вирубували частину лісу, викорчувували пеньки та коріння, сушили їх, а потім спалювали. Попіл – це природне добриво, тому з допомогою борони його змішували з верхнім шаром ґрунту. Борона була важкою. Її тягнули декілька чоловік. Таке заняття отримало назву підсічне землеробство.

Борона

Соха

Плуг

Пізніше слов'яни почали використовувати соху і плуг для оранки землі. Цей інструмент був дуже важким і його тягнули за допомогою коней або волів. Таке землеробство називалося **орним**. Весною зорану землю слов'яни засівали. Сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, гречку. Урожай збирали у кінці літа. Для цього використовували коси і серпи. Зерно мололи кам'яними жорнами або товкли у дере'в'яних ступах. З меленого зерна жита і пшениці пекли в печах хліб.

Заняття східних слов'ян

Також слов'яни займалися городництвом. Садити капусту, буряк, моркву, редьку, вирощували коноплі та льон.

Важливим заняттям східних слов'ян було **скотарство**. Вони тримали корів, коней, кіз, овець, свиней, домашню птицю. Влітку худобу випасали на лугах. У цей час заготовляли корм для тварин: косили траву, сушили її, перевозили до своїх господарств і складали сіно у копиці. Взимку тварин тримали у хлівах. Корів, кіз і овець годували сіном, буряками і зерном. Для свиней заготовляли жолуді.

М'ясо і молоко домашніх тварин використовували для харчування. З молока виготовляли сир, масло, інші продукти. Зі шкіри та хутра шили одяг і взуття.

Слов'янські поселення розташовувалися біля лісів та річок, тому наші предки були вправними **мисливцями** і **рибаками**. Полювали слов'яни,

переважно, на ведмедів, лосів, косуль, диких кабанів, зайців, лисиць, вовків, бобрів, лебедів, диких гусей і качок. На великого звіра йшли з рогатиною. Рогатина – це довга і міцна палиця із залізним наконечником. Щоб уполювати меншу тварину або птицю, слов'яни використовували лук зі стрілами.

М'ясо диких тварин і птиці слов'яни їли, а зі шкіри й хутра робили шапки, взуття, одяг, постіль.

Рибалили за допомогою сіток і гачків. Рибу смажили, сушили, солили, в'ялили. Зберігали її у дерев'яних діжках.

Східні слов'яни збирали у лісах ягоди, гриби, горіхи, трави. **Збиральництвом** займалися, переважно, жінки та діти. Ягоди і гриби сушили або замочували у діжках. Із трав робили лікувальні настої та відвари.

У лісах було багато дерев, у дуплах яких жили дикі бджоли. Такі дупла називалися бортями, а людей, які збирали мед і віск диких бджіл, називали **бортниками**. У той час слов'яни не вміли виготовляти цукор, тому мед був єдиним джерелом солодоців.

Наші предки добре володіли деякими ремеслами. **Ремесло – це дрібне виробництво виробів для власних потреб**. У східнослов'янських племен були добре розвинуті такі ремесла: **ковальство, гончарство, бондарство, теслярство, ткацтво** та інші. Ковалі виробляли різноманітні предмети з металу: підкови, ножі, наконечники на рала, стріли, списи, мечі та інше. Гончарі робили посуд з глини. Бондарі майстрували діжки. Теслярі споруджували дерев'яні будови, виготовляли прості меблі з дерева. Ткачі виготовляли шерстяні, льняні та конопляні тканини.

Важким було життя слов'ян. Починаючи з ранньої весни, вони працювали на землі, випасали худобу, а взимку займалися ремеслами.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Землеробство – оброблення землі з метою отримання урожаю.

Скотарство – догляд за домашніми тваринами.

Сіно – висушена трава.

Мисливство – полювання на диких тварин і птахів.

Збиральництво – збирання дарів природи.

Бортництво – збирання меду диких бджіл.

Ремесло – дрібне виробництво виробів для власних потреб.

Ковальство – виробництво предметів з металу.

Гончарство – виробництво глиняного посуду.

Бондарство – виробництво дерев'яних діжок.

Теслярство – спорудження дерев'яних будівель і простих меблів.

Ткацтво – виготовлення тканин.

ЗАПИТАННЯ

1. Як слов'яни обробляли землю?
2. Які культури сіяли слов'яни?
3. Що садили на городах східнослов'янські племена?
4. Яких домашніх тварин тримали слов'яни?
5. Що збирали східні слов'яни у лісах?
6. Що таке бортництво?
7. Якими ремеслами володіли східні слов'яни?
8. Як ви гадаєте, чому слов'яни хліб називали «житом»?

ЗАВДАННЯ

1. Знайдіть у тексті назви сільськогосподарських інструментів. Випишіть їх.
2. Намалюйте знаряддя праці та зброю слов'ян.
3. Підготуйте усну розповідь про одне з ремесел східних слов'ян.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Слов'яни вміли виготовляти різноманітний посуд з глини. Сиру глину розкладали на гончарному крузі. Прокручуючи його, гончар ліпив посуд: миски, чаші, кухлі, горщики. Готовий посуд прикрашали малюнками. Для цього гострою паличкою надавлювали на м'яку глину і малювали прямі та хвилясті лінії, ставили крапки, робили інші візерунки. Після цього посуд сушили, а потім обпалювали у спеціальних гончарних печах.

Гончар за роботою

ТЕМА 4

СЛОВ'ЯНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ І ЖИТЛА

Ви вже знаєте, які були основні заняття східних слов'ян. Згадаймо, як обробляли землю наші предки? Які культури вирощували? Що таке скотарство? Якими ремеслами вони добре володіли?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про міста та будинки наших предків – східних слов'ян.

Східні слов'яни будували свої поселення **на пагорбах, поруч з річками, озерами, біля боліт, ярів і лісів**. Водойми, непрохідні болота і ліси були чудовим природним захистом від ворогів. Навколо поселень копали глибокі рови, куди запускали воду з річок, що також було додатковою перешкодою для ворогів. Пагорби, на яких слов'яни будували високі стіни з частоколу, давали перевагу нашим предкам під час захисту своїх поселень.

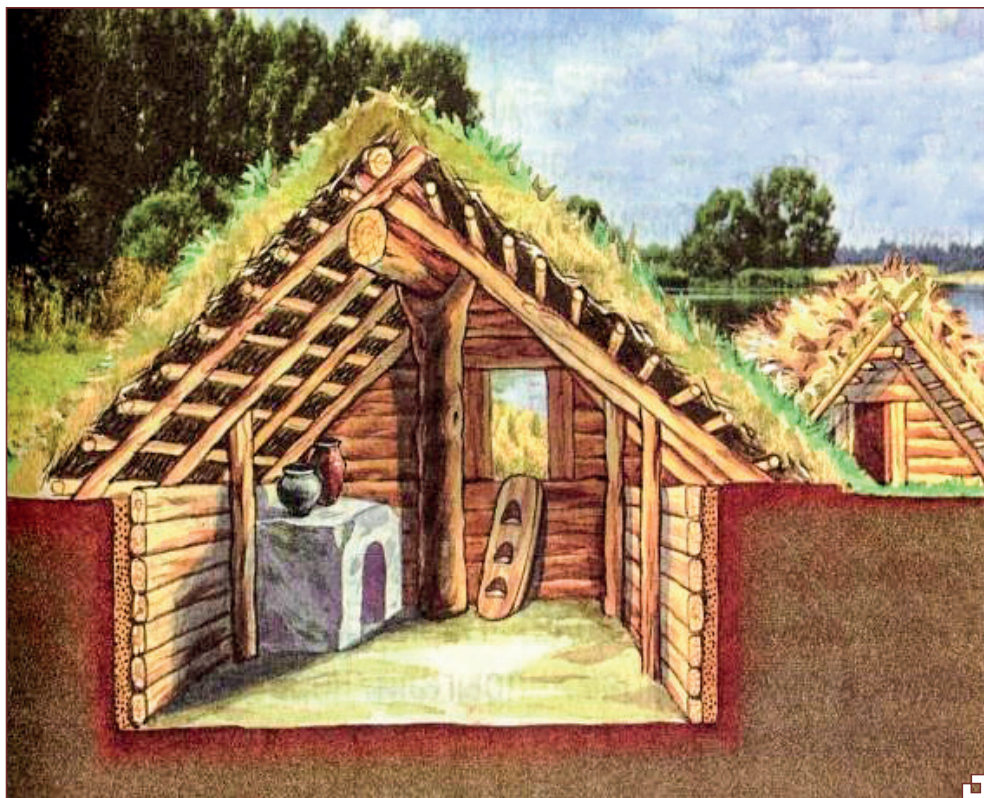
Слов'янське поселення

Слов'янські поселення були різними. У багатолюдних поселеннях житла розташовувалися по колу. Центр поселення не забудовували, тут була площа для загальних зборів. Біля жител розміщували господарські споруди: конюшні, хліви, сінники, колодязі, зерносховища, загорожі для худоби тощо. Землі, пасовища, знаряддя праці були спільними. Поступово деякі поселення збільшувалися. Так виникали міста. У слов'ян їх називали «городами» (від слова «городити»). Міст у східних слов'ян було багато. Сусідні народи називали землю наших предків «країною міст». Навколо них утворювалися ремісничі передмістя, в яких мешкав робочий люд та дрібні торговці. У центрі міста, за міцними стінами, жили князь, купці, дружинники та інша знать.

Найдавнішими містами у східних слов'ян були: **Київ, Чернігів, Іскоростень, Галич.**

Наші предки будували різні житла. У місцях, де не вистачало дерева, будувалися «мазанки», стіни яких робили з лози та обмазували глиною. У лісах будували «хати» із дерев'яних колод. Але найбільшої популярності набули «напівземлянки».

Напівземлянка

Вони були дуже теплими. У цих будівлях підлога була на півтора метри нижче землі. Вона була глиняною і добре втрамбованою. Стіни й дах робили з дерева. Зверху дах вкривали соломою. Вікон у таких житлах не було, тому що стіни для збереження тепла засипали землею. Для того, щоб зайти у напівземлянку, потрібно було спуститися східцями чи драбиною. У центрі житла стояла піч-кам'янка. Вона не мала димаря, і дим виходив через двері. На стінах і стелі було багато сажі, тому вони були чорними. Слов'янські житла були невеликими – одна або дві кімнати. Тут розташовували столи, лави, лежанки та скрині.

Так жили слов'яни у давні часи: просто й зручно для життя, праці та захисту від ворога.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Маврикій Стратег про життя і побут слов'ян у книзі «Стратегікон»

(кінець VI століття)

«Вони оселяються у лісах, біля важко прохідних річок, боліт і озер, улаштовують у своїх житлах багато виходів з огляду на часті ... випадки небезпеки. Потрібні їм речі вони заривають у схованках, нічим зайвим відкрито не володіють...».

Прокопій Візантійський про слов'ян у книзі «Війна з готами»

(друга половина VI століття)

«Живуть вони в убогих хатинах, далеко розміщених одна від одної, і часто змінюють місця проживання».

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Рів – глибока і широка канава.

Частокіл – стіна з вертикально вкопаних дерев'яних колод.

Напівземлянка – житло східних слов'ян.

Сажа – чорний залишок від диму.

ЗАПИТАННЯ

1. У яких місцях будували житла східні слов'яни?
2. Назвіть господарські споруди слов'ян.
3. Чому багатолюдні поселення слов'ян називалися «городами»?

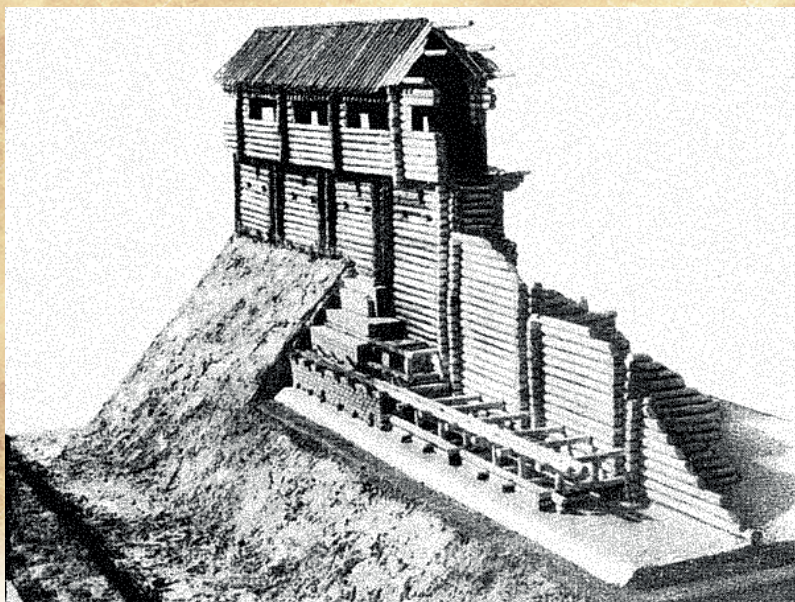
4. Назвіть найдавніші міста східних слов'ян.
5. Які види жител були у східних слов'ян?
6. Поясніть різницю між східнослов'янськими житлами.

ЗАВДАННЯ

1. Випишіть з тексту опис слов'янського житла.
2. Намалюйте напівземлянку східних слов'ян.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У давні часи всі великі слов'янські міста укріплювали ровами з водою та високими земляними валами. Навколо міста будували високі стіни: спочатку робили каркас з міцних дубових колод, а пустоту заповнювали камінням та землею. Щоб заїхати у місто або виїхати з нього, наші предки робили ворота. Їх могло бути декілька. Ворота оббивали залізом і додатково укріплювали. Обов'язковим елементом стін були вузькі вікна – бійниці. Через них захисники стріляли із лука стрілами, кидали каміння, лили на голови ворогів остріп та гарячу смолу. Найбільш укріплена частина міста називалася «дитинець». Цю назву вона отримала, тому що під час ворожих нападів слов'яни звозили сюди дітей для збереження їх життя.

ТЕМА 5

ВІРУВАННЯ ТА ЗВИЧАЇ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Ви вже ознайомилися зі слов'янськими поселеннями та житлами. Пригадайте, у якій місцевості будували свої поселення наші предки. Назвіть відомі міста східних слов'ян. Як називалися житла? З яких матеріалів вони будувалися? Згадайте, що розташовували всередині східнослов'янських будинків.

На цьому уроці ви дізнаєтеся про звичаї східних слов'ян та богів, у яких вони вірили.

Наші предки жили у тісному взаємозв'язку з природою. Вони обробляли землю, доглядали за домашніми тваринами. Їхнє життя залежало від урожаю та погодних умов. Східні слов'яни спостерігали зміни у природі, але не могли пояснити, чому змінюються пори року, чому йде дощ, звідки береться вітер, хмари, грім, блискавка, інші стихії. На думку східних слов'ян, цими явищами керували боги. **Бог – це могутня надприродна істота.** Слов'яни вважали, що боги невидимі та живуть на небі. Найголовнішим у східнослов'янських племен був **Дажбог** – бог сонця, який давав людям світло й тепло, замикав зиму та відмикав весну. Крім Дажбога, слов'яни поклонялися **Перуну** – богу дощу, грому та блискавки, **Стрибогу** – богу вітру, **Сварогу** – богу неба, **Велесу** – богу скотарства, **Макоші** – богині родючості, долі та покровительці ремесел. Віра у багатьох богів називається **язичництвом**. Наші предки були язичниками.

Щоб помолитися своїм богам, слов'яни робили їх зображення із дерева або каменю. Такі фігури називали **ідолами**. Розташовували ідолів на спеціальному майданчику – капищі. Капище огороджували частоколом. Сюди слов'яни приходили просити у богів гарного врожаю, дощу під час засухи, збільшення поголів'я худоби. Для того, щоб боги виконали прохання, наші предки здійснювали жертвопринесення. Вони перед ідолами спалювали птиць, тварин (ягня, вівцю, козу) або частину врожаю. Слов'яни вважали, що дим від жертвовного вогню донесе до богів їхні дари і ті виконають прохання.

За уявленнями східних слов'ян, у світі живуть добрі та злі духи. Вони є скрізь – у лісах, полях, воді, будинках, під землею тощо. Наприклад, у лісі

живуть лісовики і мавки, у воді – водяники й русалки, у хатах – домовики. З ними людям не потрібно сваритися, їх треба задобрювати.

Слов'янський ідол з дерева

Ідол з каменю («Збручанський ідол»)

Давні слов'яни з особливою повагою ставилися до людей, які служили богам. Їх називали **волхвами**, **відунами**. Вони слідували за правильним і своєчасним виконанням обрядів і жертвопринесень.

Слов'янське капище

Обряди та свята у східних слов'ян були тісно пов'язані з їх господарюванням і поділялися на весняні, літні, осінні та зимові. Найбільш важливими були п'ять свят: **Корочун** (Новий рік, святкували у грудні), **Масляна**, або Масниця (проводили зими, зустріч весни, пробудження природи), **Купала** (присвячений літньому сонцестоянню та найвищому розквіту природи, святкували у червні), **Перунів день** (свято слов'янських воїнів, відзначали у липні), **Кузьминки** (свято урожаю, проводили осені й зустрічі зими, припадало на листопад).

Східні слов'яни у ті часи жили великими родами і дуже поважно ставилися один до одного, пишалися своїм родом. У них не було недоглянутих дітей та забутих літніх людей. Допомогали сиротам та самотнім, запрошували їх до себе, годували. Наші предки вважали, що краще самому не з'їсти, а сироті чи бідній людині віддати останній кусок хліба. Якщо траплялося лихо у сусідів, то всі слов'яни приходили на допомогу: разом гасили пожежу, ділилися запасам, годували дітей, допомагали засіяти землю чи зібрати урожай.

Слов'яни вміли не тільки працювати, а й відпочивати: вони любили співати, водили хороводи, полюбляли швидкі танці. Виконували різні пісні: весільні, обрядові, колискові, похідні, сумні.

Горе висловлювали теж у піснях. Коли помирала людина, жінки виконували сумні пісні-**плачі**. Померлу людину, за тогочасним звичаєм, спалювали на вогнищі. Домовину робили у вигляді човна. Слов'яни вірили у загробне життя, тому небіжчику до труни клали одяг, посуд з їжею, зброю, знаряддя праці. Підпалювали вогнище ввечері, коли заходило сонце, щоб покійник бачив світло та йшов за сонцем. На місці поховання насипали курган. Біля кургану влаштовували поминки – **тризну**.

Весілля слов'яни проводили також за своїми звичаями. Волхв тричі обводив молодих навколо священного дерева – берези, закликаючи у свідки богів і духів того місця. Обов'язковим був звичай викрадення нареченої, щоб не образити духа-охоронця роду. Молода говорила так: «Не я їду, силою ведуть...». Вживати алкоголь нареченим заборонялося.

Дуже поважно наші предки ставилися до будь-якої їжі, адже добувати її доводилося тяжкою працею. Найголовнішим продуктом був хліб. Його не викидали, навіть крихти зі столу змітали у долоню та з'їдали. Різав хліб тільки голова сім'ї. Уже в ті часи говорили: «Хліб усьому голова».

Звичаї передавалися з покоління в покоління. Багато з них збереглося і до нашого часу, що свідчить про тісний взаємозв'язок між древніми слов'янами та сучасними українцями.

Похорон у древніх слов'ян

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Ібн-Даст про погребіння в східних слов'ян у книзі

«Книга добрих скарбів» (перша половина X століття)

«Як котрий помре, вони спалюють його тіло. Жінки їх деруть собі ножем руки й лице. На другий день після спалення небіжчика йдуть до того місця, де це сталося, збирають попіл, складають в начиння і ставлять на горбі. За рік по смерті небіжчика беруть кухлів двадцять меду, іноді трохи більше, іноді трохи менше, несуть на той горб, там збирається родина небіжчика, їдять, п'ють і потім розходяться...».

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Бог – це могутня надприродна істота.

Ідол – зображення східнослов'янського бога, виготовлене з дерева або каменю.

Язичництво – віра древніх слов'ян в існування багатьох богів.

Капище – місце поклоніння слов'ян своїм богам.

Волхв – служитель язичницьких богів.

Жертва – дар богам і духам.

Тризни – поминки.

Плач – поховальна пісня.

ЗАПИТАННЯ

1. Чому у слов'ян виникла віра у богів?
2. Як називалася віра східних слов'ян?
3. Що таке ідол?
4. Що таке капище?
5. Хто такі волхви?
6. Як слов'яни намагалися задобрити богів?
7. Що таке тризна?

ЗАВДАННЯ

1. Підготуйте розповідь про обряд поховання у східних слов'ян.
2. Випишіть з тексту підручника імена східнослов'янських богів.
3. Знайдіть та запишіть назви найбільш популярних свят у древніх слов'ян.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Східні слов'яни були переконані, що одним з наймогутніших богів є Перун. Він посилав на землю дощ, грім та блискавку. Від дощу залежав урожай, тому наші предки вважали його покровителем землеробства. За їхніми уявленнями, Перун пересувався небом на могутньому коні. Звук від копит коня – це грім, блискавка – стріли Перуна, а веселка – це його лук.

Слов'яни також вважали Перуна покровителем воїнів і ковалів. У кузні в горні завжди палахкотять маленькі блискавки та лунає гучний дзвін від ударів важкого молота, який нагадує небесний грім.

У жертву Перуну приносили, як правило, биків, диких кабанів. У тих місцях, де не було ідола бога, молилися та приносили жертву біля могутніх дубів, бо це дерево було його символом.

УЗАГАЛЬНЕННЯ З РОЗДІЛУ

ЖИТТЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

- У давні часи на території України мешкали східні слов'яни. Вони жили племенами. Кожне плем'я проживало на своїй території. Мова і звичаї були схожими у всіх східнослов'янських племен. Керував племенем князь. Важливі питання слов'яни вирішували на загальному зібранні – вічі.
- З часом навколо князя згуртувалися найбільш хоробрі воїни, які утворили постійне військо – дружину. Решта мешканців племені обробляли землю, займалися скотарством, промислами та ремеслами.
- Східні слов'яни переважно будували свої поселення на пагорбах, поруч з річками, озерами, біля боліт, ярів і лісів. Водойми, непрохідні болота і ліси були чудовим природним захистом від ворогів та джерелом їжі. Найбільші міста східних слов'ян – Київ, Чернігів, Іскростень, Галич та інші.
- Наші предки сповідували язичництво – вірили у багатьох богів, які, за їх переконаннями, керували сонцем, вітром, громом, блискавками тощо. Слов'яни виготовляли з дерева або каменю зображення цих богів (ідолів), молилися їм та приносили жертви.

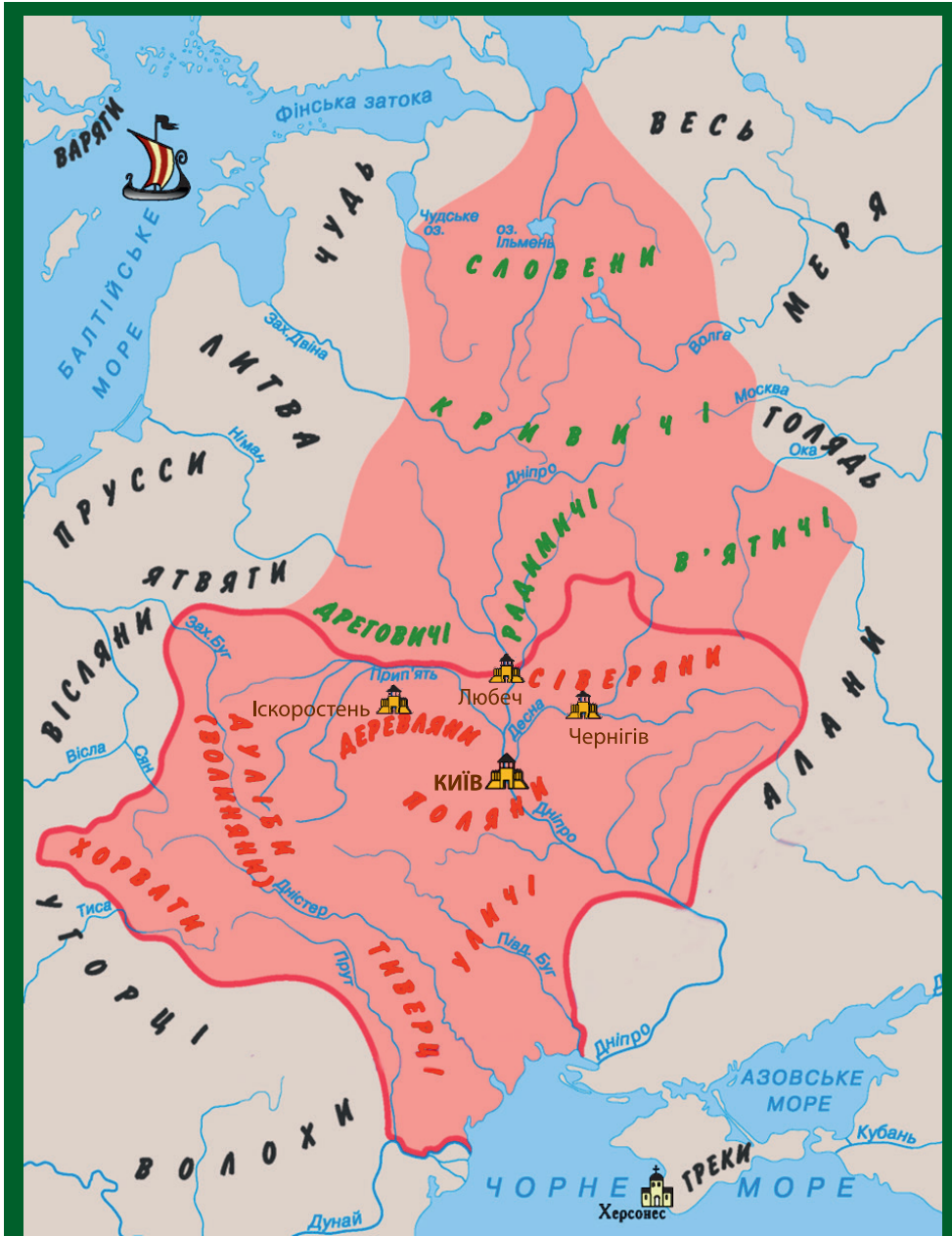
ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ

Виберіть правильний варіант відповіді:

1	Назвіть засновників Києва:	а) Кий, Щек, Аскольд і сестра Любава;
		б) Щек, Хорив, Лютибор і сестра Радомира;
		в) Кий, Щек, Хорив і сестра Либідь.
2	Князь – це:	а) воїн;
		б) правитель племені;
		в) хлібороб.
3	Дружина – це:	а) жінка;
		б) військо;
		в) збори племені.
4	Віче – це:	а) зібрання племені для вирішення важливих питань;
		б) зібрання племені для відзначення свята;
		в) зібрання племені для поховання померлого.
5	Напівземлянка – це:	а) погріб у східних слов'ян;
		б) будинок у східних слов'ян;
		в) укріплення у східних слов'ян.
6	Як називалася віра східних слов'ян?	а) християнство;
		б) язичництво;
		в) іслам.
7	Ідол – це:	а) зображення бога у книзі;
		б) зображення бога, виготовлене із дерева або каменю;
		в) зображення бога на полотні.
8	Назвіть ремесла, якими володіли східні слов'яни.	
9	Пригадайте, в яких місцях будували свої житла східні слов'яни.	
10	Назвіть найдавніші міста східних слов'ян.	

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ВМІННЯ

1. Користуючись картою, назви східнослов'янські племена, які мешкали на сучасній території України.

РОЗДІЛ IV

КНЯЖА РУСЬ-УКРАЇНА

ТЕМА 1

КНЯЗЬ ОЛЕГ. УТВОРЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Вам уже відомо про місце проживання, устрій, життя, вірування та звичаї східних слов'ян.

На цьому уроці ви дізнаєтеся про легендарного князя Олега, який об'єднав племена наших предків і створив першу східнослов'янську державу.

Про найдавніші часи в історії східних слов'ян майже не збереглося писемних свідчень. Деякі записи є в літописах. **Літопис** – це письмовий твір, у якому автор описує історичні події послідовно, рік за роком. Літописці згадують, що у східних слов'ян Київ був одним із найбільших міст, а його правитель – одним із найвпливовіших. Відомими правителями Києва були **Аскольд** і **Дір**. Вони княжили у другій половині IX (9) століття. Ці князі були войовничими і мали сильне військо. Військо у ті часи називалося **дружина**.

Далеко на півночі також жили східні слов'яни. Найбільшим містом у них був Новгород, у якому правив **князь Олег**. Він вирішив подивитися, як живуть слов'яни, і вирушив у подорож на човнах. Пливучи Дніпром, Олег побачив Київ. Вражений красою міста, він задумав захопити його. Але в Аскольда й Діра була велика й сильна дружина, тому Олег вирішив заволодіти Києвом хитрістю. Він наказав своїм дружинникам сховатися, а до Аскольда і Діра відправив послів повідомити, що приїхали купці з далеких земель. Київські князі повірили і прийшли на берег без охорони. У цей час Олег наказав розправитися з ними. Так він став Київським князем. Це було у **882** році.

Поступово Олег підкорив полян, сіверян, древлян, радимичів. На приєднаних землях князь будував нові міста-фортеці. У них перебували дружинники, які захищали підвладні Олегові землі від ворогів. Підкоре-

ні племена платили київському князеві щорічну **данину**, тобто віддавали частину меду, воску, худоби, хутра, зерна, виробів.

Заморські гості (картина М. К. Періха)

Держава, яку створив Олег, називалася Руссю. Князь полюбив Київ, зробив його столицею, називав «матір'ю міст руських».

Князь Олег хотів зробити Київську державу ще могутнішою, тому у **907** році організував похід на Константинополь – столицю дуже багаті та впливової країни Візантії. Він зібрав 80 тисяч воїнів і, сівши на човни, поплив з ними по Дніпру, через Чорне море до Константинополя. Візантійський правитель зі своїм військом замкнувся за міцними стінами міста. Щоб перемогти, князь Олег пішов на хитрість. Він наказав своїм воїнам витягти човни на сушу та зробити до

Князь Олег

них колеса. Коли подув вітер у бік оточеного міста, слов'яни розгорнули вітрила своїх кораблів і поїхали на штурм. Такого страшного видовища візантійці не чекали й попросили миру.

Русичі отримали величезну данину золотом, сріблом, прикрасами та право для своїх купців безмитно торгувати на всій території Візантії. Натомість Олег обіцяв візантійцям військову допомогу в боротьбі з ворогами. На знак перемоги Олег прибав свій щит на воротах Константинополя.

Князь Олег помер у 912 році. Він багато зробив для Київської держави: об'єднав східнослов'янські племена в одну державу, побудував нові міста-фортеці, здійснив вдалий похід на Візантію. Олег був войовничим і мудрим. Багато речей міг передбачати, за що його й прозвали Віщим.

Князь Олег прибавляє щит до воріт Константинополя

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Літопис – зроблений від руки послідовний запис історичних подій.

Дружина – постійне військо князя.

Данина – податок з населення, який платили медом, воском, хутром, грошима, виробами.

882 рік – Олег стає київським князем.

912 рік – смерть князя Олега.

ІМЕНА

Князь Олег – засновник Київської держави.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Нестор Літописець. «Повість минулих літ»

У рік 882. Вирушив Олег, узявши багато своїх воїнів... І прибули до гір київських, і довідався Олег, що тут Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїнів у човнах, а інших позаду залишив, і сам прийшов [на берег Дніпра], несучи Ігоря малого... Він послав до Аскольда і Діра сказати, що, мовляв: «Ми купці єсмо, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть-но оба до рідні своєї, до нас».

Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі вої з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: «Ви оба не є князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. І винесли Ігоря. А се – син Рюриків».

І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли на горі...

Вбивство Аскольда та Діра

ЗАПИТАННЯ

1. Які князі правили у Києві до Олега?
2. Як князь Олег захопив владу в Києві?
3. У якому році Олег став київським князем?

4. Які східнослов'янські племена підкорив князь Олег?
5. Що таке данина?
6. Чим платили данину у той час?
7. Як називалася створена Олегом держава?
8. У якому році князь Олег здійснив похід на Візантію?
9. Яку хитрість застосував князь Олег у боротьбі з візантійцями?
10. Що символізував прибитий щит Олега на воротах Константинополя?
11. У якому році помер князь Олег?

ЗАВДАННЯ

1. Розфарбуйте у контурній карті територію держави Олега.
2. Випишіть у зошит назви східнослов'янських племен, які ввійшли до держави Олега.
3. Покажіть на карті міста Новгород, Київ.
4. Знайдіть у підручнику уривок, де йдеться про те, як князь Олег називав Київ. Запишіть у зошит.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Існує легенда про князя Олега. У давні часи люди часто просили віщунів, щоб ті передбачили певні події. Князь Олег також звернувся до одного з них з проханням передбачити його смерть. Віщун сказав, що Олег помре від свого улюбленого коня. Князь наказав відвести коня до стайні й доглядати за ним. Через чотири роки Олег згадав про пророцтво і пішов до конюшні. Йому повідомили, що кінь давно помер. Князь посміявся над пророцтвом і захотів побачити кістки тварини. Наступивши на череп коня, Олег промовив: «Чого ж мені його боятися?». У цей час з черепа виповзла гадюка та вкусила князя у ногу. Він зміїною отрути князь Олег помер.

Князь Олег біля черепа коня

ТЕМА 2

ПРАВЛІННЯ КНЯЗЯ ІГОРЯ

На минулому уроці ви дізналися про створення Київської держави. Пригадайте, який князь почав об'єднання східнослов'янських племен. Назвіть ці племена. Покажіть на карті місто Візантії, на яке було організовано похід русичів. У якому році це відбулося? Яким чином слов'яни отримали перемогу? Згадайте, чого домоглися наші предки від цього походу.

На цьому уроці ви дізнаєтеся про князя Ігоря, який намагався збільшити територію Київської держави, здійснив багато військових походів, а загинув від рук підкореного племені.

Після Олега Віщого у 912 році Київською державою почав керувати князь Ігор. Він приєднав до своєї держави східнослов'янські племена **уличів** і **тиверців**, а також знову підкорив **древлян**, які після смерті Олега не визнавали влади київського князя і не платили данини.

Князь Ігор організовував військові походи на сусідні народи: булгар, хозар і печенігів.

У 941 році князь Ігор розпочав війну проти Візантії. Він зібрав багатотисячне військо і, посадивши їх на човни, рушив Чорним морем до Константинополя. Візантія зустріли русичів на морі. У цій битві вони використали нову зброю – грецький вогонь. **Грецький вогонь** – це суміш сірки, сирої нафти, смоли, яку в дерев'яних діжках підпалювали й кида-

Князь Ігор

ли на ворожі кораблі (або, підпаливши, і вистрілювали через мідні труби). Величезний флот князя Ігоря спалили, а воїнів, які стрибали у воду, захопили в полон.

*Князь Ігор збирає данину з дrevлян у 945 році
(картина К. В. Лебедєва)*

Через два роки після цієї поразки князь Ігор здійснив ще один похід на Константинополь. Про нього мало що відомо. Він закінчився укладанням нової угоди про мир між Руссю та Візантією. Ця угода була не вигідна східним слов'янам: купці повинні були платити **мито** з торгівлі, втрачалася частина території, ще й русичі змушені були надавати військову допомогу Візантії.

Багато слов'янських племен були незадоволені невдачами Ігоря та відмовлялися платити йому данину. У той час князь та його воєводи самі визначали розміри данини. Взяти данину з племені древлян князь Ігор доручив воєводі **Свенельду**, який зі своїми дружинниками її й зібрав. Після цього Ігор сам зі своїм військом вирушив у ці місця і силою вдруге зібрав данину. Відправивши військо зі здобиччю, князь Ігор з невеликим загоном дружинників залишився ще дозбирати данину. Древляни повстали проти князя, вбили його та решту воїнів. Так у **945** році загинув князь Ігор.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Грецький вогонь – це зброя, яка за допомогою вогню знищувала ворога та його майно.

Воєвода – командир загону дружинників.

Мито – плата за перевезення товару через кордон.

912 рік – Ігор стає Великим князем Київським.

945 рік – смерть князя Ігоря.

ІМЕНА

Ігор – Великий князь Київський.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Нестор Літописець. «Повість минулих літ»

У літо 945. ... Ігор відпустив свою дружину додому, а сам з невеличкою частиною воїнів повернувся, щоб узяти більшого багатства. Древляни ж, почувши, що йде він знову, зійшлись на раду до свого князя Мала і сказали: «Якщо внадиться вовк у кошару, то всіх виносить овець, поки не вб'ють його. То він і нас всіх погубить».

І послали до Ігоря, кажучи йому: «Чого ти йдеш знову? Ти ж забрав усю данину»!

І не послухав їх Ігор, і вийшли древляни із міста Іскоростеня, убили Ігоря і дружину його, бо їх було мало...

ЗАПИТАННЯ

1. Який князь почав керувати Київською державою після Олега?
2. У якому році Ігор став київським князем?
3. Коли князь Ігор здійснив перший похід на Константинополь?

4. Яку зброю використали візантіїці проти флоту русичів?
5. Чим закінчилася морська битва між русичами і візантіїцями?
6. Назвіть рік другого походу Ігоря на Константинополь.
7. Поясніть причину повстання древлян проти князя Ігоря.
8. У якому році загинув князь Ігор?

ЗАВДАННЯ

1. Зазначте на контурній карті племена, приєднані князем Ігорем до Київської держави.
2. Випишіть у зошит назви східнослов'янських племен, які були приєднані до держави Ігоря.
3. Полічіть, скільки років князував Ігор.
4. Визначте століття, в якому правив князь Ігор.
5. Покажіть на карті міста Київ, Константинополь, Іскоростень.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Збирати данину з підкорених племен київські князі починали пізньої осені – у кінці листопада, коли закінчувалися сільськогосподарські роботи, а воду у річках починав сковувати лід. У ті часи було дуже мало мостів, тому збирачі податків, переїжджаючи від одного поселення до іншого, долали водні перешкоди саме по льоду. Місцеві мешканці платили данину хутрами, медом, воском, зерном, виробами. Данину збирали до квітня, коли лід починав танути.

Збирання данини дуже докучало місцевим племенам, адже вони повинні були протягом всієї зими утримувати за свій рахунок князя та його військо.

У квітні зібрану данину вантажили на човни й відправляли у Київ. Частина данини переправляли у Константинополь та інші міста для торгівлі з іншими народами.

ТЕМА 3

ВНУТРІШНЯ
І ЗОВНІШНЯ
ПОЛІТИКА
КНЯГИНИ ОЛЬГИ

Ви вже дізналися про походи князя Ігоря. Згадайте, в якому році почав князувати цей правитель. Які племена він приєднав до Русі? Скільки походів здійснив Ігор на Візантію? У яких роках ці події відбулися? Який результат військових походів князя Ігоря на Візантію? Чому загинув цей князь?

На сьогоднішньому занятті ви дізнаєтеся про мудру жінку – княгиню Ольгу, яка зробила великий внесок у розвиток могутності Київської держави.

Княгиня Ольга розпочала своє володарювання у 945 році. Це був складний час. Древляни, невдоволені розмірами данини, підняли повстання. Щоб заспокоїти їх та інші підлеглі племена, вона встановила чіткі розміри данини, порядок і місце її збору. Тепер ні князь, ні його воїни не могли брати данини скільки їм захочеться, як це було раніше.

Ольга помстилася древлянам за смерть свого чоловіка князя Ігоря. У 946 році її військо спалило столицю древлян – Іскоростень, а мешканців міста знищило.

Після цього княгиня Ольга не вела воєн з підкореними племенами та сусідніми державами. Всі державні питання вона вирішувала мирним шляхом. Для зміцнення своєї влади Ольга поділила всю територію Русі на частини, якими керували її представники – **тіуни**. Вона укріплювала існуючі міста,

Княгиня Ольга

засновувала нові поселення, створювала погости. **Погост** – це невелика фортеця, у якій постійно перебували воїни, вірні київській владі. Під час збору данини у погостах зупинялася княгиня Ольга зі своїми дружинниками.

*Збір данини
(картина М. К. Періха)*

Ольга здійснила дружню поїздку до Константинополя. Було укладено новий договір, за яким дружини русичів могли служити Візантії, а Русь-Україна за це отримувала плату. Саме у Константинополі княгиня Ольга прийняла християнство.

Княгиня підтримувала тісні стосунки з іншими країнами, обмінювала-ся посольствами. У **964** році вона передала владу своєму синові Свято-славу. Померла Ольга в глибокій старості.

Правління цієї княгині сприяло формуванню та зміцненню Київської держави.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Погост – укріплення, в якому постійно перебували дружинники князя.

945 рік – початок правління княгині Ольги.

964 рік – закінчення княгині Ольги.

ІМЕНА

Ольга – Велика княгиня Київська.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ**Нестор Літописець.
«Повість минулих літ»**

В літо 946. ... Ольга ж ринулася із сином своїм до міста Іскоростеня, бо жителі його убили її мужа, і стала коло міста. Древляни замкнулися в стінах і хоробро билися із міста... Сказала їм Ольга: «...Більше не хочу мстити. Хочу тільки взяти з вас невелику данину і, помирившись з вами, піти геть». Древляни спитали: «Що ти хочеш»? Вона ж промовила: «Нема тепер у вас ні меду, ні шкур доयोगих, а тому прошу у вас небагато: дайте мені від двору по три голуби і по три горобці»... Древляни зрадівши зібрали від кожного по три голуби і по три горобці і послали до Ольги з поклоном... Ольга ж роздала воїнам – кому голуба, кому горобця – і звеліла прив'язати до них сухий трут, загорнути в маленькі хусточки і ниткою прив'язати до кожної птиці.

І коли стало смеркатися Ольга наказала підпалити трути і відпустити птицю. І горобці полетіли у свої гнізда під стріхи, а голуби у голуб'ятники. І тоді спалахнуло все – ... не було двору, де б не горіло. І не можна було гасити, бо все одразу зайнялося вогнем. І побігли люди з міста... Старійшин іскоростенських забрали в полон, інших убили, третіх віддали у рабство, а решту залишили, щоб платили данину.

ЗАПИТАННЯ

1. Хто князував у Києві після загибелі Ігоря?
2. У якому році княгиня Ольга почала правити Київською державою?
3. Як Ольга помстилася древлянам за смерть князя Ігоря?
4. Що княгиня Ольга здійснила для зміцнення своєї держави?

5. Що таке погост?
6. Поясніть, чому на портреті княгині Ольги зображено хрест.
7. Назвіть результати візиту княгині Ольги до Константинополя.
8. У якому році княгиня Ольга передала владу своєму синові Святославу?

ЗАВДАННЯ

1. Запишіть у хронологічній послідовності правителів Київської держави (Ігор, Ольга, Олег).
2. Полічіть, скільки років княжувала Ольга.
3. Визначте, у якому столітті княжила Ольга.
4. Розгляньте картину М. К. Реріха «Збір данини» і запишіть у зошит, чим платили люди данину.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Під час візиту княгині Ольги до Константинополя її півроку не допускали до імператора. Нарешті зустрівшись із княгинею, імператор Костянтин був вражений її красою і вирішив одружитися. Ольга була проти цього, але промовчала. Вона поставила єдину умову – перед одруженням прийняти християнство, а хрещеним батьком повинен бути тільки імператор. Після хрещення імператор нагадав Ользі про весілля, на що почув запитання: «Чи може батько одружитися на доньці?». Відповідь була: «Ні». Зрозумівши, що Ольга його перехитрила, візантійський імператор відпустив її з багатими подарунками.

ТЕМА 4

КНЯЗЮВАННЯ
СВЯТОСЛАВА
ХОРОБРОГО

На минулому уроці ви дізналися про мудру київську княгиню Ольгу. Пригадайте, у якому році вона стала правителькою Русі. Розкажіть, як Ольга помстилася древлянам за смерть свого чоловіка. Які реформи (зміни) у державі провела Ольга? Яку країну відвідала? У якому році передала владу?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про мужнього і сміливого полководця, легендарного князя Святослава Хороброго, який здійснив багато воєнних походів, зміцнив Київську державу та розширив її межі.

У 964 році очолив Київську державу син княгині Ольги та Ігоря – Святослав. Змалечку він виховувався як воїн, не любив розкоші. У військових походах Святослав не возив із собою ні возів, ні казанів, їв напівсиру конину або звірину. Не мав шатра, спав, підкладаючи під голову кінське сідло. Був сильним, чесним і сміливим, турбувався про зміцнення Київської держави. Готуючись до війни, Святослав попереджав своїх ворогів: «Іду на ви», що означало – йду на вас війною.

Князь Святослав приєднав до Київської держави східнослов'янське плем'я **в'ятичів**. Також він здійснив успішні походи на сусідні кочові племена, переміг хозарів. Спокій на кордонах сприяв розвитку торгівлі.

У 967 році князь Святослав рушив на Болгарське царство і захопив 80 міст цієї країни. Скориставшись відсутністю князя на Батьківщині, кочо-

Князь Святослав

ве плем'я **печенігів** напало на Русь і дійшло до Києва. Це змусило Святослава перервати успішний похід і повернутися додому. Навіть сама звістка про повернення київського князя налякала печенігів, і вони відступили.

Через декілька років Святослав знову повернувся у Болгарію. Тут він дізнався, що візантійці готуються до війни з ним. Князь виступив проти Візантії і розбив її військо. Візантійський імператор попросив миру і заплатив багату данину.

Святослав отримує подарунки від візантійців

Але, скориставшись перемир'ям, візантійці добре підготувались і у **971** році пішли війною на Святослава. Головні події відбулися біля стін болгарського міста Доростол. Два місяці тривала облога, хоробро захищалися русичі у боротьбі з переважаючими військами візантійців. Нарешті було підписано **мирну угоду**. Святослав обіцяв не воювати з Візантією, а інша сторона повинна була безборонно відпустити русичів.

Дружина Святослава поверталася додому човнами по Дніпру. Зимувати довелося на дніпрових островах. Зимівля була важкою. Їли переважно рибу, без солі. Багато воїнів померло від ран, хвороб і голоду. Навесні 972 року ослаблені воїни Святослава вирушили на Київ, де на них чекали підмовлені візантійцями **печеніги**. У цій битві загинули всі русичі. Так закінчилося життя князя Святослава.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Мирна угода – договір про мир між державами.

Печеніги – кочовий народ, який мешкав на південному сході від Київської держави.

964 рік – початок князювання Святослава.

972 рік – дата смерті князя Святослава.

ІМЕНА

Святослав – Великий князь Київський.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Лев Діакон. «Історія»
(опис князя Святослава)

«Середнього зросту, не занадто високий, але і не низький, брови мав густі, очі сині, ніс короткий, борода оголена, на верхній губі густе і довге волосся (вуса), голова зовсім оголена, з одного боку висів чуб, що означало знатний рід; шия здорова, плечі широкі... Здавався якимось понурим і диким; в однім вусі висіла золота сережка..., одіж на нім була біла, нічим не відрізнялася від інших, окрім чистоти».

ЗАПИТАННЯ

1. Хто князував у Києві після Ольги?
2. У якому році князь Святослав почав керувати Київською державою?
3. Яке східнослов'янське плем'я приєднав до Русі князь Святослав?
4. Якими словами князь Святослав попереджав своїх ворогів про війну?
5. У якому році князь Святослав захопив Болгарське царство?
6. Чому Святослав повернувся у Київ з Болгарії?
7. З ким билися русичі біля Доростолу?
8. Чим закінчилася сутичка біля Доростолу?
9. Розкажіть як загинув князь Святослав.
10. Поясніть, у чому, на вашу думку, причини поразки дружини війська Святослава від печенігів.

ЗАВДАННЯ

1. Запишіть у хронологічній послідовності осіб-правителів Київської держави (Ольга, Ігор, Святослав, Олег).
2. Запишіть у зошит опис зовнішності князя Святослава.
3. Полічіть, скільки років князував Святослав.
4. Визначте століття, у якому правив князь Святослав.
5. Покажіть на карті: Київську державу, Волзьку Булгарію, Хозарський каганат, Болгарське царство, Візантійську імперію.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Подробиці останнього бою дружини Святослава з половцями невідомі. Разом зі Святославом загинули всі його воїни. Існує легенда, що печенізький хан Куря з черепа князя Святослава зробив чашу, оздобив її золотом та вибив напис: «Чужого шукаючи – своє втратив». З цієї чаші Куря частував найшанованіших гостей.

Останній бій Святослава

ТЕМА 5

КИЇВСЬКА
ДЕРЖАВА
ЗА ЧАСІВ
ВОЛОДИМИРА
ВЕЛИКОГО

На минулому уроці Ви дізналися про хороброго князя Святослава. Пригадайте, як цей правитель попереджав своїх ворогів про війну? З якими народами і державами він воював? Що корисного зробив для Русі? Яке східнослов'янське плем'я приєднав до Київської держави? У якому столітті жив князь Святослав?

На сьогоднішньому занятті Ви дізнаєтеся про київського князя Володимира, якого за вчинки народ назвав Великим.

Після загибелі князя Святослава залишилось у нього три сини – **Олег**, **Ярополк** та **Володимир**. У кожного було своє князівство, але кожний із них хотів бути головним – київським князем. Брати посварилися між собою. Почалися міжусобні війни. **Міжусобні війни** – це збройні протистояння між окремими людьми (князями) у державі. Після декількох років війни перемогу отримав **Володимир**.

За час братовбивчої війни Київська держава ослабла. Своїми набігами кочовики грабували русичів, спалювали слов'янські міста і села, забирали в рабство молодь і дітей. Деякі східнослов'янські племена відмовилися визнавати владу київського князя, не платили йому данини.

Князь Володимир приборкав непокірних **в'ятичів** і **радимичів**, змусив платити данину ятвягів – литовське плем'я.

Володимир розумів, що, захоплюючи нові землі та підкоряючи чужі народи, потрібно дбати про захист своєї держави. Тому він заснував на кор-

Князь Володимир

донах багато міст-фортець, де постійно перебували загони дружинників. У разі нападу ворога ці прикордонні фортеці одразу чинили опір та повідомляли князів про небезпеку.

За наказом Володимира на берегах річок поблизу кордонів насипали високі земляні вали висотою від 8 до 12 метрів. Часто на верхівці валів будували дерев'яні стіни або частоколи з бійницями та сторожовими баштами. Перед валами викопували рови глибиною та шириною у декілька метрів. Такі укріплення отримали назву «змієві вали», адже вони, як змії, розтягнулися у найбільш небезпечних ділянках кордону Русі.

Залишки змієвого валу (с. Іванковичі Київської області)

Для зміцнення держави князь Володимир замість місцевих князів підкорених племен поставив своїх синів та вірних йому воєвод. З ними завжди було військо, яке в будь-який момент могло придушити повстання проти київського князя.

За часів Володимира у Київській державі розвивалася торгівля. Купці їздили містами і пропонували різні товари. Процвітала торгівля також із іншими країнами. Товари перевозили суходолом та на човнах. У Києві була побудована міська пристань, до якої прибували торгові кораблі іноземних купців, а на торговищі на Подолі завжди відбувалася жвава торгівля.

Князь Володимир почав карбувати власні монети зі срібла та золота. Золоті монети називалися «златниками», а срібні – «срібниками». На монетах було зображено князя та його знак – **тризуб**.

Златник князя Володимира

Володимир добре захистив Київ, спорудивши міцні укріплення. Найбільш захищеним місцем столиці Русі був дитинець. **Дитинець** – це фортеця, де проживали князь та бояри зі своїми родинами. Довкола неї були високі вали, на яких були збудовані міцні стіни з вежами та воротами. Навколо стін – викопані глибокі рови. В середині дитинця був двоповерховий князівський палац та інші муровані будівлі.

Народ любив князя Володимира за те, що він піклувався про простих людей. Володимир часто влаштовував бенкети для бідних, жебраків і хворих, а люди за таку турботу дали йому ім'я «**Красне Сонечко**».

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Християнство – це віровчення про всезнаючого і вічного Бога, творця неба і землі у трьох проявах: Бога-Отця, Бога-Сина (Ісуса Христа) та Бога Святого Духа.

Фортеця – укріплена споруда.

Вал – штучний земляний насип.

Частокіл – високий паркан із товстих кілків, вбитих один біля одного.

Бійниця – вузький отвір у стіні для стрільби з ручної зброї.

Рів – штучно викопана глибока та широка канава (часто заповнена водою) навколо фортеці або міста.

«Змієвий вал» – оборонні земляні насипи на берегах річок.

Тризуб – герб князя Володимира.

Дитинець – найбільш укріплена частина міста, фортеця.

Боярин – великий землевласник, воїн князівської дружини, радник князя.

ІМЕНА

Володимир Великий – правитель Київської держави.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Нестор Літописець. «Повість минулих літ»

В літо 981. Пішов Володимир на поляків і захопив міста їхні: Перемишль, Червен та інші, які і до нині під Руссю. Того ж літа переміг Володимир і в'ятичів і наклав на них данину – з кожного плуга, як і батько його брав.

Літо 983. Пішов Володимир проти ятвягів, переміг їх і землю їхню взяв. Повернувся до Києва, приносячи жертви своїм богам.

ЗАПИТАННЯ

1. Назвіть синів князя Святослава.
2. Хто переміг у міжусобній війні за київський престол?
3. Які племена підкорив князь Володимир?
4. Як Володимир захищав кордони Русі?
5. Чому князь Володимир будував «змієві вали»?
6. Яку назву мали монети Володимира?
7. Чому тризуб був зображений на монетах князя Володимира?
8. Що таке дитинець?
9. За які справи люди називали Володимира «Красне Сонечко»?

ЗАВДАННЯ

1. Запишіть у хронологічній послідовності правителів Київської держави (Олег, Святослав, Ігор, Володимир, Ольга).
2. Письмово опишіть «змієві вали».
3. Запишіть у зошит визначення слів: міжусобна війна, дитинець, тризуб.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Дитинець, який збудував князь Володимир, має й іншу назву – град (місто) Володимира. На купюрі номіналом в одну гривню, якою ми часто користуємося, з одного боку зображено князя Володимира Великого, а з іншого – укріплену частину тогочасного Києва або «місто Володимира».

ТЕМА 6

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСТВА НА РУСІ

На минулому уроці ви дізналися про відважного і мудрого князя Володимира. Пригадайте, як він став київським князем? Як Володимир зміцнював кордони своєї країни? Що зображено на його монетах? За що народ називав Володимира «Красне Сонечко»?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про реформу князя яка змінила життя наших предків – східних слов'ян.

Східні слов'яни були язичниками, тобто поклонялися багатьом богам. У кожного племені були свої боги. Цим богам приносили жертву: спалювали частину урожаю, вбивали птиць і тварин. Були випадки, коли в жертву приносили й людей.

Через поклоніння різним богам між східнослов'янськими племенами не було єдності. Вони відчували себе чужими, між ними виникали суперечності. Як тільки київський князь помирав, одразу декілька племен відмовлялися визнавати центральну владу та платити данину Києву.

Князь Володимир це розумів і задумав об'єднати всіх мешканців Русі за допомогою віри в одного Бога та під владу одного князя. У той час Київська держава підтримувала дружні стосунки з Візантією – найбагатшою і наймогутнішою державою того часу. Візантія була християнами, тому Володимир вирішив прийняти християнство та охрестити всю свою країну.

Володимир охрестився у 988 році у візантійському місті **Корсунь** (сучасний Севастополь) у Криму. Там князь одружився з візантійською принцесою Анною, зміцнивши дружбу між країнами за допомогою родинних зв'язків та підвищивши авторитет Київської держави у світі.

Потім охрестили синів князя Володимира та бояр. Повернувшись до Києва, князь наказав зруйнувати капище, а ідола найголовнішого язичницького бога Перуна прив'язали до хвоста коня, протягли містом і викинули у Дніпро.

Одного дня князь звелів усім киянам прийти на берег Дніпра. Люди зайшли у воду, а **священики** читали потрібні **молитви**. Кожний, хто був похрещений, одержував **хрестик** – символ християнської віри. Поступово християнство розповсюдилося на території всієї Русі.

Хрещення святого князя Володимира (картина В. М. Васнецова)

Після хрещення людей на всій Русі почалося спорудження **церков і монастирів**. У Києві князь Володимир побудував **Десятинну церкву** – перший кам'яний храм Київської держави. Назвали її так тому, що на побудову й утримання князь Володимир віддавав десятю частину своїх прибутків. У Десятинній церкві була княжа усипальниця, де й було поховано Володимира у **1015 році**.

Хрещення киян (картина К. В. Лебедева)

Десятинна церква (реконструкція)

Прийняття християнства стало важливою подією у житті східних слов'ян. Зникли протиріччя між племенами. Нова віра закликала жити у мирі, злагоді та любові до ближнього. Запровадження християнства стало найбільшим досягненням Володимира. Православна церква визнала князя святим, а народ оспівав його у билинах та казках. Йому присвячено багато художніх творів.

Пам'ятник князю Володимирі в Києві

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Корсунь – місто, у якому прийняв християнство князь Володимир.

Священик – людина, яка виконує священні обряди, відправляє богослужіння.

Молитва – слова, звернені до Бога.

Хрест – символ християнської віри.

Церква (храм) – споруда, у якій відбуваються богослужіння.

Монастир – релігійно-господарська організація ченців або черниць.

Десятинна церква – перша релігійна кам'яна споруда Русі-України.

988 рік – дата хрещення Русі.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Нестор Літописець. «Повість минулих літ»

Літо 988. Коли ж він прийшов у Київ, то звелів повалити ідолів – одних порубати, а інших спалити. Перуна ж наказав прив'язати коневі до хвоста і волочити його з гори крутим Боричевим узвозом до річки Почайни. І поставив дванадцять дружинників, щоб вони били Перуна палками...

Потім послав Володимир по всьому місту сказати: «Якщо не прийде хто завтра на річку – хай багатий, чи бідний, чи нужденний, чи раб, – буде мені ворогом». Почувши про те, пішли люди з гомоном до Дніпра, радіючи й кажучи: «Якби не було це добрим, то не перейняли б того князі й бояри».

Наступного дня вийшов Володимир із священиками корсунськими на Дніпро, і зібралось там люду сила-силенна. Забрели у воду, і стояли там одні по шию, інші по груди, дехто тримав дітей, молодь тислась до берега, а дорослі бродили. Священики стояли на місці і читали молитви. Люди, охрестившись, розійшлися по домівках.

ЗАПИТАННЯ

1. Що таке язичництво?
2. Чому князь Володимир вирішив охрестити русичів?
3. У якому місті охрестився Володимир?
4. У якому році відбулося хрещення Русі?
5. Як відбувалося хрещення киян?
6. Яку церкву побудував у Києві князь Володимир?
7. Чому Десятинна церква отримала таку назву?

ЗАВДАННЯ

1. Визначте, у якому столітті відбулося хрещення Русі.
2. Полічіть, скільки років минуло з часу хрещення Русі до наших днів.
3. Знайдіть на сучасній карті України місто Севастополь.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Існує легенда, що коли князь Володимир перебував у Корсуні, він передумав і відмовився прийняти християнство. У цей час у Володимира захворіли очі. Князь осліп і нічого не бачив. Його наречена, цесарівна Анна сказала йому: якщо він охреститься, то обов'язково одужає. На що Володимир відповів: «Якщо це справді відбудеться, то воістину великий Бог християнський». І повелів Володимир охрестити себе. І коли священики це зробили – князь прозрів. Побачивши чудо, багато дружинників також прийняли християнство.

ТЕМА 7

КНЯЗЬ ЯРОСЛАВ МУДРИЙ. «РУСЬКА ПРАВДА». ЗРОСТАННЯ АВТОРИТЕТУ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Ви ознайомилися з життям і діяльністю князя Володимира. Пригадайте, в якому році охрестився князь Володимир? Де це сталося? Розкажіть, як відбулося хрещення киян. Чому Десятинна церква отримала таку назву? Чому навчає християнство?

Сьогодні ви дізнаєтеся про князя Ярослава, який своїми справами примножив здобутки князя Володимира.

У князя Володимира було багато дітей. Між ними почалися міжусобні війни. Перемогу отримав Ярослав, який у **1019** році став київським князем.

Князь Ярослав Володимирович

Князь Ярослав продовжив справу свого батька. Він розширив межі Київської держави на заході, півночі і півдні. Для охорони кордонів Русі заснував нові міста-фортеці та будував укріплення вздовж річок. У першій половині XI століття Київська держава стала найбільшою у Європі. Порівняно з сучасною Україною її територія була у кілька разів більшою.

Ярослав успішно боровся з кочовиками, які постійно здійснювали набіги на землі Русі. У **1036** році русичі розбили печенігів. На честь цієї перемоги князь Ярослав розпочав будівництво **Софійського собору**.

У Софійському соборі, крім богослужіння, підписували договори, при-

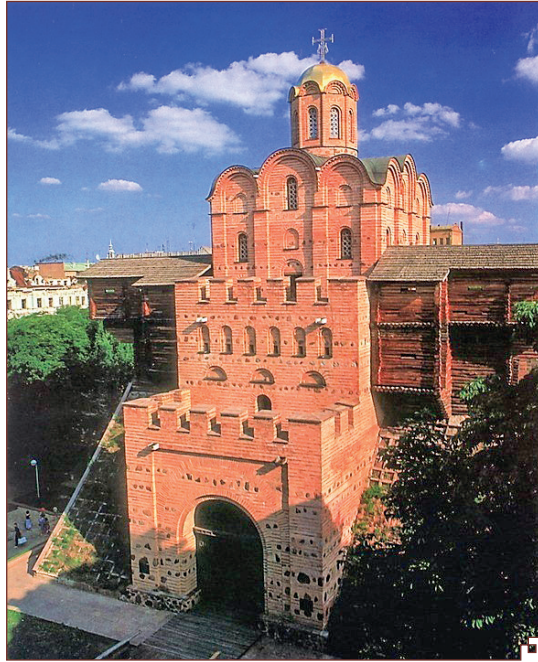
ймали іноземних послів. Тут ченці переписували та перекладали книги, створювали літописи. При соборі діяла бібліотека та школа. Ярослав часто бував у бібліотеці, багато читав. За розум і освіченість народ прозвав його «Мудрим».

Софійський собор (сучасний вигляд)

Ярослав Мудрий багато часу приділяв зміцненню та розбудові Києва. Навколо міста насипали величезні вали заввишки 14 метрів. На валах стояли міцні й високі дубові стіни з бійницями та сторожовими баштами. Перед валами було викопано глибокі рови, які заповнювали водою. Головним в'їздом до міста були **Золоті ворота**. Угорі на цих воротах була розташована церква Благовіщення.

Князь Ярослав також відомий як законотворець. За його наказом створено перший писемний збірник законів «**Руська Правда**». У цьому збірнику вперше записані всі слов'янські звичаї. Тепер ці звичаї стали законом. **Закон** – це правило, яке повинні виконувати всі люди. У «Руській правді» було записано, як карати за образу, за бійку, за крадіжку, за вбивство. Описано, кому з синів передаватиметься майно після смерті батька та інше. Закон проголосував головним суддею київського князя.

Золоті ворота (реконструкція, сучасний вигляд)

Читання народу «Руської Правди» у присутності великого князя Ярослава
(картина О. Д. Ківшенка)

За Ярослава Мудрого зміцніли дружні стосунки з численними країнами. У князя було багато дітей і, одружуючи своїх синів та віддаючи заміж доньок, він поріднився з багатьма королями та князями Європи. У Києві при дворі Ярослава тривалий час виховувалися норвезький та угорський принци, які пізніше стали правителями своїх країн.

Приязні стосунки з європейськими країнами сприяли розвитку торгівлі та процвітанню народу Київської держави. Помер Ярослав Мудрий у 1054 році.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Собор – головна церква міста чи монастиря.

Софійський собор – головна церква стародавнього Києва.

Золоті ворота – головні ворота стародавнього Києва.

«Руська Правда» – перший писемний збірник законів Русі-України.

Закон – правило поведінки, яке повинні виконувати всі мешканці держави.

1019 рік – прихід до влади князя Ярослава Мудрого.

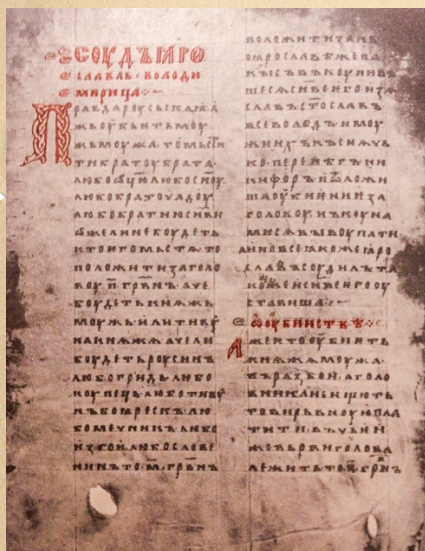
1054 рік – смерть князя Ярослава Мудрого.

ІМЕНА

Ярослав Мудрий – Великий князь Київський.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

«Руська Правда»

«...Коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого чи батько або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривен...

...Якщо вбитим буде горожанин, чи купець, чи боярський тіун (управитель), або мечник, або ізгой, або новгородець – то 40 гривен сплатити за нього... А за сільського тіуна, княжого чи землевласникового, то 12 гривен; а за рядового – 5 гривен...

Перша сторінка «Руської Правди»

... Якщо хто сяде на чужого коня, не запитавши, то сплачує 3 гривни...

... Коли хто загубить коня, чи вбрання, чи зброю і про це буде повідомлено на торгу, а потім впізнають їх у своєму місті, то своє власник має забрати і отримати за кривду 3 гривни...».

ЗАПИТАННЯ

1. У якому році Ярослав став київським князем?
2. Які заходи здійснював Ярослав для охорони кордонів Київської держави?
3. На честь якої події князь Ярослав збудував Софійський собор?
4. Які ворота Києва були головними?
5. Як називається перший писемний збірник законів Київської держави?
6. Що таке закон?
7. Чому князя Ярослава народ назвав Мудрим?

ЗАВДАННЯ

1. Знайдіть у тексті підручника опис укріплень Києва та перепишіть його у зошит.
2. Користуючись історичним атласом, запишіть у зошит сусідні країни Київської держави.
3. Визначте, у якому столітті князував Ярослав.
4. Полічіть, скільки років правив Ярослав Мудрий.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У 2007 та 2008 році на телеканалі «Інтер» відбувалося ток-шоу «Великі українці». У рамках цієї телепередачі відбувалося опитування телеглядачів. Їх запитували, хто з діячів України минулих часів або сьогодення найбільш гідний звання «Великий українець». Серед великої кількості претендентів громадяни України віддали перше місце Ярославу Мудрому за його вагомий внесок у розвиток освіти та культури нашого народу.

УЗАГАЛЬНЕННЯ З РОЗДІЛУ

КНЯЖА РУСЬ-УКРАЇНА

- Перша держава, яка виникла у східних слов'ян, називалася Русь. Її засновником став князь Олег, який у 882 році захопив Київ, а потім підкорив інші племена: сіверян, древлян, радимичів тощо. Підлеглі племена платили князю данину, а він зі своїм військом захищав їхні землі від ворожих набігів.
- Наступником Олега був князь Ігор. Він проводив весь час у воєнних походах. На утримання війська Ігор збирав данину. Одного разу, збираючи податок з древлян, князь утратив почуття міри й декілька разів зібрав її з мешканців цього племені. Це не сподобалося древлянам, і вони його вбили.
- Після трагічної смерті Ігоря Київську державу очолила княгиня Ольга. Вона жорстко помстилася древлянам за смерть свого чоловіка Ігоря. Після цього княгиня Ольга ні з ким не вела війн, підтримувала дружні стосунки зі сусідніми державами. Вона визначила розміри данини, місце і час її збору.
- Наступником Ольги став князь Святослав. Цей правитель був войовничим. Він приєднав багато земель до своєї держави. Все своє життя провів у воєнних походах. Ворогів завжди попереджав: «Іду на ви». Загинув Святослав у нерівній битві з печенігами.
- Одним із видатних князів Київської держави був Володимир. Він сам прийняв християнство та охрестив у 988 році всю Русь. Князь Володимир будував укріплення на кордонах своєї держави, споруджував нові міста. За його правління було збудовано перший кам'яний храм – Десятинну церкву. За доброзичливе й справедливе ставлення до простого люду його називали «Красне Сонечко».
- Після Володимира князував його син Ярослав Мудрий. Цей князь зміцнив укріплення Києва, збудував Софійський собор, організував переклад і переписування книг, започаткував літописання, будував школи, храми, заснував бібліотеку.

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ

Виберіть правильний варіант відповіді:

1	Князь, який заснував Київську державу:	а) Ігор; б) Святослав; в) Олег.
2	Правитель давньоруської держави, якого древляни вбили за жадібність:	а) Ігор; б) Ярослав; в) Олег.
3	Зміни, які провела в державі княгиня Ольга:	а) збільшила військо; б) визначила норму данини та місце її збору; в) розпочала друк власних грошей.
4	Князь, який попереджав своїх ворогів словами «Іду на ви»:	а) Володимир; б) Ярослав; в) Святослав.
5	Пригадайте, у якому році було охрещено Русь?	
6	Якого князя називали «Красним Сонечком»?	
7	Назвіть східнослов'янські племена, які входили до складу Київської держави.	
8	Чому Десятинна церква отримала таку назву?	
9	Які архітектурні споруди було побудовано за князювання Ярослава Мудрого?	
10	Розкажіть про захисні споруди міст і кордонів за часів Київської держави.	

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ВМІННЯ

1. Користуючись картою, назвіть сучасні міста, які існували ще за часів Київської держави.
2. Визначте століття, в якому відбулося хрещення Русі.
3. Запишіть у хронологічній послідовності київських князів.

РОЗДІЛ V

УСТРІЙ, ПОБУТ ТА КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ТЕМА 1

СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ІХ-ХІІ СТОЛІТЬ

Вам уже відомо про першу східнослов'янську державу, яка називалася Київською. Київські князі багато зробили для зміцнення та розширення слов'янської держави. Русь стала однією з найбільших держав тогочасної Європи. У 988 році відбулася значна подія в житті русичів – вони стали християнами. Почалося будівництво храмів, монастирів, шкіл, бібліотек. Розвивалася торгівля, ремесла.

Сьогодні ви дізнаєтеся про те, хто керував слов'янською країною, на які частини поділялося суспільство Київської держави в ті часи.

Після утворення держави у східних слов'ян відбулися значні зміни. Усі племена, які входили до складу Київської держави, підпорядковувалися київському князю. Він збирав данину з підкорених племен, організовував військові походи на ворогів, розглядав скарги, вирішував суперечки між людьми, карав винних. Усі землі, міста й села держави належали князю.

Якщо хтось із підкорених племен відмовлявся платити данину або піднімав повстання, то князь відправляв свою дружину на придушення і покарання непокірних. Військо допомагало князеві не тільки збирати данину, а й керувати країною.

Князь із княгинею

Бояри

Дружинник

Дружина поділялася на старшу і молодшу. До **старшої дружини** належали хоробрі, розумні та досвідчені воїни, які були радниками князя. Їх називали **боярами**. За вірну службу князь дарував їм землі та міста.

Молодша дружина складалася з простих воїнів. Весь свій час вони готувалися до військових походів. Молодші дружинники вчилися стріляти з лука, битися мечем, списом та іншою зброєю. Керував молодшою дружиною **воєвода**.

Дружина була постійним військом князя. Проте дружинників було недостатньо, якщо ворог нападав на землі Русі. У таких випадках із селян і мешканців міст князь збирав тимчасове військо – **ополчення**. Їм роздавали зброю, і вони під керівництвом князя і воєвод боролися з ворогом.

Після прийняття християнства на Русі з'явився ще один стан – **духівництво**. Це священники та ченці монастирів. З часом кількість монастирів збільшувалася. Для ведення господарства князь дарував їм землі та села. Ченці не тільки молилися та працювали, але й допомагали бідним і нужденним.

Важливе місце займали **купці**. Купці – це люди, які займалися торгівлею. У ті часи вони були мандрівними. В одному місці купували різний товар, а в іншому – продавали. Купці торгували не тільки у межах Київської держави, а й за кордоном.

У містах жило багато **ремісників**. Вони обробляли дерево, залізо, шкіру, кістки, глину і виготовляли з них різноманітні вироби. Ремісники платили данину князеві.

Більшість населення Русі становили селяни. У той час їх називали **смердами**. Вони були вільні, але жили у князівських селах і за це платили йому данину.

Селяни

Крім вільних селян, були й залежні від князя чи боярина. Це – **челядь** і **холопи**. Вони ставали рабами, якщо потрапляли в полон до русичів або не віддавали борг позичальникові.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Князь – правитель держави.

Старша дружина – привілейована частина війська, яка складалася з бояр.

Молодша дружина – рядове військо.

Воєвода – командир війська.

Ополчення – тимчасове військо з селян і ремісників.

Духівництво – служителі Бога; люди, які здійснюють службу у церквах і монастирях.

Купці – люди, які займаються торгівлею.

Ремісники – переважно жителі міст, які виготовляли вироби з різних матеріалів (дерева, заліза, шкіри, глини тощо).

Смерди – вільні селяни.

Челядь, холопи – залежні люди, прислуга.

ЗАПИТАННЯ

1. Хто очолював Київську державу?
2. Хто такі бояри?
3. Чим займалися воїни молодшої дружини?
4. Чому духовенство вважали привілейованим станом?
5. Чим займалися купці?
6. Хто такі ремісники?
7. Чим займалися смерди?
8. Хто платив данину князю?
9. Чому князь збирав ополчення?

ЗАВДАННЯ

1. Запишіть у зошит стани Київської держави.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У наш час існують люди, які займаються детальним вивченням традицій, звичаїв, одягу в певні історичні епохи. Вони об'єднуються в історичні клуби. Члени цих клубів проводять історичні реконструкції, тобто відновлюють різні моменти історичних подій: битв, обрядів тощо. Таких людей часто запрошують на історичні фестивалі та зйомки художніх фільмів.

Лицарський поєдинок (реконструкція)

ТЕМА 2

ЦЕРКВА ЗА ЧАСІВ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

На минулому занятті ви ознайомилися з політичним устроєм Київської держави та суспільними станами Русі. Пригадайте, хто керував давньоруською державою? Що робив правитель Русі? Хто допомагав йому в керівництві Київською державою? Чим займалися дружинники? Хто такі купці? Чим займалися ремісники? Що робили смерди? Як ставали холопами і челяддю?

Сьогодні ви дізнаєтеся про церковне життя Київської держави.

Прийняття християнства мешканцями Київської держави стало важливою подією. Після цього розпочалося будівництво церков на Русі. **Церква** – це місце, де відбувалися богослужіння. Тут службу проводили священики. Вони читали відповідні молитви. **Молитва** – це слова, звернені до Бога. Священики вчили людей любити ближніх, поважати старших, бути витриманими та терплячими, слухати князя й бояр.

Священиками на Русі керував київський **митрополит**. Спочатку їх до Києва присилали із Візантії, а за князювання Ярослава Мудрого почали обирати з місцевих священиків. Першим слов'янським митрополитом став **Іларіон**. Його називали «Митрополит Київський і вся Русі».

На початку XI століття у Київській державі налічували більше 100 церков, які були збудовані у різних містах країни. Митрополит уже не міг сам керувати такою кількістю храмів, тому для кращого управління було створено у кожному князівстві **єпархію**. Найдревнішими єпархіями були: Київська, Чернігівська і Новгородська. Керували єпархіями **єпископи**.

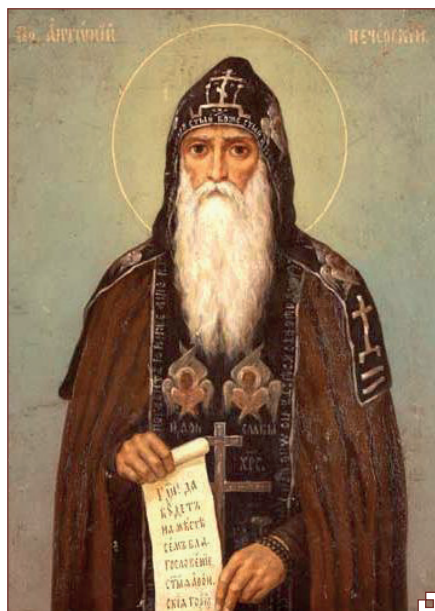
Важливу роль у релігійному житті Древньої Русі відігравали монастирі. У монастирях жили ченці. **Ченці** – це люди, які все своє життя присвятили служінню Богу. Вони тут жили, молилися і працювали. Першим монастирем, який був збудований у Київській державі, вважається **Києво-Печерський**.

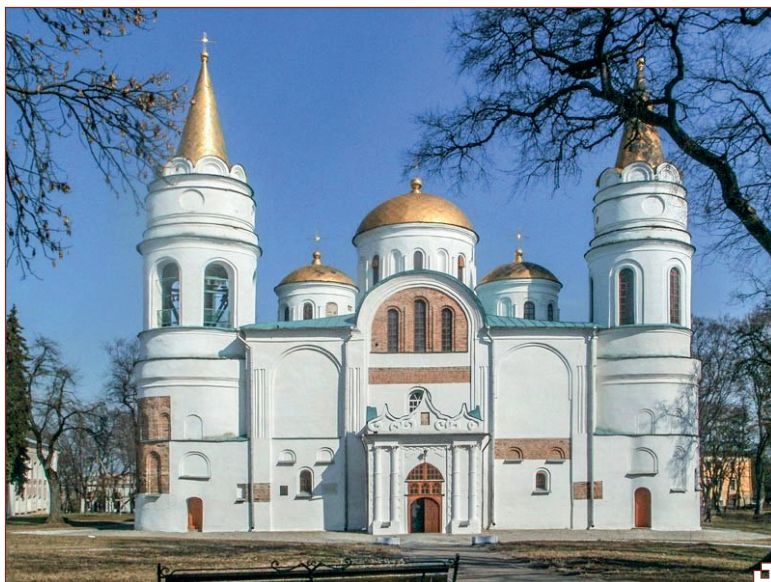
Києво-Печерський монастир (сучасний вигляд)

За князювання Ярослава Мудрого, у 1051 році, ченцем **Антонієм** була викопана печера, в якій він жив і молився. Праведне життя ченця стало для багатьох прикладом. До нього потяглися люди, бажаючи жити так само, як і він. Кількість печер зростала, їх почали з'єднувати підземними ходами. Пізніше, над печерами, на землі було збудовано храми, дзвіниці, захисні стіни. Так утворився Києво-Печерський монастир.

Виникали монастирі і в інших місцях Русі. При монастирях створювалися школи і бібліотеки. Ченці перекладали книги з інших мов, переписували книги, створювали літописи, також учили грамоті тих, хто хотів навчитися писати і читати. Крім молитв і господарських робіт, ченці допомагали хворим, бідним, сиротам і калікам. Вони їх лікували, годували, давали поради.

*Ікона святого
Антонія Печерського*

*Спасо-Преображенський собор. Чернігів, перша половина XI століття
(сучасний вигляд)*

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Єпархія – церковно-територіальна громада.

Єпископ – керівник єпархії.

Ченці – мешканці монастиря.

Києво-Печерська лавра – перший монастир Русі.

Іларіон – перший слов'янський митрополит Київської держави.

Антоній – засновник Києво-Печерського монастиря.

1051 рік – заснування Києво-Печерського монастиря.

ІМЕНА

Антоній – засновник Києво-Печерської лаври.

ЗАПИТАННЯ

1. Що таке християнство?
2. Навіщо люди будували церкви?
3. Хто такі священики?
4. Хто такий митрополит?
5. Як звали першого слов'янського митрополита Київської держави?
6. Що таке монастир?
7. Чим займаються ченці?
8. Який монастир було першим засновано на Русі?
9. Хто заснував Києво-Печерський монастир?
10. Чому Києво-Печерський монастир так називається?

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Нестор Літописець. «Повість минулих літ»

У літо 1037. Заклав Ярослав місто велике, біля того міста Золоті ворота. Заклав і церкву Святої Софії, митрополичу, потім церкву на Золотих воротах, а потім монастир Святого Георгія і Святої Ірини. І стала при ньому віра християнська плодитися і поширюватися, і ченці-чорноризці помножуватися, монастирї й храми будуватися і возвеличуватися...

ЗАВДАННЯ

1. Знайдіть у тексті місце, де розповідається про діяльність ченців. Перепишіть у зошит.
2. Визначіть століття, в якому було засновано Києво-Печерський монастир.
3. Полічіть, скільки століть минуло з часу заснування Києво-Печерського монастиря до наших днів.
4. Запишіть у зошит імена першого слов'янського митрополита Київської держави та засновника Києво-Печерського монастиря.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У наш час Києво-Печерський монастир має назву Лавра. У ньому існують численні лабіринти печер. Печери – це підземні коридори висотою близько двох метрів. Є Ближні і Дальні печери. Ближні печери викопані на глибині 10–15 метрів, а Дальні – 15–20 метрів. Довжина цих підземних ходів-печер невідома нікому. Деякі дослідники стверджують, що вони тягнуться аж до Чернігова, а це близько 140 кілометрів. У наш час доступними для відвідування є 383 метри Ближніх та 293 метри Дальніх печер.

Печера Києво-Печерської лаври

ТЕМА 3

РОЗВИТОК РЕМІСНИЦТВА У КИЇВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

На минулому уроці ви вивчали церковний устрій Київської держави. Пригадайте, що таке християнство? Де молилися Богу слов'яни? Чи є у вашому місті (селі) церква? Що таке монастир? Як називався перший монастир на Русі? Чому він отримав таку назву?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про те, чим займалися наші предки.

Мешканці Русі вміли виготовляти вироби для щоденних потреб: посуд, одяг, взуття, інструменти. Людей, які своїми руками обробляли певний матеріал (дерево, шкіру, залізо, глину) і робили з нього готову продукцію, називали **ремісниками**. Виробництво готових товарів називалося **ремеслом**.

У Київській державі існувало понад 60 ремесел. Ремісники працювали у майстернях. Свою продукцію майстри обмінювали на інші товари або продавали на торгах.

Ковалі за роботою

Важливим ремеслом у слов'ян було **ковальство**. Ковалі у спеціальних печах – **горнах** – нагрівали залізо та молотками викувували потрібні предмети: зброю, замки, ключі, коси, цвяхи, лопати, ножі та інше. Вони працювали у **кузнях**.

На території Київської держави росло багато лісів, тому у слов'ян поширеним було деревообробне ремесло. З дерева виготовляли все необхідне для господарства: ложки, лави, столи, драбини, сани та інше. Ремісників, які працювали з деревом, називали по-різному. Наприклад, люди, які робили діжки, барила, відра, іменували **бондарями**.

Устолярній майстерні (картина Л. К. Плахова)

Майстри, які працювали на будівництві та виготовляли підлогу, стіни, перекриття з дерева, називалися **теслями**, а ремісники, які виготовляли колеса та вози, – **стельмахами**. Виробників меблів, дверей та вікон називали **столярами**.

Також розвивалися ремесла, пов'язані з пошиттям одягу та взуття. У цей час слов'яни вже вміли обробляти шкіру. **Кожум'яки** м'яли шкіри, **кушніри** – вичиняли хутро зі шкіри та шили хутрянний одяг. Виготовляли тканини **ткачі**, а шили та ремонтували одяг – **кравці**.

На Русі розвинутим було **гончарство**. Майстри за допомогою ручного гончарного круга зі шматка сирої глини виготовляли різноманітний посуд: миски, полумиски, макітри, кухлі, глечики тощо. Потім цей посуд обпалювали у спеціальних печах.

Русичі також уміли обробляти камінь, роги, кістки. Виготовляли прикраси, скло та вироби з нього.

Як правило, міські ремісники оселялися у зручному для них місці. Гончарі жили біля урочищ, де було багато глини, кожум'яки – на берегах річок, ковалі – на околицях міст, щоб не спалити будівлі поблизу. Вулиці, на яких жили ремісники, називали на їх честь: Ковальська, Гончарна, Кожум'яцька тощо.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Ремісник – майстер, який своїми руками виготовляв готову продукцію.

Ремесло – виробництво готових товарів.

Коваль – майстер з виготовлення виробів із металу.

Горн – спеціальна піч.

Столяр – майстер із виготовлення меблів, дверей, вікон тощо.

Кравець – майстер із пошиття і ремонту одягу.

Гончар – майстер, який виготовляв глиняний посуд.

ЗАПИТАННЯ

1. Що таке ремесло?
2. Які ремесла були поширені у Київській державі?
3. Які товари виготовляли ковалі?
4. Чим займалися бондарі?
5. Хто такі гончарі?
6. Чому вулиця Ковальська отримала таку назву?

ЗАВДАННЯ

1. Запишіть у зошит нові терміни.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Для захисту богатирів ковалі Київської держави робили щити, кольчуги і шоломи. Це спорядження було важким – близько 30 кілограмів. Його носили тільки дуже сильні люди – наприклад, Ілля Муромець.

Ілля Муромець – не вигаданий персонаж, а реальна особа. Під час розкопок Києво-Печерської лаври археологи знайшли його залишки. Було встановлено, що билинний герой тривалий час страждав від хвороби хребта, втративши здатність рухатися. На його тілі було багато ран від стріл і списів. На думку вчених, помер Ілля Муромець від проникаючого удару в грудну клітку колючим предметом, найімовірніше – списом.

На картині В. М. Васнецова «Богатирі» Ілля Муромець зображений у центрі.

Богатирі (картина В. М. Васнецова)

ТЕМА 4

ТОРГІВЛЯ У ДОБУ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

На минулому занятті ви ознайомилися з ремеслами Русі. Пригадайте, хто такі ремісники? Які ремесла були розповсюдженими у східних слов'ян? Чому в наш час втрачено багато ремесел?

Сьогодні ви дізнаєтеся про торгівлю у добу Київської держави.

Природні багатства, розвиток господарства та ремесел у Київській державі призвели до надлишку виробів і продуктів харчування. Селяни та ремісники міняли і продавали свою продукцію на **торжищах**. Торжище – це давньоруський ринок. У кожному великому місті Русі були постійно діючі торжища. Найбільшим торговельним центром Східної Європи вважали Київ. За часів Володимира Великого на березі річки Почайни (притока Дніпра) збудовано велику пристань, до якої прибували на човнах купці з Русі та з-за кордону. Найбільшими торговельними партнерами русичів були візантійці. До Русі також прибували купці з різних країн Європи та Азії.

Із Київської держави вивозили за кордон хутро, віск, мед, шкіру, зброю, прикраси зі золота та срібла. До Русі ввозили дорогі тканини (шовк, парчу, оксамит), посуд, олію, вино, фрукти, ремісничі вироби, прянощі, книги, предмети церковного вжитку.

Купці організовували торгові **каравани** за кордон. Каравани пересувалися водою або суходолом. У той час більш популярним був водний шлях. Купці починали готувати свої човни весною, приблизно у квітні або травні. Шлях із Києва до Константинополя (столиці Візантії) займав близько 35–40 діб. Поторгувавши літо, купці восени поверталися на Батьківщину.

Торгові шляхи – це маршрути, якими пересувалися купці. Через територію Київської держави проходило декілька торговельних шляхів. Місцеві та закордонні торгівці спочатку мінялися товаром, потім – продавали продукцію за шкурки хутрових звірів, а пізніше вже почали використовувати гроші. Давньоруськими грошима були злитки срібла вагою близько 200 грам, які називали гривнами. Гривни були кількох видів: київські, чернігівські, новгородські. Вони різнилися між собою формою і вагою.

Давньоруський човен (реконструкція)

Давньоруські гривні

Гривна була значною грошовою одиницею. За одну гривну на Русі можна було купити одного вола або десять телят. За часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого друкували монети зі золота – «златники» та срібла – «срібники». Але цих монет було дуже мало, і населення Русі ними майже не користувалося.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Торжище – давньоруський ринок.

Торговий шлях – маршрут пересування торговельного каравану.

Караван – це група нав'ючених тварин, які рухаються певним маршрутом.

ЗАПИТАННЯ

1. Чим торгували слов'яни?
2. Яку продукцію ввозили на Русь?
3. Які руські товари продавали за кордоном?
4. Що таке торжище?
5. Якими грошима користувалися у Київській державі?

ЗАВДАННЯ

1. Запишіть у зошит товари, які ввозили з-за кордону.
2. Випишіть товари, які вивозили за кордон.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Гроші різних народів мають різні назви. Тисячу років тому в наших предків гроші називалися гривнами.

Гривни Київської держави

Близько ста років тому в українців була держава, грошова одиниця якої, як і сьогодні, мала назву гривня.

Тисяча гривень Української держави 1918 року

У наш час в українців є своя держава – Україна. Гроші, якими ми користуємося тепер, традиційно називаються гривнею. Як бачимо, наша гривня має тисячолітню історію.

Сучасні українські гривні

ТЕМА 5

ПОБУТ МЕШКАНЦІВ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

На минулому уроці історії ви ознайомилися з розвитком торгівлі часів Київської держави. Пригадайте, чим торгували русичі за кордоном? Які товари привозили закордонні купці? Як називалися давньоруські гроші? Яку назву мав ринок у ті часи?

Сьогодні ви дізнаєтеся, як жили наші предки тисячу років тому.

У добу Київської держави люди селились у містах або ближніх селах, щоб у разі небезпеки сховатися за міцними міськими стінами. Князі та бояри жили у кам'яних або дерев'яних палацах і хоромах у найбільш захищених частинах міста – дитинцях. Прості люди мешкали біля стін дитинця у так званому подолі. Тут розташовувалися будинки ремісників, торговців, церкви, монастирі, ринки.

Житло періоду Київської держави (реконструкція)

У селах жили **смерди** – вільні селяни, які обробляли землю та платили князю данину. Вони мешкали в заглиблених у землю будинках, збудованих із дерева. Житла мали здебільшого одну кімнату. Поруч із будинком розташовувалися господарські споруди: хліви для домашніх тварин, приміщення для зберігання запасів та інструменту, майстерні, колодязі тощо.

Домашніми меблями у той час були: стіл, лави, скрині, полиці для посуду, лежанки. У кожному будинку мали глиняний посуд (глечики, миски, горщики), а також дерев'яні ложки, ковші, відра тощо. Після прийняття християнства у селянських будинках поступово почали з'являтися **ікони**. Ікона – це зображення Ісуса Христа, святих і подій, пов'язаних з життям Бога.

Селяни вирощували пшеницю, жито, овочі, доглядали домашніх тварин і птицю, ловили рибу, полювали, збирали гриби та ягоди, ткали полотно, шили одяг, займалися ремеслами.

Взимку, коли не було робіт на полях, жінки виготовляли на прялках саморобні нитки і ткали полотно. З нього шили одяг для всієї родини.

Селянка виготовляє нитки

Одяг селяни носили вільний, щоб у ньому було зручно працювати. Чоловіки одягали неширокі штани, довгі сорочки до колін навипуск, підпе-

резувалися поясами, на ноги взували **личаки** – плетене із кори дерев або шкіри взуття. Носили шапки, а взимку – хутрянні кожухи.

Жінки одягали довгі сорочки, пояс, спідниці – плаhti. Їх у той час полюбляли прикрашати вишивками. На ноги жінки взували плетені з рослинних волокон або шкіри личниці чи постолі.

Одяг **знаті** виготовляли з дорогих закордонних тканин. Узимку вони одягали шуби, кожухи з дорогого хутра куниці, соболя або горносталя. Взували високі чоботи з м'якої кольорової шкіри, на голову одягали шапки різної форми та висоти, обшиті хутром. Жінки носили дорогоцінні прикраси. Найбільш популярними були золоті та срібні браслети.

Браслети часів Київської держави

Князі та бояри полюбляли проводити свій час на полюванні. Полювали на кабанів, медведів, лосів, хутрових звірів. Потім влаштовували бенкети. Прислужувала їм **челядь**, а розважали – **скоморохи** та музички.

У добу Русі пекли житній та пшеничний хліб, пиріжки з ягодами, грибами, сиром, калачі. Із проса, гороху, вівса, пшениці готували різноманітні каші та киселі. Варили куліш з пшона і гречки. Їли рибу, м'ясо домашніх тварин і птиці. Вживали молоко та продукти з нього. Пили хлібний квас і напої, виготовлені з меду.

Їжа і напої заможних людей та селян значно відрізнялися. Страви знаті були більш різноманітними, переважно – м'ясними.

У містах і селах, де були церкви, всі мешканці-християни у неділю та релігійні свята відвідували храм.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Побут – повсякденне життя людей.

Поділ – слабко укріплена частина міста навколо дитинця, в якій мешкали ремісники і торговці.

Ікона – зображення Ісуса Христа, святих і подій, пов'язаних з життям Бога.

Личаки – плетене з кори дерев або шкіри взуття.

Хороми – двоповерховий будинок князів і бояр з багатьма кімнатами.

Знать – панівна верства Київської держави, до якої входили князі й бояри.

Скоморох – давньоруський актор.

Челядь – прислуга князя або бояра.

ЗАПИТАННЯ

1. Що таке побут?
2. У яких житлах мешкали селяни?
3. Чим займалися селяни за часів Київської держави?
4. Який одяг носили русичі?
5. Що їли люди у добу Русі?
6. Чому страви знаті та простого люду відрізнялися?
7. Поясніть значення слів «знать», «ікона», «хороми».

ЗАВДАННЯ

1. Запишіть у зошит страви часів Київської держави.
2. Знайдіть у тексті опис селянського господарства. Перепишіть у зошит.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У давні часи за шапкою можна було дізнатися про багатство і впливовість боярина. Що вища у нього шапка, то більш багатим і знатним він був. Іноді боярські шапки досягали висотою до півметра. Ніхто на Русі не мав права носити такі ж головні убори, як у бояр. При зустрічі з боярином прості люди на знак пошани повинні були поклонитися йому.

*Зовнішній вигляд бояр
(реконструкція)*

ТЕМА 6

КИЇВ – СТОЛИЦЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

На минулому уроці ви дізналися про побут людей за часів Київської держави. Поясніть, що таке побут. Пригадайте, в яких житлах мешкали селяни, а в яких – знатні люди? Який одяг носили русичі? Яку їжу вживали? Чим займалися селяни? Що робили князь і бояри?

Сьогодні ви більше дізнаєтеся про столицю Русі – Київ.

Київ був заснований слов'янами дуже давно – в кінці V століття. Його заснував полянський князь Кий зі своїми братами Щеком, Хоривом та сестрою Либіддю. Місто швидко розрослося завдяки вигідному географічному розташуванню. Тут були височини, ліси, поля, велика річка Дніпро. Після захоплення Києва князем Олегом у 882 році місто стало центром східнослов'янської держави – Русі.

Київ був добре захищений від ворога. Найбільш укріпленою частиною міста був **дитинець**, розташований на Старокиївській горі. Тут мешкали князі, бояри, а після прийняття християнства на Русі – й духовенство. За князювання Володимира Великого було розширено дитинець, збудовано нові стіни, вали, рови. Усередині споруджено Десятинну церкву, князівський палац, приміщення для дружинників, обслуги, будинки бояр. Тут був розміщений невеличкий ринок – **Бабин торжок**. Він отримав цю назву від скульптур, які князь Володимир привіз із Корсуня і встановив перед Десятинною церквою. Ці скульптури кияни називали «бабами», а сам дитинець – **градом Володимира**.

Син Володимира, князь Ярослав Мудрий розширив у декілька разів дитинець. Він збудував нові фортечні укріплення, декілька храмів, найбільшим з яких вважається Софійський собор. За часів Ярослава Київ став найбільш укріпленим містом Русі.

За фортечними стінами дитинця розташовувалася торгово-ремісничка частина Києва – **Поділ**. Тут вирувало життя простого люду, були різноманітні майстерні ремісників, їх склади і господарські приміщення. У цій частині міста розташовані торжища, на яких люди купували різноманітний товар у купців. На торжищах можна було почути й іноземну мову – від

закордонних купців, які припливали човнами до Києва і приставали до збудованої князем Володимиром пристані. На Подолі стояла церква Богородиці Пирогощії, яку люди називали – **Пирогоща**.

Стародавній Київ (реконструкція)

Церква Успіння Богородиці Пирогощії (сучасний вигляд)

Пізніше на Подолі збудували багато славетних споруд. Нащадки князя Ярослава Мудрого спорудили Михайлівський собор, який став центром Михайлівського Золотоверхого монастиря.

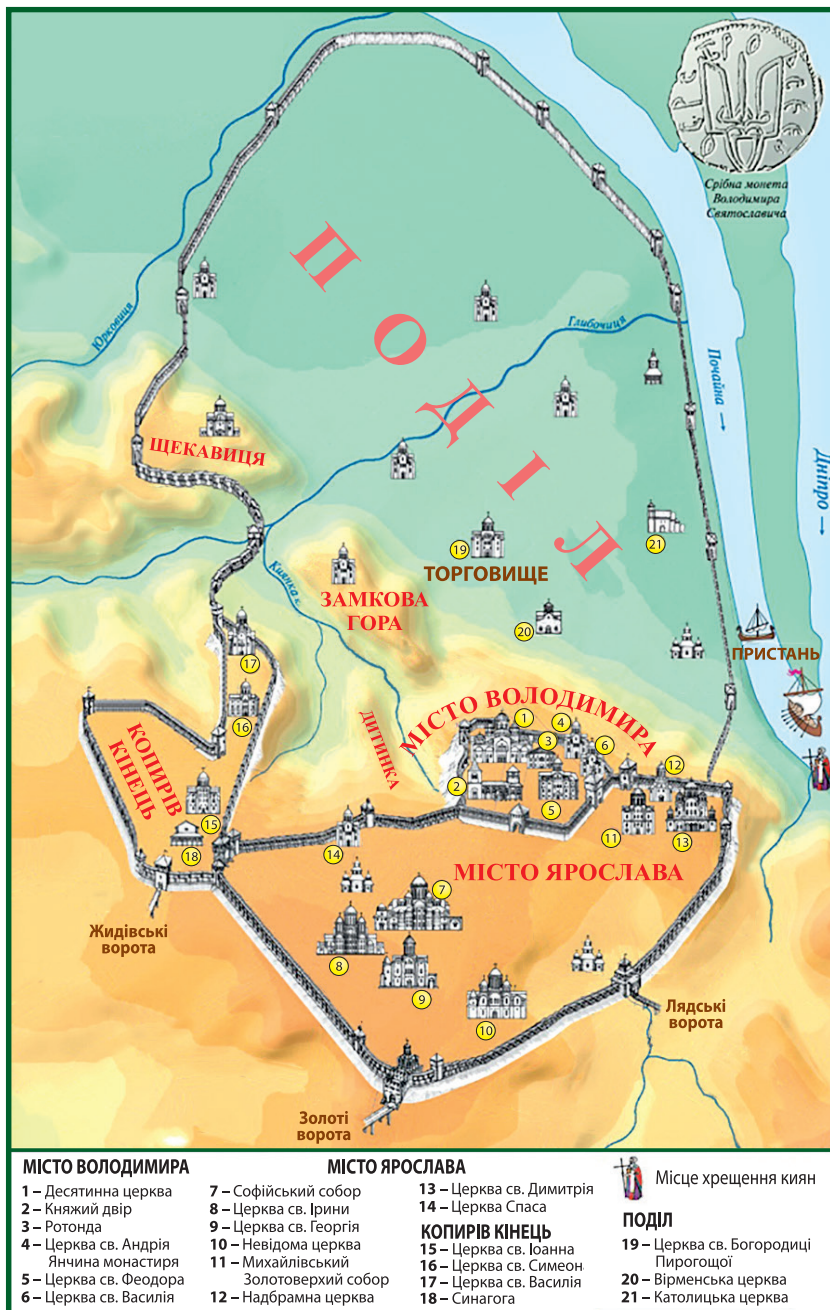
Києво-Михайлівський Золотоверхий собор (сучасний вигляд)

Окрасою тогочасного Києва став Києво-Печерський монастир, який зі середини XI століття вважався центром розповсюдження християнства й освіти у Київській державі. Ставши найбільшим на Русі у той час, монастир отримав назву **лавра**.

Свято-Успенська Києво-Печерська лавра (сучасний вигляд)

На території Києва тоді було багато церков, монастирів та інших споруд – із каменю, цегли й дерева. За своєю красою і розмірами місто рівнялося до столиці Візантії – Константинополя.

Карта Києва XI–XIII століть

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Дитинець – укріплена частина міста, фортеця.

Поділ – неукріплена торгово-ремісничка частина середньовічного міста.

Град Володимира – укріплена частина Києва, збудована князем Володимиром Великим.

Лавра – великий і впливовий монастир.

ЗАПИТАННЯ

1. Хто заснував Київ?
2. Що таке дитинець?
3. Що будували у дитинцях?
4. Подумайте, чи у всіх середньовічних містах були дитинці?
5. Що таке Поділ?
6. Що будували на Подолі?
7. За яких київських князів було розбудовано Київ?
8. Назвіть відомі будівлі середньовічного Києва.

ЗАВДАННЯ

1. Полічіть, скільки століть існує Київ.
2. Запишіть у зошит відомі будівлі середньовічного Києва.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Святі Борис і Гліб (ікона)

З появою чернечого життя у монастирях Київської держави з'явилися перші святі люди, які прославились своїми добрими справами. Першими святими на Русі були сини князя Володимира Великого – Борис і Гліб. Пізніше до числа святих були також зараховані княгиня Ольга, князь Володимир Великий та Ярослав Мудрий. На іконах біля голів святих художники малюють коло. Це коло називається німб і символізує святість. Усіх святих на іконах зображують з німбами.

ТЕМА 7

МІСТА КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

- ➔ На минулому уроці ви дізналися про столицю Русі – Київ. Пригадайте, у якому столітті було засноване місто? Хто його заснував? Хто жив у дитинці? Що таке Поділ? Що розташовувалося на Подолі? Які будівлі були споруджені в Києві? Хто уславився як розбудовник столиці Київської держави?
- ➔ На цьому уроці ви дізнаєтеся про найбільші міста Київської держави.

Київська держава була найбільшою в Середньовічній Європі. У ній проживало від 3 до 12 мільйонів людей. Держава поділялася на удільні князівства, якими керували удільні князі. Вони підпорядковувалися київському князю та платили йому данину. Центрами князівств були міста **Чернігів, Галич, Новгород, Володимир, Переяслав, Полоцьк, Смоленськ** та інші. На Русі налічували близько 300 великих і малих міст.

У давньоруських містах мешкало багато людей. Якщо у столиці Русі, Києві, проживали більше 50 тисяч чоловік, то в Чернігові й Галичі налічували 35–40 тисяч людей, у Новгороді – 25–30 тисяч русичів. Приблизно по 20 тисяч людей жили у Володимирі, Полоцьку, Смоленську, Переяславі. Решта міст були значно меншими за розмірами та кількістю населення.

Київська держава у X–XI столітті

Усі міста Русі споруджували на природніх підвищеннях, біля річок або водойм. Їх обгороджували високими стінами з баштами, навколо копали рови й вали. У стінах будували обковані залізом міцні ворота.

Після прийняття християнства у містах Київської держави розпочали будівництво дерев'яних і кам'яних храмів. Для спорядження церков спочатку запрошували умільців з Візантії, а згодом цю справу опанували й місцеві майстри. Будівельники споруджували князівські палаци, боярські хорони, інші споруди. Центром міст були місцеві ринки – торговища. Тут не тільки торгувалися та купували різний товар, але й оголошували розпорядження князя, повідомляли новини.

Міста виконували роль центрів ремісництва і торгівлі тих районів, де були розташовані. Сюди прибували купці на човнах або по суходолу.

Борисоглібський собор. Чернігів, XII століття (сучасний вигляд)

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Удільне князівство – територіальні володіння місцевих князів.

ЗАПИТАННЯ

1. Назвіть давньоруські міста – центри удільних князівств.
2. Скільки міст існувало в Київській державі?
3. Яка була кількість мешканців у середньовічному Києві?
4. Як укріплювали міста Русі?
5. Що таке торговище?
6. Що відбувалося на торговищах руських міст?

ЗАВДАННЯ

1. Запишіть назви найбільших міст Київської держави.
2. Заповніть таблицю:

Назви міст Київської держави	Кількість населення
Чернігів	
Галич	
Новгород	
Володимир	
Переяслав	

ЦІКАВО ЗНАТИ

Близько тисячі років тому в Київській державі не існувало інтернету, мобільного зв'язку та пошти. Накази київського князя розвозили в удільні князівства і міста гінці на конях. Тварини швидко втомлювалися, і тому населення повинно було надавати невтомлених коней гінцю.

ТЕМА 8

АРХІТЕКТУРА Й ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У IX-XII СТОЛІТТЯХ

На минулому уроці ви дізналися про міста Київської держави. Які з них є найдревнішими? Скільки людей проживало у Київській державі? Як укріплювали древньоруські міста? Скільки міст налічували в часи Київської держави? За допомогою карти визначте, на території яких сучасних країн була розташована Київська держава

Сьогодні ви більше дізнаєтеся про давньоруську архітектуру та образотворче мистецтво.

Архітектура – це будівництво різноманітних споруд. За часів Київської держави будували житла, господарські споруди, укріплення й церкви. Найбільш доступним матеріалом для будівництва було дерево, тому більшість людей зводили житла та інші споруди саме з нього. У той час популярними були зруби. **Зруб** – це будівля, стіни якої зібрані у певному порядку зі зрубаних та обтесаних дерев'яних колод. Заможні господарі прикрашали свої житла різьбленням по дереву.

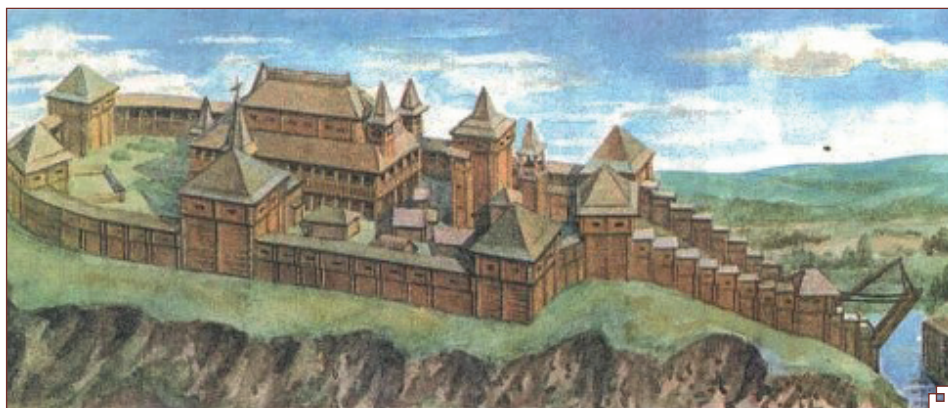
Будинок зі зрубу (реконструкція)

Князі, бояри й купці мешкали у хоромах. **Хороми** – це дерев'яна споруда з декількох приміщень, які між собою з'єднували східцями й переходами. У Київській Русі хороми будували на два і більше поверхів.

Князівський двір (картина А. М. Васнецова)

У Київській державі з дерева будували укріплення міст: стіни, башти, мости. Після прийняття християнства майже у всіх містах були споруджені дерев'яні церкви.

Дерев'яна фортеця міста Любеч (реконструкція)

У кінці X – на початку XI століття Київська держава досягла найбільшої могутності. Князі вбачали свою велич у будівництві кам'яних споруд. У Києві за нетривалий час було побудовано два кам'яні палаци. Вони були двоповерховими, з арками та службовими приміщеннями на першому поверсі й житловими кімнатами – на другому. Палаци прикрашали баштами. Дах вкривали черепицею. У той час такі приміщення називали **палатами**. **Палати** – це кам'яні або цегляні споруди, в яких мешкав князь зі своєю родиною та слугами.

Водночас із будівництвом князівських палат зводили кам'яні храми. У Києві збудували Десятинну церкву, Софійський собор та інші церкви.

Кам'яні та дерев'яні споруди стали окрасою багатьох міст Київської держави.

З прийняттям християнства на Русі швидкими темпами почало розвиватися образотворче мистецтво. Житлові споруди та храми оздоблювали орнаментами, сюжетними малюнками, іконами. У церквах того часу можна було побачити фрески та мозаїки. **Фреска** – це малюнок фарбою на вологій штукатурці. Окрім зображень Бога і святих, древньоруські художники на стінах церков малювали сцени з життя князя та його родини.

Родина Ярослава Мудрого. Фреска із Софійського собору

Мозаїка – це зображення або візерунок, зроблений з різнокольорових камінців. Мозаїки у спорудах часів Київської держави зустрічаються рідше, бо для цього потрібно багато камінців потрібного кольору та майстри, які б виклали з камінців малюнок. До нашого часу збереглися мозаїки Софійського собору.

Богоматір Оранта. Мозаїка з Софійського собору

Отже, архітектура та образотворче мистецтво на Русі набуло широкого розповсюдження, особливо після того, як східні слов'яни прийняли християнство.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Архітектура – будівництво різноманітних споруд.

Зруб – будівля, стіни якої зібрані у певному порядку зі зрубаних та обтесаних дерев'яних колод.

Палата – кам'яна або цегляна житлова споруда.

Фреска – малюнок фарбою по вологій штукатурці.

Мозаїка – зображення або візерунок, зроблені з різнокольорових камінців.

ЗАПИТАННЯ

1. Що таке архітектура?
2. Чому давньоруська архітектура майже не збереглася?
3. Із якого матеріалу будували наші предки у IX – XII століттях?
4. Як називали в Київській державі кількаповерхові дерев'яні споруди?
5. Що таке палата?
6. Що мають на увазі під словом «палата» у наш час?
7. Які споруди доби Київської держави вам відомі?
8. Що таке фреска?
9. Як називається малюнок, викладений із кольорових камінців?

ЗАВДАННЯ

1. Запишіть нові слова у зошит.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У часи Київської держави люди вставали зі сходом сонця. Ранок починався з молитви. Смерди (селяни), ремісники та челядь (прислуга) після молитви починали працювати. Князь після сніданку збирав боярську раду, де вирішував державні справи або вершив суд. Опівдні – обов'язковий сон. Знать полюбляла кінні змагання, лицарські турніри або полювання з соколами чи соколами. Після таких заходів влаштовували пишні бенкети.

ТЕМА 9

КИРИЛО Й МЕФОДІЙ – ЗАСНОВНИКИ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ. КИРИЛИЦЯ

На минулому уроці ви дізналися про архітектуру та образотворче мистецтво східних слов'ян у IX–XII століттях. Пригадайте, що таке архітектура? Із яких матеріалів будували наші предки у той час? У яких будинках жила знать, а у яких – інші люди? Що таке хороми? Які будівлі у той час називали палатами? Що таке фреска? Як називається малюнок, викладений із різнокольорових камінців? Які споруди часів Київської держави вам відомі?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про засновників давньоруської абетки – братів Кирила й Мефодія.

Прийняття християнства мало значний вплив на розвиток культури та освіти у Київській державі. Для проведення богослужінь священикам потрібно було читати багато молитв. Із Візантії до Києва надійшло чимало релігійних книг, але вони були написані грецькою мовою і слов'янам не зрозумілі.

Для перекладів, богослужінь і кращого розуміння почутого та прочитаного у Київській Русі з кінця X століття почали використовувати нове слов'янське письмо, яке називали **кирилиця**. Його авторами були ченці-просвітителі **Кирило** і **Мефодій**. За переказами, це письмо створив старший брат Кирило, тому воно й отримало таку назву – від його імені.

Кирилиця – це абетка, яка позначала на письмі мову слов'ян. Спершу Кирило і Мефодій розробили у **863** році письмо для західнослов'янського народу – моравів, яке через століття почали використовувати й на території Київської держави. Кирилична абетка складалася зі 43 літер. Кожна літера мала свою назву. У цих назвах перші букви вказували на звук. Наприклад, перша буква називалась «аз» і позначала звук «а», друга літера мала назву «буки» і позначала звук «б», третя «віді» – позначала звук

«в» і т. д. Відоме слово «азбука» утворилося шляхом злиття назв перших двох літер кирилиці.

*Пам'ятник Кирилу і Мефодію
(м. Мукачево)*

Кирило і Мефодій переклали з грецької мови на слов'янську декілька важливих церковних книг. Пізніше давньоруські ченці їх справу продовжили: було перекладено та створено багато книг, розпочато літописання.

Кирилична абетка стала основою сучасного українського алфавіту. З часом в українській абетці з'явилися літери «й» та «ї», деякі букви об'єднали. Через відсутність потреби зникли зайві грецькі літери – залишилося лише 33.

Таким чином, Кирило і Мефодій сприяли розвитку писемності та поширенню грамотності у Київській державі.

Кирилиця

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Кирилиця – слов'янське письмо.

863 рік – дата розроблення кирилиці.

ІМЕНА

Кирило і Мефодій – засновники слов'янської писемності.

ЗАПИТАННЯ

1. Хто розробив письмо для слов'ян?
2. Чому слов'янське письмо отримало таку назву?
3. У якому році було запроваджено кирилицю?
4. Чому перелік літер отримав назву «азбука»?
5. Скільки літер було у кирилиці?

ЗАВДАННЯ

1. Визначіть століття, в якому було впроваджено кирилицю.
2. Полічіть, скільки літер втратила кирилиця у процесі перетворення в сучасний український алфавіт.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Офіційно вважається, що після прийняття християнства на Русі розповсюджується слов'янське письмо – кирилиця. Але закордонні мандрівники того часу відзначали, що східні слов'яни користувалися власним письмом. Зокрема, у творі «Сказання про письмена» болгарського ченця Храбра, який жив у кінці IX – на початку X століть, згадується, що слов'яни для передачі інформації користувалися «чертами і ризами», а слов'янський просвітник Кирило повідомляв, що бачив у Херсонесі церковні книги «руськими письменами».

У договорі 944 року між Руссю та Візантією було зазначено, що посли й купці, подорожуючи до Царгорода, повинні були мати «писані грамоти від київського князя».

На жаль, неможливо встановити, якими письменами користувалися східні слов'яни до прийняття християнства.

Кирило і Мефодій (ікона)

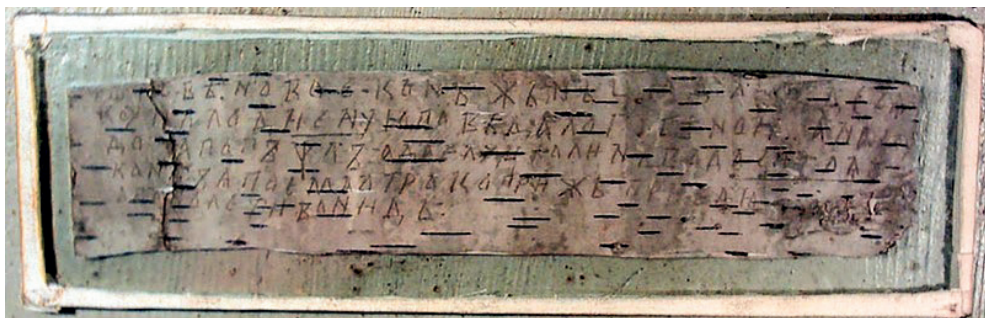
ТЕМА 10

ПОШИРЕННЯ ПИСЕМНОСТІ. ЛІТОПИСИ ТА ІНШІ ТВОРИ ТОГОЧАСНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

На минулому уроці історії ви дізналися про засновників слов'янської писемності. Пригадайте, як їх звали? Ким вони були? Як називалася слов'янська абетка? Чому вона мала таку назву? У якому році з'явилося слов'янське письмо? Чому «азбука» отримала таку назву?

Сьогодні ви дізнаєтеся про розвиток писемності на землях Київської держави.

Кирилиця швидко розповсюдилася на території Київської держави. Оскільки Русь займала багато земель, то князь розсилав гінців із письмовими наказами. Використовувало письмо й духовенство – для проведення богослужінь та листування. Користувалися письмом також прості люди, про що свідчать залишки берестяних грамот, господарських предметів, зброї, цегли з написами.

Берестяна грамота початку XII століття

Найбільш популярним матеріалом для письма була кора берези. На її внутрішній стороні загостреними металевими або кістяними писалами вишкрябували напис. Такі написи на березовій корі називалися **берестяними грамотами**.

На Русі у цей час почалося створення власних книг. Їх писали вручну на спеціально обробленій телячій або овечій шкірі, яка називалася **пергамент**. Книги оздоблювали сріблом та золотом, дорогоцінним камінням.

Книги створювали писці та переписувачі, які старанно виводили кожну літеру. Сторінки книг прикрашали малюнками, які називали **мініатюри**. У той час писали гусячими перами, а чорнило виготовляли з кори дерев і квасного меду.

Сторінка з літопису
«Повість минулих літ»

Найбільшими центрами переписування книг на Русі були Київ, Чернігів, Галич, Переяслав. Створювали книги церковного та світського змісту. У першій половині XI століття найбільш відомим твором стало «Слово про закон і благодать», автором якого був митрополит Іларіон. У другій половині XI століття поширення набувають «Ізборники», в яких містилися матеріали релігійного, побутового та повчального змісту.

Похвалитися бібліотекою в ті часи могли тільки багаті люди – князі, бояри та вище духовенство.

У Київській державі з появою кирилиці поширюється літописання. **Літопис** – це письмовий твір, в якому занотовували важливі події того часу за роками. Літописання почалося у Києві, ще за часів князя Володимира Великого. Як правило, літописи писали ченці. Літописання розповсюдилося й в інших містах.

Пізніше літописи почали об'єднувати у літописні зведення. Найбільш відомим є «**Повість минулих літ**». Цей твір укладено близько 1110 року в Києві ченцем Києво-Печерської лаври **Нестором**. У ньому висвітлено історію східних слов'ян, правління давньоруських князів, вміщено перекази та легенди тих часів.

У Київській державі грамоті вчили у школах. У 988 році князь Володимир Великий заснував першу школу для боярських дітей. Згодом такі заклади відкривали й інші князі. Окремих приміщень для шкіл у той час не будували, тому навчальні установи діяли при церквах і монастирях. Там викладали читання, письмо, співи, лічбу. Роль підручників виконували церковні книги.

Онука Ярослава Мудрого княжна Анна заснувала у Києві при Андріївському монастирі першу школу для дівчат. Тут вони навчалися читанню, письму, рукоділлю, шиттю і співам.

Дітей із простих родин навчали священники у місцевих церквах.

*Нестор-літописець
(реконструкція С. О. Нікітіна)*

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Берестяна грамота – письмовий запис на березовій корі.

Пергамент – спеціально оброблена теляча або овеча шкіра, на якій писали чорнилом.

Мініатюра – малюнок у давньоруській книзі.

Літопис – письмовий твір, у якому послідовно, за роками здійснюється запис важливих подій.

«Повість минулих літ» – назва літопису.

988 рік – дата заснування першої школи на Русі.

1110 рік – дата укладання «Повісті минулих літ».

ІМЕНА

Нестор-літописець – автор літописного зводу «Повість минулих літ».

ЗАПИТАННЯ

1. На чому писали прості люди?
2. Чим робили записи на берестяних грамотах?
3. Що таке пергамент?
4. Які міста стали центрами створення і переписування книг?
5. Що таке літопис?
6. У якому році було укладено «Повість минулих літ»?
7. Хто уклав «Повість минулих літ»?
8. Чому вчили у школах Київської держави?

ЗАВДАННЯ

1. Запишіть у зошит нові слова та їх значення.
2. Перепишіть міста Русі, які були центрами переписування книг.
3. Визначіть, в якому столітті та його частині уклали літопис «Повість минулих літ».

ЦІКАВО ЗНАТИ

Найдавнішою вітчизняною книгою, яка збереглася до наших часів, вважається «Реймське Євангеліє». Це церковно-слов'янський пергаментний рукопис першої половини XI століття, який знаходився у бібліотеці князя Ярослава Мудрого

Сторінки з книги «Реймське Євангеліє»

у Софійському соборі. Ця книга потрапила до Франції разом із донькою Ярослава Мудрого – Анною. Виходячи заміж за французького короля Генріха I, Анна Ярославівна під час шлюбної церемонії давала на ньому королівську присягу. Саме на цій книзі присягало на вірність країні не одне покоління французьких королів.

На сьогодні цей рукопис знаходиться в одній із міських бібліотек французького міста Реймс.

Анна Ярославівна

ТЕМА 11

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ЗА ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

На минулому уроці ви дізналися про розвиток писемності у Київській державі. Пригадайте, який матеріал використовували прості люди для письма? Чим робили записи на берестяних грамотах? Як створювали книги у той час? Що таке літопис? Про що розповідалося у літописах? Спробуйте пояснити, чому літопис мав назву «Повість минулих літ»? Де вчили дітей у Київській державі? Хто їх навчав? Що вивчали у той час?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про усну народну творчість східних слов'ян у IX–XII століттях.

Усна народна творчість – це твори, які виконували усно і передавали з покоління в покоління. До таких творів належать казки, пісні, биліни, легенди, перекази, прислів'я, приказки, загадки, лічилки тощо.

У Київській державі піснями супроводжували обряди, пов'язані з весіллям, похороном, різноманітними хліборобськими роботами (оранка, сіяння, збирання врожаю) тощо.

Важливу роль у вихованні дітей відігравали казки. На прикладах казкових героїв вчили дітей говорити правду, бути чесними, справедливими і добрими. Персонажами давньоруських казок були Змій-Горинич, Баба-Яга, Жар-Птиця та інші.

У вихованні підростаючого покоління важливе місце посідали биліни. **Биліна** – це пісня-сказання, яку виконував співець під супровід гуслів.

У билінах прославляли подвиги народних героїв і богатирів. Биліни розказували про реальних людей, які були на Русі. Більшість персонажів цих розповідей жили за часів князя Володимира. Героєм багатьох билін був і сам князь, якого називали «ласкавий князь **Володимир Красне Сонечко**».

Витязі слухають Бояна (картина В. М. Васнецова)

Витязь на роздоріжжі (картина В. М. Васнецова)

Улюбленими героями билин були богатирі Ілля Муромець, Добриня Микитич, Альоша Попович, Ставр Годінович та інші. Найпопулярнішим

є Ілля Муромець, селянський син, який 33 роки пролежав на печі, потім одужав і став захищати рідну землю. В одній з билин розповідається, як Ілля Муромець під Черніговом переміг Солов'я-Розбійника. Наші предки Солов'єм-Розбійником називали печенізького хана, який зі своїми воїнами грабував і спалював міста і села на Русі.

Богатир (картина В. М. Васнецова)

У літописі «Повість минулих літ» Нестор-літописець згадує билину про Микиту Кожум'яку. Одного разу печенізьке військо прийшло війною на Русь. Їхній хан запропонував князеві Володимирі поєдинок між печенізьким та руським богатырями. Володимир погодився. На поле битви вийшов печенізький богатир. Він був такий великий і страшний, що ніхто з дружинників не насмівся стати на поєдинок із ним.

Тоді до князя звернувся чоловік, який сказав, що у війську з ним четверо синів, а вдома залишився найменший – Микита. Батько пригадав, що одного разу, коли син розсердився, то розірвав руками телячу шкіру на шматки. Такий він був сильний.

Князь Володимир вирішив випробувати Микиту Кожум'яку перед поєдинком. На нього випустили великого розлюченого бика. Коли бик

пробігав біля Микити, хлопець вирвав з тварини клапоть шкіри з м'ясом, скільки схопила рука. Володимир дозволив Микиті битися з печенігом.

Микита був середнього зросту і, коли він вийшов на поєдинок, то печенізький богатир розсміявся, адже був набагато вищим. Як почався поєдинок, Микита схватив печеніга, підняв і кинув на землю. Печенізьке військо злякалося, побігло і було розбите. Після цього Микиту Кожум'яку записали в дружину, а на місці, де отримали перемогу, князь Володимир заклав нове місто – Переяслав, бо тут Микита Кожум'яка перейняв славу у печеніга.

Билини навчали любити рідну землю, мужньо захищати Батьківщину від ворогів, дотримуватися обіцянок, цінувати дружбу та поважати старших.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Усна народна творчість – твори, які виконували усно і передавали з покоління в покоління.

Билини – це пісні-сказання, в яких прославляли богатирів, захисників Вітчизни.

Гуслі – струнний музичний інструмент.

Витязь – богатир.

ІМЕНА

Ілля Муромець, Добриня Микитич, Альоша Попович – відомі билинні герої.

ЗАПИТАННЯ

1. Що таке усна народна творчість?
2. Назвіть різновиди усної народної творчості.
3. Яких ви знаєте героїв давньоруських казок?
4. Що таке билина?
5. Назвіть героїв давньоруських билин.
6. Чому вчать билини?
7. Що вам відомо про Іллю Муромця?
8. Розкажіть про поєдинок Микити Кожум'яки з печенігом.

ЗАВДАННЯ

1. Запишіть у зошит імена билинних героїв.
2. Випишіть нові слова та їх значення.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Одним із найдавніших билинних героїв є Святогор. У билинах розповідається, що він був настільки великим, що навіть Мати – Сира Земля не могла його тримати. Одного разу зустрілися Святогор та орач-богатир Микула Селянинович, який ніс мішок за плечима. Святогор спитав його, що він несе у мішку. Микула Селянинович відповів: «Силу земну». Поклав Микула мішок на землю і запропонував Святогору підняти його з землі. Святогор не зміг цього зробити, бо, піднімаючи мішок, він по пояс заглиблювався у землю. Ось така сила рідної землі – ніхто її не може перемогти.

Було у Микули дві доньки: Василина і Настя. Обидві вийшли заміж за богатирів. Василина – за Ставра Годиновича, а Настя – за Добриню Микитича.

Микула Селянинович (картина М. М. Буличова)

УЗАГАЛЬНЕННЯ З РОЗДІЛУ

УСТРІЙ, ПОБУТ ТА КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

- Русь була великою державою, до якої входило багато князівств. Найголовнішим князем був Великий князь Київський. У нього було своє постійне військо – дружина. Князь цінував своїх воїнів, роздавав їм за службу землі, прислухався до їхніх порад. Радників князя називали боярами. Також на Русі жили купці, служителі церкви, селяни та ремісники. Найважче жилося селянам і ремісникам. Вони змушені були платити данину князю.
- З прийняттям християнства на Русі почалося будівництво храмів і монастирів. З'явилися школи та бібліотеки, розпочалося літописання, переклад і переписування книг.
- У цей час розвивається ковальство, гончарство, столярство та інші ремесла. Активно торгують купці. За кордон східні слов'яни вивозили хутро, віск, мед, шкіру, зброю, прикраси, а іноземні купці ввозили до Київської держави дорогі тканини, посуд, олію, вино, фрукти, ремісничі вироби, прянощі, книги, предмети церковного вжитку тощо. У цей час з'являються перші гроші – гривни, а дещо пізніше розпочалося карбування монет зі срібла й золота.
- Розвивається архітектура. З каменю і цегли будують не тільки князівські та боярські будинки, а й християнські церкви і монастирі. Незважаючи на те, що відтоді минуло майже тисячоліття, деякі з них вціліли. Їх можна побачити у Києві, Чернігові та інших містах України.

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ

Виберіть правильний варіант відповіді:

1	Хто керував Київською державою?	а) смерд;
		б) князь;
		в) боярин.
2	Як називалося військо князя?	а) дружина;
		б) орда;
		в) ополчення.

3	Священик:	а) обробляв землю; б) займався торгівлею; в) проводив богослужіння.
4	Який монастир було першим засновано на Русі?	а) Михайлівський Золотоверхий; б) Києво-Печерський; в) Видубицький.
5	Чим займалися ковалі?	а) виготовляли вироби з металу; б) виготовляли вироби з дерева; в) виготовляли посуд з глини.
6	Як називалися гроші у Київській державі?	а) копійка; б) рубль; в) гривна.
7	Дитинець – це:	а) найбільш укріплена частина давньоруського міста; б) дитяча кімната у давньоруському будинку; в) дитячий майданчик.
8	Дерев'яний будинок на 2–3 поверхи в Київській державі називався:	а) палати; б) хороми; в) мозаїка.
9	Письмо для слов'ян розроблено:	а) Ярославом Мудрим; б) Кирилом і Мефодієм; в) митрополитом Іларіоном.
10	Перший давньоруський літопис називався:	а) «Слово про закон і благодать»; б) «Ізборник»; в) «Повість минулих літ».
11	Назвіть найбільші міста Київської держави.	
12	Назвіть героїв давньоруських билин.	

РОЗДІЛ VI

ЗАНЕПАД КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ТЕМА 1

РОЗДРОБЛЕНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Вам уже багато відомо про першу державу східних слов'ян – Київську Русь. Завдяки зусиллям князів і багатьох поколінь наших предків Київська держава стала могутньою та найбільшою в Європі, а її столиця – одним із найкрасивіших міст Середньовіччя.

На сьогоднішньому уроці ви дізнаєтеся про початок занепаду Київської держави.

Ярослав Мудрий пам'ятав, якою була братовбивча війна за київський престол після смерті батька – князя Володимира Великого, тому перед смертю поділив землі Київської держави між своїми синами. Ярослав Мудрий заповів синам керувати Києвом по старшинству, тобто спочатку київським князем повинен стати старший син Ярослава Мудрого, після його смерті київський престол займав наступний по старшинству брат і так далі. Решта братів повинні були визнавати владу старшого брата.

Ярослав Мудрий віддав Київське князівство старшому сину – Ізяславу, наступному сину Святославу – Чернігівське князівство, іншим трьом синам – Переяславське, Волинське та Смоленське князівства. Онукам Ярослава Мудрий дав інші князівства.

Київська держава була поділена на низку самостійних князівств. Але мир після смерті князя Ярослава тривав недовго. Між його синами почалися міжусобні війни. **Міжусобні війни** – це війни між князями за владу

Русь за часів роздробленості

або землю. Старші брати почали відбирати землі в інших князів, а молодші не захотіли чекати своєї черги на київський престол. Кожен із них хотів стати головним – київським князем. Знову полилася слов'янська кров. Такі дії ослаблювали руські землі, через що почастішали набіги кочовиків, які грабували та спалювали міста і села Русі.

Міжусобиця (мініатюра з Радзивилівського літопису)

Місцеві князі, які жили далеко від Києва, самостійно керували своїми містами та мали власне військо. У своїх князівствах вони укріплювали міста, будували нові фортеці, піклувалися про збільшення своїх дружин. У другій половині XI – першій половині XII століть князі та бояри уже менше зверталися за допомогою до київського князя, а вирішували всі питання самостійно. Київському князю платили лише податки.

У цей час у Києві дуже часто змінювалися правителі, тому багато князів перестали платити данину київському князю та визнавати його владу. Вони розуміли, що київський князь був втягнутий у міжусобні війни і не мав змоги надіслати військо для покарання за непослух.

Першими відділилися від Київської держави північно-східні землі з містами Новгород, Смоленськ, Суздаль, Ростов, Рязань і Муром.

У місцевих князів також були діти, і вони ділили свої землі на більш дрібні частини – **уділи**. Поділ давньоруських князівств на дрібніші уділи призвів до роздробленості Русі.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Міжусобні війни – війни між князями за владу або землю.

Уділ – дрібна територія князівства на Русі.

ЗАПИТАННЯ

1. Навіщо Ярослав Мудрий поділив Київську державу між своїми синами?
2. Чому виникали міжусобні війни?
3. Чому місцеві князі перестали платити данину київському князю?
4. Які міста відділилися від Київської держави?
5. Чому виникали уділи?

ЗАВДАННЯ

1. Користуючись історичною картою, запишіть у зошит давньоруські князівства.
2. Випишіть нові слова та їх значення.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У часи Русі в сім'ях виховувалося багато дітей. Наприклад, київський князь Володимир Великий мав 16 дітей, а у Ярослава Мудрого було 10 дітей. Князь Володимир Мономах виховував 11 дітей. Така ж кількість дітей була й у князя Данила Галицького, а у володимиро-суздальського князя Всеволода Юрійовича було 12 дітей, за що його прозвали «Велике Гніздо».

Всеволод «Велике Гніздо»

ТЕМА 2

ПОЛОВЕЦЬКА ЗАГРОЗА

На минулому уроці ви дізналися про роздробленість Київської держави. Пригадайте, як Ярослав Мудрий заповідав успадковувати київський престол? Через що виникали міжусобні війни? Чому місцеві князі відмовлялися платити данину Києву? Чому князівства поділялися на ще менші землі – уділи? Які міста відділилися від Київської держави?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про боротьбу давньоруських князів з грізними сусідами – половцями.

Половці – це войовничий кочовий народ, який у середині XI століття випасав свої табуни коней та отари овець біля південно-східних кордонів Київської держави. Половці жили племенами. Головними в їхніх племенах були **хани**. Половці жили у юртах. **Юрта** – це розбірне житло з каркасу та шкір. Кочуючи з місця на місце, половці перевозили у возах і кибитках своє майно.

Половці були вправним воїнами. Починаючи з **1055 року**, вони постійно здійснювали набіги на Русь, грабували міста і села, палили будинки, забирали у полон молодь. Найбільше від цих нападів страждали Київська, Переяславська та Чернігівська землі. На жаль, князівські міжусобиці сприяли набігам половців на Русь. Князі у боротьбі між собою часто використовували половців, а ті грабували місцеве населення.

Першу спробу вчинити організований супротив половцям здійснили переяславський, київський та чернігівський князі. Битва з половцями відбулася у **1068 році** біля річки **Альта** і, на жаль, закінчилася поразкою. Рештки князівських дружин відступили.

Щоб припинити міжусобні війни та організувати оборону від половців, князі Київської держави зібралися **1097 році** у місті **Любечі**. На цьому з'їзді вони вирішили об'єднати сили у боротьбі з половецькою загрозою.

Після побоїща з половцями (картина В. М. Васнецова)

Найбільша заслуга в боротьбі з половцями належить князю Володимирові Мономаху. Він неодноразово очолював об'єднані дружини русичів та здобував перемоги над ворогами.

У **1103 році** біля **Долобського озера** неподалік Києва відбувся важливий з'їзд князів. На ньому зустрілися переяславський князь **Володимир Мономах** та київський князь **Святополк**. Вони домовилися про спільний похід на половців.

Навесні цього ж року об'єднані дружини Володимира Мономаха, Святополка та інших князів у битві біля річки **Сутінь** розгромили половецькі орди. У цій битві загинуло 13 половецьких ханів і взято в полон багатьох ворожих воїнів. Потрапив у полон і хан **Белдуз**. Він пропонував за свій викуп багато золота, срібла та коней, але Володимир Мономах наказав його стратити за порушення раніше даної присяги не нападати на землі Русі.

Походи об'єднаних військ давньоруських князів проти половців відбувалися майже щорічно. Особливо вдалими були військові походи у **1107 та 1109 роках**.

Через декілька років, у **1111 році**, об'єднане військо під командуванням Володимира Мономаха у верхів'ях річки **Сіверський Донець** знову розгромило значні сили ворожих кочівників. Такі дії князів значно ослабили військову могутність половців, чим забезпечили мир і спокій у Київській державі на тривалий час.

Долобський з'їзд князів (картина О. Д. Ківшенка)

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Половці – кочовий народ.

Хан – правитель у кочових племенах.

Юрта – розбірне житло кочових племен.

1055 рік – перший напад половців на землі Русі.

ІМЕНА

Володимир Мономах – давньоруський князь, який успішно боровся з половецькою загрозою.

ЗАПИТАННЯ

1. Чим займалися половці?
2. У якому році половці здійснили перший напад на землі Русі?
3. Які князівства найбільше страждали від набігів половців?
4. У якому році військо русичів зазнало поразки біля річки Альта?
5. Про що йшла мова на князівських з'їздах?
6. Який давньоруський князь найбільше боровся з половцями?
7. Розкажіть про перемоги русичів у боротьбі з половцями.

8. Яке значення мали перемоги давньоруських дружин у боротьбі з половцями?

ЗАВДАННЯ

1. Випишіть у зошит нові слова та їх значення.
2. Визначте століття та їх частини, коли відбувалися переможні битви русичів з половцями.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Половці з великою повагою і шаную відносилися до померлих людей, особливо ханів, їх жінок та відомих воїнів. У степу, на високих могилах своїх предків – курганах – половці встановлювали кам'яні статуї. На цих пам'ятниках зображували як чоловіків, так і жінок. Статуї отримали назву «кам'яні баби». Їх було дуже багато у південних степах України. Пізніше історики зібрали їх і розмістили в музеях. Тепер половецькі «кам'яні баби» можна зустріти в історичних або краєзнавчих музеях.

*Кам'яні баби
(експонати Харківського історичного музею)*

ТЕМА 3

ПРАВЛІННЯ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА. «ПОВЧАННЯ ДІТЯМ»

Народився **Володимир Мономах** 1053 року. Своє прізвище він отримав від матері – візантійської царівни Марії-Анастасії **Мономах**. Його дитинство пройшло у Переяславі, де княжив батько. Дуже рано, у 12–13 річному віці, князь Володимир, допомагаючи батькові, розпочав військову та політичну діяльність. Він змолоду брав участь у військових походах.

Ставши дорослим, Володимир Мономах князував у Смоленську та Чернігові. До наших часів дійшов опис його зовнішності: «...був він красивий лицем, очі у нього були великі, волосся рудувате й курчаве, чоло високе, борода широка. Зростом він не був особливо високий, але міцний тілом і дуже сильний».

На минулому уроці ви дізналися про боротьбу русичів з кочовиками. Пригадайте, чим займалися половці? Які князівства найбільше страждали від їхніх набігів? Про що домовлялися князі на з'їздах? Який князь найбільше приділяв уваги боротьбі з нападниками? Яке значення мали перемоги давньоруських дружин у боротьбі з половцями?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про життя і діяльність давньоруського князя Володимира Мономаха.

Князь Володимир Мономах

Наприкінці XI століття він стає переяславським князем. Це князівство особливо потерпало від набігів половців, тому Володимир Мономах доклав найбільше зусиль у боротьбі з войовничими сусідами. Він організував декілька князівських з'їздів, на яких було вирішено припинити князівські чвари та об'єднати зусилля у боротьбі з половцями.

Володимир Мономах був талановитим полководцем. За все своє життя він здійснив понад 80 військових походів, з них 19 – на половців. Князь Володимир у боротьбі з половцями завжди перемагав.

Поступово у свідомості мешканців Київської держави зміцнилася думка, що переяславський князь Володимир Мономах, по суті, є першим і головним у державі. Він захищає кордони Русі та не допускає війн між іншими князями.

*Володимир Мономах біля київських воріт
(картина К. В. Мірошника та Н. Кургузової-Мірошник)*

У 1113 році бояри й мешканці Києва зібрали віче та запросили Володимира Мономаха на київський престол. Після деяких вагань Володимир Мономах погодився і став київським князем. Усі удільні князі визнали його владу.

За часів правління князя Володимира Київська держава знову стала єдиною та сильною. Припинилися князівські чвари, вороги були переможені і відігнані далеко від кордонів Русі. Мир і спокій запанував на слов'янській землі.

Маючи багатьох дітей, Володимир Мономах боявся, що після його смерті розпочнуться війни між його синами за землі Київської держави. Він написав твір «Повчання дітям». У ньому князь вчив своїх дітей правильно керувати державою, піклуватися про власний народ, заповідав не повторювати його помилок та помилок інших князів, просив синів не влаштовувати міжусобних війн. Володимир Мономах закликав допомагати один одному, об'єднувати свої сили у боротьбі з ворогами.

Заповіт Володимира Мономаха дітям (гравюра)

Помер князь Володимир Мономах у **1125 році**, похований у **Києві** в **Софійському соборі**. Зі смертю Володимира Мономаха закінчується доба миру та цілісності Київської держави.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

«**Повчання дітям**» – твір Володимира Мономаха.

1053 рік – дата народження князя Володимира Мономаха.

1113 рік – початок князювання у Києві Володимира Мономаха.

1125 рік – дата смерті князя Володимира Мономаха.

ІМЕНА

Володимир Мономах – Великий князь Київський.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Володимир Мономах «Повчання дітям»

«...А коли добре щось умієте – того не забувайте, а чого не вмієте – то того учітесь, так же, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов, – а за се почесть єсть од інших країв. Лінощі ж – усьму лихому мати: що людина вміє – те забуває, а чого ж не вміє – то того не вчиться.

А добре поводячись, не лінуйтеся ж ні до чого доброго, а на-самперед до церкви ходити. Хай не застане вас сонце на постелі, – так бо отець мій діяв блаженний і всі добрії люди достойні...»

ЗАПИТАННЯ

1. У якому році народився Володимир Мономах?
2. Чому в нього було таке прізвище?
3. У яких містах князував Володимир Мономах?
4. З яким ворогом боровся князь?
5. Який твір написав Володимир Мономах?
6. До чого він закликав у своєму творі?
7. У якому році помер князь Володимир Мономах?
8. Де він похований?

ЗАВДАННЯ

1. Полічіть, скільки років прожив Володимир Мономах.
2. Визначте, в якому столітті Володимир Мономах став Київським князем.

3. Знайдіть у тексті опис зовнішності князя та переписіть його у зошит.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Існує легенда, що дід Володимира Мономаха, візантійський імператор Костянтин IX Мономах подарував йому коштовний головний убір, який пізніше отримав назву «Шапка Мономаха». Ця шапка давала право на титул «цар». З часом ця шапка потрапила до Росії, де нею вінчали на царство.

Насправді це вигадки. Ніякого стосунку шапка не має ні до Візантії, ні до Володимира Мономаха. Цей головний убір було виготовлено набагато пізніше, у першій половині XIV століття, в Середній Азії (Бухарі) і подаровано московському князю Івану Калиті золотоординським ханом Узбеком за вірну службу.

Шапка Мономаха

ТЕМА 4

БОРОТЬБА
ЗА КИЇВ.
ЗАНЕПАД
СТОЛИЦІ

На минулому уроці ви дізналися про життя і діяльність князя Володимира Мономаха. Пригадайте, чому у цього князя було таке прізвище? У яких містах князував Володимир Мономах? З яким ворогом боровся цей князь? Як називається твір Володимира Мономаха? До чого він закликає? У якому столітті Володимир Мономах князував у Києві?

На сьогоднішньому уроці ви дізнаєтеся про боротьбу давньоруських князів за Київ.

Після смерті князя Володимира Мономаха керував Київською державою з 1125 по 1132 рік його син **Мстислав**. Йому вдалося зберегти єдність країни. Він у всьому наслідував свого батька: боровся з половцями, не допускав чвар між князями.

Після смерті Мстислава розпочалася боротьба між князями за Київ, який був столицею Русі. У той час місто залишалося найбільшим і найбагатшим у давньоруській державі. Київські князі носили титул «Великий» і, за звичаєм, вважалися старшими між князями. Це не давало спокою багатьом іншим князям. Вони вважали, що хто володіє Києвом, той володіє всією Руссю. Розпочалася довга і кровопролитна війна між давньоруськими князями за Київ.

Починаючи зі середини XII століття, Київ переходив у володіння від одного князя до іншого. Найбільше від цього страждали самі кияни. Їхні землі, майстерні й будинки були зруйновані. Зменшувалася торгівля. Купці боялися їхати у місто, де постійно тривала війна.

Найбільше намагався захопити Київ володимиро-суздальський князь **Юрій Довгорукий**. Його прозвали так, бо він захоплював чужі землі – так би мовити, протягував свої руки до інших князівств. Він двічі заволодівав Києвом, але його проганяли звідти. У 1154 році він утретє захопив місто. Діяльність Юрія Довгорукого не влаштовувала киян і через декілька років його отруїли.

Юрій Довгорукий

Андрій Боголюбський
(реконструкція М. М. Герасимова)

Син Юрія Довгорукого **Андрій Боголюбський** у 1169 році зібрав велике військо, до якого ввійшли дружини переважно північно-східних князівств і захопив Київ, учинивши в ньому жорстокий погром. Декілька днів нападники грабували місто, вбивали мешканців. Не було порятунку ні малолітнім, ні жінкам, ні літнім людям. Загарбники знищували та спалювали житлові будинки, грабували і руйнували київські церкви й монастирі. З Києва вивезли у північні землі не тільки майно жителів міста, але й ікони, дзвони та інше церковне начиння.

Після таких подій Київ втратив своє значення як центр давньоруської держави. Але боротьба за нього не припинилася. Різні князі правили Києвом. Був час, коли тут керували навіть двоє князів одночасно.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Столиця – головне місто держави.

1169 рік – пограбування Києва військами Андрія Боголюбського.

ІМЕНА

Мстислав – останній князь єдиної Київської держави.

Юрій Довгорукий – володимиро-суздальський князь, який неодноразово захоплював Київ.

Андрій Боголюбський – володимиро-суздальський князь, який зі своїм військом захопив Київ і пограбував його.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

«Київський літопис» про пограбування Києва військами Андрія Боголюбського

«...І грабували вони два дні весь город – Поділ, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилювання нікому і нізвідки: церкви горіли, християн вбивали, а інших в'язали, дружин вели в полон, силоміць розлучаючи з чоловіками їх, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І узяли вони майна множину, і церкви оголили від ікон, і книг, і риз, і дзвони з церков познімали... Запалений був навіть монастир Печерський святої Богородиці поганими, але Бог молитвами святої Богородиці оберіг його від такої біди. І був у Києві серед людей стогін, і туга, і скорбота...».

Розорення Києва Андрієм Боголюбським. Мініатюра з літопису

ЗАПИТАННЯ

1. Чому князі боролися за Київ?
2. Хто з давньоруських князів декілька разів захоплював Київ?
3. У якому році Андрій Боголюбський захопив Київ?
4. Що робили загарбники у Києві?
5. Як вплинули князівські міжусобиці на Київ?

ЗАВДАННЯ

1. Полічіть, скільки років князував син Володимира Мономаха Мстислав.
2. Запишіть, скільки років минуло з часу пограбування Києва Андрієм Боголюбським до наших днів.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У XII столітті неподалік Києва, у місті Вишгороді, в жіночому монастирі перебувала ікона Божої Матері. За переказами, у I столітті її намалював апостол Лука, єдиний з іконописців, хто бачив Діву Марію живою. Ікона намальована на дошці зі столу, за яким їв Ісус Христос.

У 450 році ікону перевезли з Єрусалима до Константинополя, а на початку XII століття надіслали до Русі. Ця ікона відразу прославилася багатьма чудотворіннями.

Під час захоплення Києва Андрій Боголюбський захотів забрати собі цю святиню. Її було перевезено до міста Володимир, де вона й отримала назву Володимирська.

Володимирська ікона Божої Матері

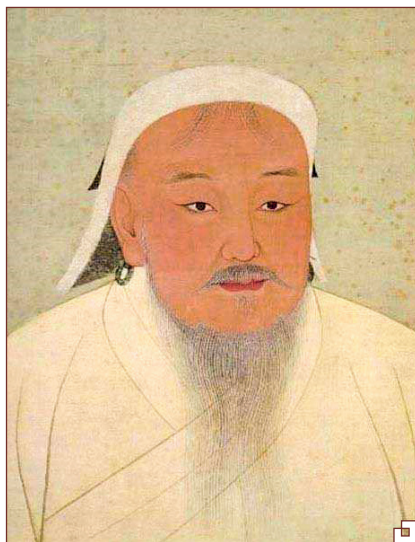
ТЕМА 5

МОНГОЛИ

На минулому уроці ви дізналися про боротьбу князів за Київ. Пригадайте, чому князі намагалися захопити місто? Хто з давньоруських князів декілька разів захоплював столицю Русі? У якому році Андрій Боголюбський заволодів Києвом? Що робили його воїни у захопленому місті? Як відобразилися князівські міжусобиці на житті киян?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про життя кочового народу – монголів, які у XIII столітті помітно вплинуть на життя наших предків.

На початку XIII століття у далеких азійських степах кочували численні монгольські племена. Вони пересувалися з місця на місце, випасаючи табуни коней, отари овець, стада корів і верблюдів. Постійних жител у них не було, жили вони у юртах. Їли монголи просту їжу: варене або солоне м'ясо та каші. Пили кобиляче молоко – кумис. У них не було ні ложок, ні тарілок. Їжу брали руками, а руки витирали об одяг або траву. Монголи були невеликого зросту, широкоплечі. Очі мали вузькі.

Чингісхан

Монгольськими племенами керували хани. Одному з ханів, якого звали **Темучін**, вдалося підкорити майже всіх монголів. Він був дуже жорстокий, і його всі боялися. Особливий супротив Темучіну чинило плем'я татар. Після його завоювання він наказав знищити всіх людей цього племені, окрім дітей, чий зріст не перевищував висоти колеса воза. У 1206 році Темучін був проголошений **Чингісханом** – великим ханом монголів.

Чингісхан проголосив створення Монгольської імперії, а для цього він задумав підкорити багато країн і народів. У той час монгольське військо було великою та страшною силою. Кожний монгол був воїном. З раннього дитин-

Монгольський воїн

ства хлопчиків навчали їздити верхи на коні, стріляти з лука. При собі монгольські воїни мали шаблю, спис, лук зі стрілами, сокиру, мотуззя. Із товстої шкіри вони шили захисний одяг собі та своїм коням. Монголи використовували щити, які робили із дерев'яних прутів і обтягували їх шкірою. У таких щитах застрягали ворожі стріли, їх важко було розрубати.

Монголи для захоплення міст використовували металеві машини, які кидали важке каміння на противника. Також вони застосовували стінобитні знаряддя, з допомогою яких руйнували стіни і ворота ворожих міст.

Військо монголів поділялося на десятки, сотні, тисячі та тумени. **Тумен** складався з десяти тисяч воїнів. Монгольські вояки були витривалими та хоробрими. Вони мужньо переносили спеку, холод, голод і спрагу. Зрадників і боягузів монголи одразу вбивали. За непослух і невиконання наказу командира покарання було одне – смерть.

Головною силою монгольської армії була кіннота. На конях монголи дуже швидко рухалися степом. Попереду війська завжди пересувалися невеликі та швидкі кінні розвідувальні загони, які доповідали своєму командуванню про міста і села, розташовані на шляху.

Монгольські вершники (мініатюра)

Легка кіннота монголів обстрілює супротивника

Монголи приходили під стіни міст неочікувано, так, що їх мешканці не могли добре підготуватися до оборони. Після захоплення міста завойовники жорстоко поводитися з підкореними. Чоловіків, літніх людей і дітей вбивали. Жінок і молодь забирали у рабство. Також живими залишали ремісників тих професій, які були їм потрібні. Будинки спалювали, захисні стіни міст руйнували.

Багато міст і країн захопили монголи. Підкорені народи платили їм данину.

На початку XIII століття монголи з'явилися у степах неподалік кордонів Русі.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Монголи – кочовий народ.

Темучін – засновник Монгольської імперії.

Чингісхан – великий хан монголів.

Тумен – десятитисячне монгольське військо.

1206 рік – проголошення Темучіна Чингісханом.

ІМЕНА

Чингісхан – засновник монгольської держави.

ЗАПИТАННЯ

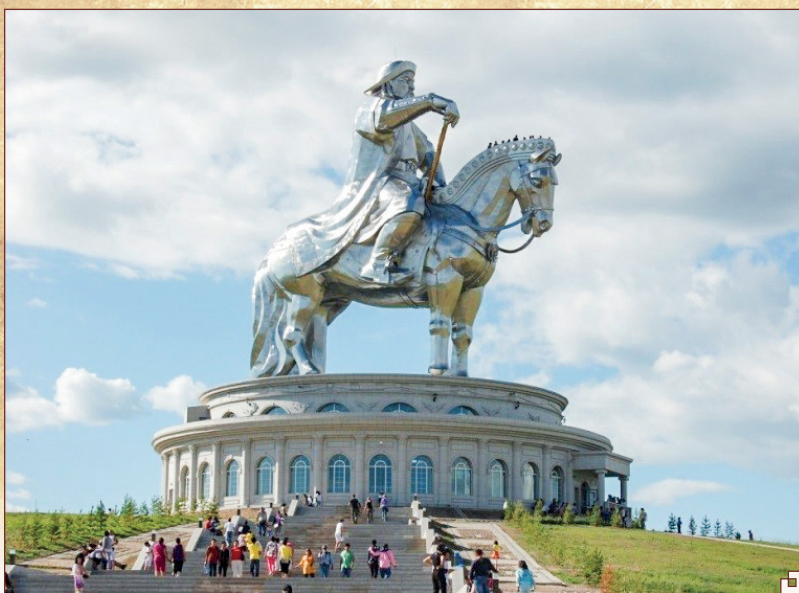
1. Який спосіб життя вели монголи?
2. Який хан об'єднав монголів у державу?
3. Що означає слово «Чингісхан»?
4. Розкажіть про монгольських воїнів.
5. Що робили монголи з підкореними народами?

ЗАВДАННЯ

1. Визначте століття, в якому Темучіна було проголошено Чингісханом.
2. Запишіть нові слова у зошит.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У сучасній Монголії дуже пишаються своїм минулим, особливо засновником Монгольської імперії – Чингісханом. На його честь збудовано багато пам'ятників. У 2008 році зведено кінний пам'ятник Чингісхану, який ввійшов до книги рекордів Гіннеса. Він складається з 10-метрового постамента та 40-метрової статуї. Це найбільший у світі пам'ятник вершникові.

Пам'ятник Чингісхану

ТЕМА 6

ПОЧАТОК МОНГОЛЬСЬКОЇ НАВАЛИ. БИТВА НА РІЧЦІ КАЛЦІ

На минулому уроці ви дізналися про життя монголів. Пригадайте, чим займався цей кочовий народ? Хто створив Монгольську державу? У якому році монгольський ватажок отримав титул «Чингісхан»? Що означає це слово? Як воювали монголи? Що вони робили з підкореними народами?

На сьогоднішньому уроці ви дізнаєтеся про першу битву між монголами та давньоруськими дружинами.

У 1222 році монголи розбили половців у причорноморських степах. Вони впритул підійшли до кордонів Київської держави. Ватажки половецьких племен втекли на Русь і просили у давньоруських князів про допомогу. Вони говорили: «Якщо ви не допоможете нам, – то ми нині порубані, а ви завтра порубані будете».

Давньоруські князі зібралися у Києві й домовилися об'єднати свої сили у боротьбі з невідомим ворогом. Вони вирішили не чекати, поки монголи прийдуть на Русь, а дати бій у степу, подалі від давньоруських міст і сіл.

Для боротьби з монголами разом зі своїми військами прийшли київський, чернігівський, смоленський, переяславський, курський, галицький, волинський та інші князі.

У квітні 1223 року біля **острова Хортиця** об'єднані давньоруські дружини зустрілися з половецькими загонами. Деякі половецькі хани, на знак вдячності русичам за підтримку, прийняли християнство.

Давньорусько-половецьке військо було великим, але проблема полягала в тому, що ним керувало троє князів: київський, галицький та чернігівський і жодний з них не слухав іншого. Військо отаборилося на **правому березі Дніпра** і чекало наказу на переправу.

У цей час з іншого боку Дніпра з'явився розвідувальний загін монголів. Галицький князь **Мстислав Удатний** разом зі своєю дружиною переправився на лівий берег і розбив їх.

Після переправи через Дніпро русичів і половців зустрічали дрібні монгольські загони, які, вдаючи втечу, заманювали їх у пастку.

31 травня 1223 року русько-половецькі війська дійшли до річки **Калки**. Галицький князь Мстислав Удатний самовільно зі своєю дружиною та половцями переправився через Калку і пішов углиб степу. Відірвавшись від основного табору, вони наштовхнулись на добре підготовлену монгольську орду. Розпочалася битва. Інших князів навіть не повідомили про початок сутички.

Схема битви біля річки Калка у 1223 році

Монгольська кіннота розбили половців. Ті почали тікати на дружину Мстислава Удатного, заважаючи їм вишикуватися у бойовий порядок. Але, незважаючи на перешкоди, галичани тримали оборону. У цей час на допомогу їм прийшла чернігівська дружина, і вони разом відбили перший наступ монголів.

Долю бою вирішили свіжі сили монголів, які були кинуті у розпал битви. Русичі почали відступати. Київська дружина у бій так і не вступила. Побачивши таку неузгодженість, монгольські воєводи частину війська відправили на переслідування відступаючих. Доганяючи русичів, монголи знищили багатьох князів, бояр і простих воїнів.

Основні сили монгольського війська оточили табір противника. Три дні монголи безуспішно штурмували їх. Потім нападники пішли на хитрість: пообіцяли відпустити киян, якщо вони вийдуть із укріпленого табору та заплатять викуп. Як тільки кияни покинули табір, монголи їх знищили.

Князів, які потрапили у полон до монголів, ті не помилували, а поклали під дерев'яний поміст і роздавили, влаштувавши на ньому бенкет на честь перемоги.

Калка (картина П. В. Риженка)

Після перемоги над русичами біля річки Калка монголи втратили багато своїх воїнів і тому повернули назад у степи для відпочинку і поповнення війська.

Над Руссю нависла смертельна небезпека у вигляді маловідомого, хитрого, добре підготовленого і жорстокого ворога – монголів.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

31 травня 1223 року – битва біля річки Калка між давньорусько-половецькими військами та монголами.

ІМЕНА

Князь Мстислав Удатний – галицький правитель.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

«Літопис Руський»

про поразку русичів біля річки Калка

«...І сталася перемога над усіма князями руськими, якої ото не бувало ніколи. Татари (монголи) ж, перемігши руських князів за гріхи християн, пішли й дійшли до Новгороду Святополчського, а руси, які не знали лукавства їх, виходили назустріч їм із хрестами, і вони побили їх усіх».

ЗАПИТАННЯ

1. Про що просили половці давньоруських князів?
2. Яке рішення прийняли князі на з'їзді у Києві?
3. У якому році відбулася битва біля річки Калка?
4. Хто переміг у цій битві?
5. Чому сталася поразка русичів?
6. Що зробили монголи з полоненими давньоруськими князями?

ЗАВДАННЯ

1. Полічіть, скільки років минуло від битви на Калці до наших днів.
2. Визначте століття, в якому відбулася битва біля річки Калка.
3. Запишіть у зошит, які князі взяли участь у поході на монголів.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Науковці достеменно не знають, яка сучасна річка у ті часи називалася Калкою, тому точне розташування поля битви між русичами та монголами нам сьогодні не відоме. Існує версія, що ця подія відбулася на берегах річки Конки, неподалік села Юльівка Запорізького району Запорізької області.

ТЕМА 7

ВТОРГНЕННЯ
ХАНА БАТИЯ
НА УКРАЇНСЬКІ
ЗЕМЛІ

На минулому уроці ви дізналися про битву біля річки Калка. Пригадайте, між ким відбулася ця битва?

У якому році це сталося? Хто переміг у цій сутичці? Як ви вважаєте, з яких причин було розбито русичів? Як повелися переможці з полоненими князями?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про другий похід монголів на Русь.

Після багаторічного відпочинку монголи задумали підкорити Русь. Новий похід очолив **хан Батий**. Про підготовку монголів до війни знали давньоруські князі, але вони не припинили міжусобних війн та не подбали про додаткове укріплення міст Русі.

Узимку **1237–1238 років** монгольські полчища захопили давньоруські міста Рязанського та Володимиро-Суздальського князівств. Монголи грабували й вбивали населення, полонених гнали у рабство. Після загарбників процвітаючі давньоруські міста перетворювалися на згарища.

Захопивши північно-східну частину Русі, хан Батий спрямував свої орди на південь. Прямуючи у степ, монголи підійшли до невеликого міста **Козельськ**, яке тоді належало до Чернігівського князівства. Протягом семи тижнів захисники обороняли своє місто. Тільки після того, як прибула стінобитна техніка, монголам вдалося ввірватися у Козельськ і підпалити його. Вночі останні захисники вийшли з палаючого міста й дали бій монголам. Їм вдалося знищити декілька тисяч ворогів і стінобитні машини. За такий супротив загарбники прозвали Козельськ **«злим містом»**, а всіх його мешканців знищили.

У 1238 році загони Батия розбили половців і захопили більшу частину Криму.

Узимку **1239 року** загарбники з'явилися у південній частині Русі. На своєму шляху монголи нищили всі давньоруські міста й села. Найбільшим містом півдня Русі був Переяслав. Це місто було прикордонним, тому мало добрі укріплення, високі та міцні стіни. Крім того, захищали місто вали, рови й водні перешкоди – річки Трубіж та Альта, які протікали навколо Переяслава.

*Монголи під стінами давньоруського міста
(картина В. М. Максимова)*

Оборону міста очолив **єпископ Симеон**. Переяславці мужньо боронили своє місто, але кількісна перевага та досвід допомагали монголам. На початку березня 1239 року ординцям вдалося захопити Переяслав. Єпископа Симеона та багатьох захисників було вбито.

Восени 1239 року монголи вторглися у Чернігівське князівство. Запалали міста цього краю. Чернігівський князь **Мстислав** вирішив не чекати, поки ворог оточить місто, а разом зі своєю дружиною вийти за стіни Чернігова і дати бій монголам. Проте у жорстокій битві чернігівське військо було розбите. У середині жовтня вороги захопили, пограбували і спалили місто.

*Хан Батий
(китайська гравюра)*

Потім монголи зруйнували інші давньоруські міста: Глухів, Путивль, Вир. Після цього орди Батия підійшли до Києва, але штурмувати його не наважилися. Монголи відійшли у степ для відпочинку та об'єднання з іншими загонами.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

1239 рік – монгольська навала на Переяслав і Чернігів.

ІМЕНА

Хан Батий – керівник монголів.

Єпископ Симеон – очільник оборони Переяслава від монголів.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

«Літопис Руський»

про захоплення монголами

Переяслава та Чернігова

«3 березня 1239 року. ...Батий же, взявши Козельськ, пішов у землю Половецьку, а звідти став посилати війська на городи руські. І взяв він город Переяславль списом, вибив його увесь, і церкву архангела Михаїла сокрушив, і начиння церковне незчисленне срібне й золоте, і дороге каміння узяв. І єпископа, преподобного Симеона, вони убили...».

«18 жовтня 1239 року. ...У той же час послав він війська на Чернігів. Обступили вони город великою силою, і Мстислав Глібович, почувши про напад на город іноплемянних, прийшов на них зо всіма воями. Билися вони, переможений був Мстислав, і безліч із воїв його побито було, і взяли вони город, і запалили вогнем...».

ЗАПИТАННЯ

1. Хто очолив похід монголів на Русь?
2. Коли розпочалося загарбання монголами давньоруських міст?
3. Яке місто монголи назвали злим?
4. Що вам відомо про оборону Козельська?
5. Хто керував обороною Переяслава?
6. Коли монголи захопили Переяслав?
7. Розкажіть про оборону Чернігова.
8. Що робили монголи у захоплених містах?

ЗАВДАННЯ

1. Полічіть, скільки років минуло з часу захоплення монголами Переяслава й Чернігова до наших днів.
2. Знайдіть на сучасній карті міста Переяслав, Чернігів, Глухів, Путивль.
3. Випишіть назви давньоруських міст, захоплених монголами.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Давньоруський князь Михайло Всеволодович, який тривалий час був правителем Чернігівського князівства, у 1246 році за наказом Батия виїхав до нього для отримання дозволу на князування у Чернігові. Але замість дати дозвіл князя стратили (розтоптали ногами). Історики вважають: це відбулося тому, що він повинен був здійснити обряд, обов'язковий для всіх послів, – очищення вогнем. Йому пропонували пройти між двох вогнищ, тричі поклонитися перед шатром хана та стати на коліна перед ідолом – статуєю Чингісхана. Михайло Всеволодович, як християнин, відмовився поклонятися ідолу, за що був і страчений.

Православна церква вважає князя Михайла Всеволодовича святим.

*Князь Михайло Чернігівський у ставці Батия
(картина В. С. Смирнова)*

ТЕМА 8

ГЕРОЇЧНА
ОБОРОНА КИЄВА
1240 РОКУ

На минулому уроці ви дізналися про загарбання монголами давньоруських земель. Пригадайте, хто очолив похід монголів на Русь? У якому році це відбулося? Які міста чинили найзапекліший опір ординцям? Що вам відомо про оборону Переяслава? Як захищали русичі Чернігів?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про оборону Києва від монгольської навали.

Пізньої осені **1240 року** величезне військо Батия знову підійшло до Києва. На той час місто було найміцнішою фортецею на Русі. Міцні дубові стіни сягали висотою до 16 метрів. Щоб дерев'яні стіни не загорілися, вони були обмазані глиною та побілені. Із зовнішньої сторони стін проходили рови глибиною до 12 метрів.

З-за стін фортеці сяяли золотими куполами церкви й монастирі Києва. Вражені красою міста, монголи запропонували киянам здатися без бою, але ті відмовилися.

Ворог дочекався, коли Дніпро замерзне й, просуваючись кригою, оточив місто. Розпочався штурм. Сотні кам'яних брил, випущених із камене-метальних машин, полетіло у захисників. Удень та вночі били по стінах і воротах важкі колоди стінобитних машин. Але ніхто й не думав здаватися. Оборonoю міста керував **воєвода Дмитро**. Тисячі стріл полетіло на ворога у відповідь. Захисники кидали на голови нападників каміння, лили киплячу смолу, окріп, скидали драбини, якими загарбники дерлися на стіни міста.

Кияни мужньо захищалися на стінах, а коли монголам вдалося зруйнувати частину оборонних укріплень і вдертися до міста, то боротьба йшла за кожний будинок, церкву, вулицю.

Оборона Києва була такою відчайдушною, а втрати монголів настільки великими, що Батий віддав наказ про зупинку бою і дав своїм воїнам час на відпочинок. Русичі використали цей час для укріплення своїх позицій, але сили були нерівними. Ворог поступово просувався углиб міста.

Оборона Києва від монголів (картина В. В. Шаталіна)

Християнські храми, яких у Києві було багато, мешканці використовували як захисні укріплення. Стіни церков у той час будували товщиною близько 2 метрів, а вузькі вікна використовували як бійниці, з яких цілили стрілами у ворога. У такій боротьбі майже всі храми міста були зруйновані.

Останні захисники, жінки та діти, які залишилися живими, зачинилися у Десятинній церкві. Монголи не стали її штурмувати, а застосували каменекидальні та стінобитні машини. Стеля й стіни храму не витримали такого навантаження й завалилися, поховавши під своїми уламками багатьох мешканців.

Монголи були дуже розлючені на киян. Вони вирізали багатьох жителів міста. Не було пощади ні жінкам, ні дітям. Із близько 50 тисяч киян після його захоплення живими залишилося не більше 2 тисяч людей. Київ було пограбовано та спалено.

За свідченнями літописця, місто трималося **10 тижнів і 4 дні**.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Порок – стінобитна машина.

1240 рік – захоплення Києва монголами.

ІМЕНА

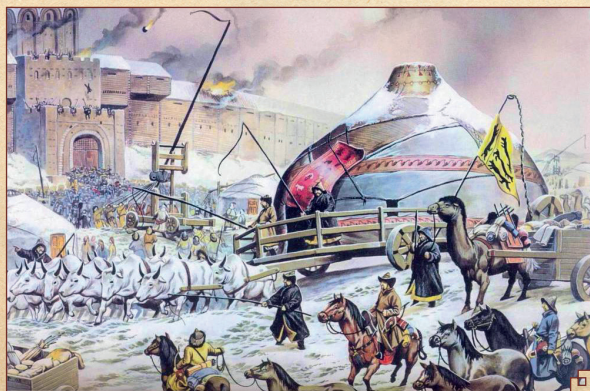
Воєвода Дмитро – очільник оборони Києва від монголів.

● **З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ****«Літопис Руський» про захоплення монголами Києва**

«У рік 1240. У той же рік прийшов Батий до Києва з великою силою і окружив город... І не було чути нічого од звуків скрипіння возів його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руськая ворогами.

І поставив Батий пороки (стінобитні машини) під город коло воріт Лядських, – бо тут підступи були добрі, – і пороки без перестану били день і ніч. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколювалися щити, а стріли затьмарили світ переможеним, і Дмитро поранений був. Вийшли татари (монголи) на стіни і сиділи там того дня й ночі, а городяни зробили ще друге укріплення навколо церкви святої Богородиці (Десятинної).

Дмитра ж вивели до Батия, пораненого, але вони не вбили його через мужність його».

ЗАПИТАННЯ

1. У якому році розпочався штурм Києва монголами?
2. Які захисні споруди мав Київ?
3. Хто керував обороною міста?
4. Як кияни використовували храми у боротьбі з монголами?
5. Що зробили монголи з мешканцями?

ЗАВДАННЯ

1. Визначте, в якому столітті монголи захопили Київ.
2. Запишіть у зошит назви зброї, яку використовували обидві сторони.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Неподалік Києва, в Обухівському районі, розташоване мальовниче село Копачів. У цьому селі збудовано парк «Київська Русь». Всі відвідувачі немовби занурюються у минуле, в V–XIII століття. У парку розміщено реконструкції давньоруської фортеці, княжого двору, будинки простого люду, ремісничі лавки (магазини), конюшні. Будується Десятинна церква, в'їзні ворота та інші споруди.

У парку ходять люди в одязі того часу.

*Парк «Київська Русь»
(с. Копачів Київської області)*

ТЕМА 9

ЗАХОПЛЕННЯ
МОНГОЛАМИ
ДАВНЬОРУСЬКИХ
ЗЕМЕЛЬ

На минулому уроці ви дізналися про захоплення Києва ординцями. Пригадайте, хто повів монголів на Київ? У якому році це відбулося? Хто очолив оборону міста? Як кияни захищали своє місто? Чому майже всі кам'яні церкви були зруйновані? Що зробили монголи з киянами?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про подальше захоплення давньоруських міст і сіл монголами.

Після захоплення і зруйнування Києва хан Батий спрямував свої полчища на захід – до Галицько-Волинського князівства. На початку **1241 року** основні сили монголів підійшли до одного з найбільших міст цієї землі – **Володимира**.

Штурм монголами давньоруського міста

Монголи, маючи величезний досвід захоплення фортець, спочатку оточили місто і тримали його в облозі. Потім ворог розпочав штурм. Три дні тримався Володимир, аж поки останні захисники міста не загинули. Але великих втрат зазнали й загарбники. Скрізь у захопленому місті лежали тіла загиблих воїнів – давньоруських і монгольських.

Після цього хан Батий об'єднав свої загони та спрямував їх на **Галич** – столицю Галицького князівства. Декілька днів тривала запекла боротьба. За самовідданий захист міста Батий наказав повністю зруйнувати місто і спалити.

Схожа доля спіткала також інші міста Галицько-Волинського князівства. Було пограбовано та знищено Луцьк, Ізяслав, Кам'янець. Їх мешканці зі зброєю в руках зустрічали ворога. Розлючені масовим спротивом монголи безжально винищували місцевих жителів, забирали в полон, де змушували виконувати найважчі роботи.

Куди приходили ординці, там палала земля, залишалися руїни. Ніхто не хотів підкорятися загарбникам, ніхто не віддавав рідної землі без бою. До оборони міст добровільно долучалися жінки, діти, літні люди.

Деяким містам Галицько-Волинського князівства допомагало вигідне розташування фортець, які були збудовані на високих важкодоступних пагорбах. Як не намагалися штурмувати монголи такі міста як **Кременець**, **Холм** та **Данилів** – вони вистояли, відбили всі ворожі атаки і змусили ворога піти геть.

Згодом хан Батий спрямував свої полчища на Польщу, Чехію та Угорщину, несучи цим землям смерть і руїни. Але в жорстокій боротьбі за Русь сили монголів значно виснажилися. Їм було важко продовжувати свій загарбницький похід Європою. У **1242** році Батий зупинив свої орди й повернув їх назад у степ. Так героїчний опір усіх мешканців давньоруських земель врятував народи Європи від страшного спустошення й занепаду.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

«Літопис Руський» про захоплення монголами західноукраїнських земель

«І прийшов він (Батий) до города Колодяжна, і поставив дванадцять пороків. Та не міг він розбити стіни і став перемовляти людей. Вони тоді, послухавши злої ради його, здалися і самі перебиті були. І прийшов він до Каменця та Ізяслава і взяв їх. А коли побачив, що Крем'янець і город Данилів неможливо взяти йому, то відійшов од них. І прийшов він до Володимира, і взяв його списом, і вибив його без пощади, так само і город Галич та інших городів багато, що їм нема числа».

Захоплення монголами давньоруських князівств

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Кременець, Холм, Данилів – міста, які не вдалося захопити монголам.

1241 рік – захоплення монголами міст Володимир, Галич.

1242 рік – припинення загарбницького походу Європою.

ЗАПИТАННЯ

1. Які міста були захоплені монголами у 1241 році?
2. Які міста нападникам не вдалося захопити?
3. Чому не вдалося захопити ці міста?
4. Що робили монголи після підкорення міст Русі?
5. У якому році хан Батий завершив свій завойовницький похід у Європу?
6. Чому Батий припинив загарбання міст Європи?

ЗАВДАННЯ

1. Запишіть у зошит назви міст, які не скорилися монголам.
2. Визначте, скільки століть минуло з часу загарбання монголами Русі до наших днів.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Серед воїнів Русі популярною зброєю був меч. Давньоруський меч був довжиною 1 метр і важив близько 1 кілограма. Товщина меча на краях становила приблизно 6 міліметрів. Мечами переважно ворога рубали, але можна було й колоти.

У XII–XIII століттях розпочинається виготовлення дворучних мечів. Вага такого меча була близько 2 кілограмів, а довжина – 120 сантиметрів. Руків'я робили для двох рук.

*Давньоруський меч
(знайдений біля берегів о. Хортиця у Запоріжжі)*

ТЕМА 10

ЖИТТЯ
НА РУСІ ЗА
МОНГОЛЬСЬКОГО
ІГА

На минулому уроці ви дізналися про захоплення монголами західних князівств Русі. Користуючись атласом або картою, назвіть міста Галицького і Волинського князівств, які були зруйновані монголами. У якому році монголи почали спустошення цих земель? Як поводитися монголи у завойованих містах? Які міста вистояли і не були зруйновані монголами? Що робили монголи після загарбання земель Русі? У якому році орди Батия повернулися у степ?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про життя мешканців Русі під владою монголів.

Монголи утворили державу, яка називалася **Золота Орда**. Її керівником був хан Батий. Він підкорив багато народів і країн, зокрема й давньоруські землі.

Наслідки монгольського загарбання для Русі були катастрофічними. Було зруйновано й спалено більшість міст. Із 74 відомих літописних давньоруських міст було знищено 49. Занепали ремесла, які процвітали у Київській державі. Багатьох ремісників убили, а інші потрапили в рабство до монголів. Помітно зменшилося населення Русі. Велика кількість людей загинула під час боротьби з монголами, багатьох погнали в полон. Деякі покинули свої домівки й почали будувати помешкання глибоко у лісах, подалі від загарбників.

Давньоруські землі не увійшли до складу Золотої Орди, але на цих територіях діяла влада монголів, яка називалася іго. **Іго** – це влада загарбників на завойованих землях. Монголи вимагали від населення підкорених земель сплачувати щорічну данину, яку збирали баскаки. **Баскаками** називали намісників монгольського хана на слов'янських землях, які слідкували за порядком і збирали податки. Крім цього, русичі повинні були платити мито й утримувати монгольські залоги, що перебували на території Русі.

Баскаки (картина С. В. Іванова)

Керувати давньоруськими землями продовжували князі, але тільки за згоди монгольського хана. Тепер претендент повинен був їхати до хана й просити дозвіл на управління певною слов'янською землею. Якщо хан дозволяв, то йому вручали спеціальну грамоту, яку називали **ярлик**. У ній вказували ім'я князя і його право на управління певною давньоруською землею.

Після загарбання Русі монгольська влада почала більш терпимо ставитися до релігії русичів. Хан вимагав від завойованих народів покірності та виконання наказів, але не відмови від своєї віри, традицій і звичаїв, тому видавав духовенству ярлики, у яких зазначалося, що церкви, монастирі, майно і землі, які їм належать, перебувають під захистом хана і ніхто не має права позбавляти їх цієї власності. Також церкву звільняли від сплати данини.

Важким обов'язком для русичів була військова підтримка монгольських орд. Давньоруські дружинники мусили допомагати монголам у завоюванні нових земель або у придушенні повстань проти них.

Таке становище не влаштовувало ні простих мешканців, ні князів, і за нагоди у різних місцях Русі спалахували повстання проти монголів. За-

гарбники жорстоко придушували невдоволених. Більше 20 каральних походів здійснили монголи на давньоруські землі.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Золота Орда – держава монголів.

Іго – влада загарбників на завойованих землях.

Баскак – намісник монгольського хана, який збирав данину та слідував за порядком.

Залога – військова частина.

Ярлик – спеціальна грамота монгольського хана.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

«Літопис Руський»

про візит князя Данила до хана Батия

«Січень 1246 року. О, лихіша лиха честь татарська. Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем та іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає! А вони данини хотять, і погрози йдуть і він на життя не надіється!

О, лиха ти, честь татарська!»

Князь Данило у хана Батия

ЗАПИТАННЯ

1. Як називалася держава монголів?
2. Хто збирав данину та слідував за порядком на давньоруських землях?
3. Що таке іго?
4. Хто видавав ярлик?
5. Що писали в ярлику?
6. Як ставилися монголи до церков і монастирів?

ЗАВДАННЯ

1. Запишіть у зошит нові слова.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У історичних джерелах часто монголів називають монголо-татарами. Дійсно, монголи становили лише невелику частину всієї орди, але вони були лідерами і вели за собою решту підкорених народів. Щодо татар, то це лише одне з племен, яке було підкорене монголами. З середини XIII століття, літописці Русі почали називати татарами всіх кочовиків, які мешкали у степу. У епоху Середньовіччя для літописців поняття «монголи» та «татари» стали синонімами, тому загальноживаним стало слово «татари».

УЗАГАЛЬНЕННЯ З РОЗДІЛУ

ЗАНЕПАД КИЇВСЬКОЇ РУСІ

- У другій половині XI століття на Русі ослабла влада київського князя. Він уже не міг впливати на дії місцевих князів, які почали боротьбу між собою. Удільні правителі неодноразово здійснювали походи на Київ з метою захоплення влади. Такий перебіг подій призводив до постійної розрухи, зубожіння населення, набігів сусідніх кочових племен.
- На певний час київському князю Володимирі Мономаху вдалося примирити всіх князів, організувати боротьбу з полов-

цями та прогнати їх далеко від кордонів Русі. Але після його смерті знову відновилася братовбивча війна між давньоруськими князями. З особливою жорстокістю повівся з киянами володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський, який, захопивши Київ у 1169 році, дозволив своїм воїнам декілька днів убивати мешканців, спалювати житлові будинки, грабувати місто та руйнувати київські церкви й монастирі. Після таких подій Київ втратив своє значення центру давньоруської держави.

- Нові випробування для наших предків настали з появою монголів. Незважаючи на героїчну оборону русичів, монголи протягом 1239–1241 років захопили всі землі Південно-Західної Русі (України). Після себе кочовики залишали згарища, сльози і тіла загиблих воїнів. Ті, що залишилися живими, повинні були визнати владу монгольського хана та платити йому данину.

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ

Виберіть правильний варіант відповіді:

1	Міжусобні війни – це:	а) війни з іноземними загарбниками; б) війни між давньоруськими князями за збільшення своїх володінь; в) війни з повстанцями.
2	Хто з давньоруських князів найбільше приділяв уваги боротьбі з половцями?	а) Мстислав Удатний; б) Юрій Довгорукий; в) Володимир Мономах.
3	Який твір написав Володимир Мономах?	а) «Повчання дітям»; б) «Повість минулих літ»; в) «Слово про закон і благодать».
4	Чому давньоруські князі боролися за Київ?	а) вони вважали, що потрібно зруйнувати Київ, щоб не було міжусобних війн; б) вони вважали, що хто володіє Києвом, той володіє всією Руссю; в) вони вважали, що Київ – це столиця держави і ним повинні керувати всі князі.

5	Хто об'єднав монгольські племена в єдину державу?	а) Чингісхан; б) Узбек-хан; в) Угедей.
6	Перша битва між русичами і монголами відбулася:	а) біля річки Дніпро; б) біля річки Калка; в) біля річки Альта.
7	Хто очолив похід монгольських полчищ на давньоруські землі?	а) Менглі-Гірей; б) Темучін; в) Батий.
8	У якому році монголи захопили Київ?	а) 1223 рік; б) 1232 рік; в) 1240 рік.
9	Як називалася держава монголів?	а) Київська Русь; б) Золота Орда; в) Тевтонський орден.
10	Як називався намісник монгольського хана на давньоруських землях?	а) ярлик; б) баскак; в) іго.
11	До чого закликав Володимир Мономах?	
12	Чому монголи перемагали давньоруські війська?	

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ВМІННЯ

1. Знайдіть на карті захоплені монголами міста: Київ, Чернігів, Переяслав, Луцьк.
2. Визначте століття, в якому відбулася монгольська навала на землі Русі.

РОЗДІЛ VII

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНЬСЬКА ДЕРЖАВА

ТЕМА 1

ОБ'ЄДНАННЯ ГАЛИЦЬКОГО І ВОЛИНЬСЬКОГО КНЯЗІВСТВ РОМАНОМ МСТИСЛАВОВИЧЕМ

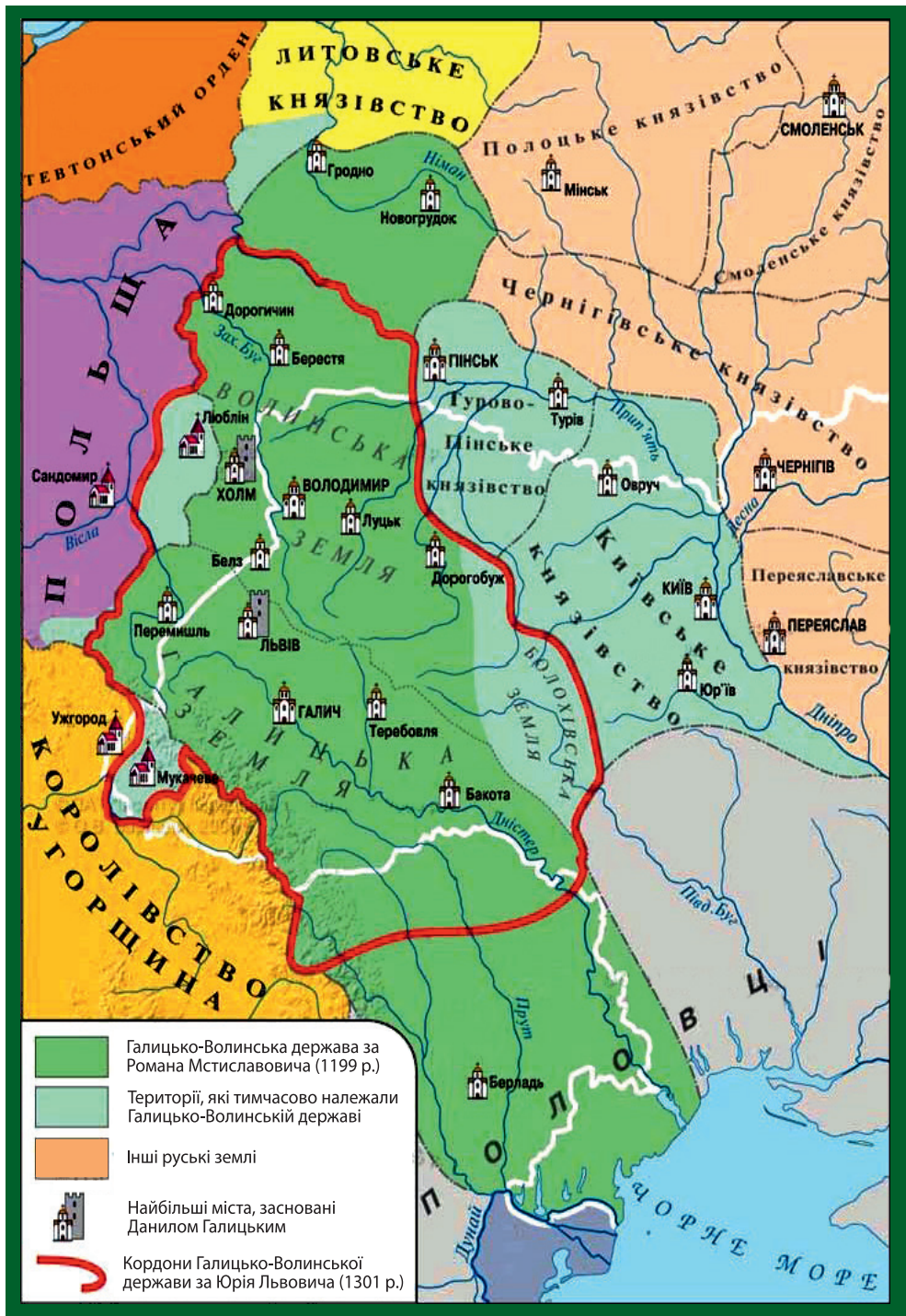
Вам уже багато відомо про князівства Київської держави, про те, як князі вели між собою міжусобні війни та як такі конфлікти ослаблювали Русь. Важкий тягар випав на долю Києва. Багато разів його захоплювали, руйнували і грабували. З часом це місто перестало бути центром Київської держави. Удільні князівства припинили платити київському князю данину й почали жити самостійно.

Про події в одному з таких князівств піде мова у цьому розділі.

На заході Київської держави були розташовані Галицька й Волинська землі. Вони увійшли до складу Київської держави з тих давніх часів, коли князь Володимир Великий відвоював їх у поляків. На Волині заснували місто **Володимир**, яке згодом стало столицею цих земель. У Галичині головним містом був **Галич**.

Галичина й Волинь мали вигідне географічне розташування на перехресті торгових шляхів. Місцеві купці торгували з Угорщиною, Польщею, Чехією та землями Русі. На території Галичини були великі запаси солі, якої потребували всі сусіди.

Воїни цих земель обороняли кордони від угорців і поляків. Галичани боронили свою землю й від київського князя, бо не бажали платити йому данину.

Галицьке і Волинське князівства

Галицьке князівство, на відміну від інших, завжди трималося незалежно від Києва. На цій землі великий вплив мали бояри, які були заможними і володіли великими маєтками й землями. Бояри мали свої дружини та замки. Вони втручалися у діяльність галицьких князів, змушували робити так, як їм було вигідно. Були випадки, коли бояри проганяли князів і запрошували на їх місце більш покірних.

Найбільшої могутності Галицьке князівство досягло за часів **Ярослава Осмомисла**. Йому вдалося приборкати непокірних бояр. За його правління будували нові фортеці, зміцнювали укріплення існуючих міст, розвивалися ремесла й торгівля.

Волинське князівство досягло своєї могутності за часів **Романа Мстиславовича**. Він здійснив декілька вдалих походів проти половців, успішно воював з поляками й литовцями. Князь Роман був справедливим, тому мешканці Волині його поважали.

Князь Роман Мстиславович

У 1199 році після смерті князя галицьких земель Роман Мстиславович здобув Галич. Мешканці міста, дружинники та деякі бояри визнали його за свого правителя. Незгодних галицьких бояр Роман Мстиславович прогнав із князівства. Об'єднавши галицькі та волинські землі, князь Роман Мстиславович заснував нову державу – **Галицько-Волинське князівство**. Воно простяглося від Карпатських гір і Дунаю до Дніпра, від Прип'яті – до Чорного моря.

Князеві Роману вдалося приєднати до своїх володінь Київське й інші князівства, об'єднавши під своєю владою майже всі давньоруські землі. Життя Романа Мстиславовича обірвалося у битві з поляками в 1205 році.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Замок – фортеця.

1199 рік – утворення Галицько-Волинської держави.

ІМЕНА

Князь Роман Мстиславович – засновник Галицько-Волинської держави.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

«Літопис Руський» про князя Романа Мстиславовича

«...По смерті ж великого князя Романа, вікопомного самодержця всеї Русі, який одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей Божих... Він бо кинувся був на поганих (половців), як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив їх, як той крокодиль, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих...».

ЗАПИТАННЯ

1. Де розташовувалися Галицьке й Волинське князівства?
2. Чому галицькі бояри втручалися у справи князів?
3. Хто заснував Галицько-Волинську державу?
4. У якому році було утворено Галицько-Волинську державу?
5. Коли загинув Роман Мстиславович?

ЗАВДАННЯ

1. Запишіть у зошит уривок тексту, в якому йдеться про територію Галицько-Волинської держави.
2. Користуючись картою, запишіть народи й держави, які були сусідами Галицько-Волинського князівства.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Наші західні сусіди, мешканці Польщі й Угорщини, сповідують католицизм. Католики – це християни, які підпорядковуються Папі Римському. У 1204 році до галицько-волинського князя Романа Мстиславовича прибули послы від Папи Римського Інокентія III. Йому пропонували королівську корону – якщо населення стане католиками. Князь відмовився від такої пропозиції і зберіг у цьому краї православну віру.

*Роман Мстиславович приймає послів папи Інокентія III
(картина М. В. Неврева)*

ТЕМА 2

КНЯЗЬ ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ. ВНУТРІШНЯ Й ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

На минулому уроці ви дізналися про утворення нової держави на заході давньоруських земель – Галицько-Волинського князівства. Пригадайте, хто заснував цю державу? Коли це відбулося? Чому галицькі бояри втручалися в дії князів? Коли загинув князь Роман Мстиславович?

На сьогоднішньому уроці ви дізнаєтеся про діяльність князя Данила Галицького.

Князь Роман Мстиславович загинув у молодому віці, залишивши після себе малолітніх дітей. Його старшому синові, **Данилку**, на той час було чотири роки, а молодшому, **Василькові**, виповнилося лише два. Галицькі бояри запросили на престол іншого князя, а малолітніх Данила й Василька вірні попередньому правителеві люди переховували за кордоном.

У цей час в Галичині один за одним відбуваються боярські заколоти. На запрошення бояр цими землями управляли давньоруські князі й угорські королі. Певний час бояри самі керували князівством.

У 1214 році Данило та Василько повернули собі Волинське князівство. Протягом багатьох років брати боролися також за Галичину. Їм вдалося остаточно повернути ці землі лише 1237 року. Данило почав князувати у Галичі, за що його й назвали **Галицьким**. Молодший брат Василько правив у Володимирі.

Брати дружно князували, допомагаючи один одному. Остаточні рішення хоч і приймав Данило, але він завжди радився з Васильком.

На долю Данила Романовича випали важкі воєнні випробування. Йому доводилося постійно захищати кордони держави від агресивних сусідів. Князеві Данилу вдалося перемогти німецьких лицарів-хрестоносців, які хотіли захопити частину території Галицько-Волинської держави. Після цього Данило Галицький приєднав Київ разом із землями до своєї держави, таким чином відновивши Галицько-Волинське князівство у тих межах, якими володів його батько.

Князь Данило для захисту своєї держави укріплював стіни міст, будував добре укріплені замки. За його наказом було збудовано Данилів, Холм, Крем'янець та інші.

Данило Галицький піклувався про розвиток ремесел і торгівлі у своїй державі. Він запрошував ремісників і купців зі зруйнованих міст Русі й сусідніх країн.

Князь Данило Галицький

Данило Романович змушений був упродовж тривалого часу боротися з монголами. Він активно використовував ополчення – озброєні загони місцевих селян і міщан. Добре укріплені населені пункти Галицько-Волинської держави чинили жорсткий спротив загарбникам. Деякі міста монголам взагалі не вдалося захопити. Після відходу монголів князь Данило відновлював зруйновані міста та розбудовував нові. Зокрема, він заснував місто **Львів**.

Князь Данило присвятив своє життя визволенню рідної землі від монгольського іга. Він звернувся до **Папи Римського** з проханням допомогти організувати **хрестовий похід** проти монголів. За це Данило пообіцяв перевести всі землі Галицько-Волинської держави під церковну владу Папи Римського. У **1254 році** Данила Романовича коронували в **Дорогочині**. Тепер його називали **королем Русі**, а його державу – **Руським королівством**. Проте, коли Данило Галицький переконався в тому, що марно чекати підтримки від Папи Римського, він розірвав з ним стосунки.

Скориставшись тим, що на території Галицько-Волинської держави монгольські залоги були розпорошені, князь Данило розбив їх і на кілька років здобув незалежність. Монгольське командування направило проти Данила величезне військо. Загарбники наказали йому зруйнувати в містах оборонні укріплення. У випадку спротиву вони погрожували пограбувати і спалити ці міста. Данило Галицький був змушений виконати наказ.

Князеві Данилу не вдалося звільнитися від монгольського іґа, але залежність Галицько-Волинської держави від загарбників була значно меншою, ніж на інших землях Русі.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Папа Римський – керівник католицької церкви.

Хрестовий похід – похід лицарів-хрестоносців на ворога.

Руське королівство – західноєвропейська назва Галицько-Волинської держави.

Король Русі – титул галицько-волинських князів.

1254 рік – коронування Данила Галицького.

ІМЕНА

Данило Галицький – князь Галицько-Волинської держави.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

«Галицько-Волинський літопис» про князя Данила Галицького

«Цей же король Данило був князем добрим, хоробрим, мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, та братолюбством він світився був із братом своїм Васильком...»

ЗАПИТАННЯ

1. У якому році князі Данило та Василько повернули собі Волинь?
2. Чому князя Данила називали Галицьким?
3. Які міста було збудовано за наказом Данила Галицького?
4. З якої причини князь Данило звернувся до Папи Римського?
5. Коли Данило Галицький став королем Русі?
6. Чому князь Данило розірвав стосунки з Папою Римським?
7. Чим закінчилося протистояння Данила Галицького і монголів?

ЗАВДАННЯ

1. Знайдіть на сучасній карті місто Львів, яке заснував Данило Галицький.
2. Визначіть століття, у якому коронували Данила Галицького.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Для коронування Данилові Галицькому прислали з Рима королівську корону. Тривалий час її зберігали у кафедральному соборі Перемишля, а потім переробили на головний убір єпископа – митру. У роки Першої світової війни, коли російські солдати заволоділи Перемишлем, корону-митру відправили до Росії. Але невдовзі на вимогу українців, яких підтримала міжнародна спільнота, росіяни повернули корону в Перемишль. Вона була пошкоджена, в жахливому стані. Зникли прикраси з дорогоцінного каміння. Корону відновили, але під час Другої світової війни вона зникла.

У наш час українські дослідники та ювеліри зробили копію золотої корони Данила Галицького. Вона прикрашена сапфірами, рубінами, діамантами, перлами та іншим дорогоцінним камінням і важить більше двох кілограмів.

Сучасна копія корони Данила Галицького

ТЕМА 3

СПАДКОЄМЦІ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО

З минулої теми ви дізналися про діяльність галицько-волинського князя Данила. Пригадайте, чому його називали Галицьким? У якому році він став королем Русі? Чому Данило погодився прийняти королівський титул? Що стало причиною того, що князь Данило розірвав стосунки з Папою Римським? Розкажіть про боротьбу Данила Галицького з монголами.

Сьогодні ви дізнаєтеся про нащадків Данила Галицького, які правили у Галицько-Волинській державі.

Данило Галицький помер у **1264** році. Галицько-Волинська держава розділилася на декілька частин. На **Волині** княжив брат Данила – **Василько Романович** зі своїм сином **Володимиром**. Цей князь увійшов в історію як філософ і великий шанувальник книг. За його наказом переписували та перекладали книги, створили літопис, з якого ми маємо змогу дізнатися про тогочасне життя на Волині й Галичині. Князь Володимир унікав воєн і водночас зміцнював обороноздатність своєї землі. Також він будував міста й фортеці, піклувався про розвиток ремесел і торгівлі.

Сини Данила розділили Галицьке князівство між собою. Старшим був князь **Лев Данилович**. Він намагався створити сильну державу, приєднавши до своїх володінь Люблінську землю, Закарпаття та Холмське князівство. Столицю держави князь Лев переніс до **Львова**. Він підтримував тісні дипломатичні стосунки з Польщею та Чехією

Князь Лев, на відміну від свого батька – Данила Галицького, відкрито не виступав проти монголів. Навпаки, він відправляв своїх воїнів до монгольського війська для боротьби з їхніми ворогами. Але миролюбні стосунки з монголами не вберегли володіння Лева Даниловича від спустошень, яких вони завдавали.

*Князь Лев Данилович**Князь Юрій Львович*

Князеві Леву так і не вдалося об'єднати землі Галичини й Волині в єдину державу. Але це зробив його син – **Юрій Львович**. За часів його князювання зростає військова могутність Галицько-Волинської держави, розвивалася торгівля, процвітали ремесла. Столицю перенесли у місто **Володимир**. У 1303 році князь Юрій Львович заснував **Галицьку митрополію**. Вона опікувалася всіма церквами Галицько-Волинської держави. Це засвідчувало великий авторитет князя Юрія у світі. Доказом могутності цього правителя було також те, що у країнах Європи його називали королем Русі.

Після смерті Юрія у Галицько-Волинській державі князували його сини – **Андрій** та **Лев II**. Вони правили спільно й дружно. Зі західними сусідами князі підтримували добрі стосунки. Це сприяло розвитку торгівлі й ремесел. Андрій та Лев II намагалися не допустити у свої володіння монголів, постійно з ними воювали. Правителі сусідніх країн називали братів «непоборним щитом» від монгольських набігів. В одній із битв з нападниками й загинули мужні князі Андрій та Лев II.

Після себе вони не залишили дітей, тому наступним галицько-волинським правителем став їхній племінник **Юрій II Болеслав**. Він боронив землі держави від польських та угорських загарбників. Князь намагався зміцнити свою владу й покатоличити місцеве населення, що викликало

незадоволення бояр. Вони його й отруїли у **1340 році**. Зі смертю Юрія II Болеслава закінчується **династія** Романовичів. Протягом наступного десятиліття територія Галицько-Волинської держави була загарбана й поділена між Польщею, Литвою та Угорщиною.

Таким чином, після розпаду Київської держави, протягом **1199–1340** років на сучасній українській території існувала Галицько-Волинська держава, яка зберегла віру, культуру та самобутність її мешканців.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Митрополія – церковна територія, яка підпорядковувалася митрополиту.

Династія – керування державою правителями з одного роду.

1303 рік – утворення Галицької митрополії.

1199–1340 роки – правління династії Романовичів у Галицько-Волинській державі.

ІМЕНА

Василько Романович – волинський князь.

Володимир Василькович – волинський князь, філософ.

Лев Данилович – галицький князь.

Юрій Львович – князь Галицько-Волинської держави.

Андрій та Лев II – князі Галицько-Волинської держави.

Юрій II Болеслав – останній князь Галицько-Волинської держави з династії Романовичів.

ЗАПИТАННЯ

1. Коли помер Данило Галицький?
2. Хто був князем на Волині після смерті Данила?
3. Що відомо про волинського князя Володимира Васильковича?
4. Якому князю знову вдалося об'єднати Галичину та Волинь в одну державу?
5. Коли було засновано Галицьку митрополію?
6. Що ви знаєте про князів Андрія та Лева II?
7. Назвіть останнього князя Галицько-Волинської держави з династії Романовичів.
8. Хто загарбав землі Галицько-Волинської держави?
9. Які причини занепаду Галицько-Волинської держави?

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ**«Галицько-Волинський літопис»
про князя Володимира Васильковича**

«Сей же благовірний князь Володимир на зріст був високий, у плечах великий, з лица гарний, волосся мав жовте кучеряве, бороду стриг... Говорив він ясно, із книг, тому що був філософ великий. І ловець він був умілий і хоробрий. Був кроткий, смиренний, незлобивий, справедливий, не загребущий, не лживий, злодійство ненавидів... Особливо ж старався він про милостиню, і про монастирі подбав, ченців піддержуючи і всіх ігуменів з любов'ю приймаючи, і монастирі многі він спорудив»

Князь Володимир Василькович

ЗАВДАННЯ

1. Запишіть у хронологічній послідовності імена правителів Галицько-Волинської держави.
2. Полічіть, скільки років існувала Галицько-Волинська держава.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Слов'янами, які прийняли християнство, керував митрополит. Його резиденція була розташована в Києві. Він називався митрополит Київський і всієї Русі. У 1243 році митрополитом було обрано Кирила III. Він не мав де оселитися, оскільки Київ спалили монголи і місто лежало в руїнах. Новообраний митрополит змушений був переїхати у Володимирсько-Суздальське князівство, в місто Володимир-на-Клязьмі.

Відтоді всі митрополити, хоч і називалися київськими, але жили у Володимирі-на-Клязьмі або в Москві. Вони рідко переймалися проблемами південно-західної частини Русі, зокрема Галицько-Волинського князівства. Тому князь Юрій Львович у 1303 році домогся відкриття Галицької митрополії.

Між галицькою і київською митрополією було протистояння, в якому позиції київських митрополитів були більш міцними. Саме тому галицьку митрополію неодноразово закривали. Все завершилося у 1458 році, коли київський митрополит отримав титул «Митрополит Київський, Галицький та всієї Русі».

УЗАГАЛЬНЕННЯ З РОЗДІЛУ

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНЬСКА ДЕРЖАВА

- Після розпаду Київської Русі та посилення міжусобної війни між князями на західних землях русичів починається відродження державності – утворюється Галицько-Волинська держава. Її заснував у 1199 році волинський князь Роман Мстиславович. Вона простягалася від Карпатських гір і Дунаю до Дніпра, а також від Прип'яті – до Чорного моря. До цієї держави входив і Київ.
- Наступники Романа Мстиславовича, князі Данило Галицький і його брат Василько, правили дружно і примножили славу

цього краю. Вони успішно боролися з іноземними загарбниками, зміцнювали фортеці й засновували нові міста.

- Данило Галицький з допомогою Папи Римського організували хрестовий похід проти монголів і звільнити свою державу від монгольського іга. На певний час це йому вдалося. Хоч монголи знову встановили тут свою владу, але залежність Галицько-Волинської держави від загарбників була значно меншою, ніж інших земель Русі.
- Галицько-Волинська держава існувала до 1340 року. Зі смертю Юрія II Болеслава закінчується династія Романовичів. Протягом наступних років територію Галицько-Волинської держави загарбали й поділили між сусідніми країнами.

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ

Виберіть правильний варіант відповіді:

1	Заснував Галицько-Волинську державу:	а) Данило Галицький; б) Роман Мстиславович; в) Лев Данилович.
2	Галицько-Волинська держава була утворена у:	а) 1199 році; б) 1238 році; в) 1303 році.
3	Причиною боярського свавілля у Галицько-Волинській державі було:	а) бажання бояр зайняти князівський престол; б) те, що бояри й князі сповідували різну віру; в) багатство бояр і наявність у них власного війська й фортець.
4	Князь Данило Галицький у боротьбі з монголами звернувся за допомогою до:	а) Папи Римського; б) короля Франції; в) князя Володимиро-Суздальського.
5	Брата Данила Галицького звали:	а) Юрій; б) Василько; в) Лев.

6	Місто Львів заснував:	а) князь Данило Галицький; б) князь Лев Данилович; в) князь Юрій Львович.
7	Галицько-Волинську державу в європейських країнах називали:	а) Руське королівство; б) Руське царство; в) Руське ханство.
8	Який князь був відомим філософом і книжником?	а) Данило Галицький; б) Лев Данилович; в) Володимир Василькович.
9	Князі Андрій та Лев II загинули у боротьбі з:	а) німцями; б) поляками; в) монголами.
10	Галицько-Волинська держава існувала:	а) з 1199 року до 1238 року; б) з 1199 року до 1264 року; в) з 1199 року до 1340 року.
11	Чому князів Галицько-Волинської держави відносять до династії Романовичів?	
12	Поясніть причини занепаду Галицько-Волинської держави.	

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ВМІННЯ

1. Знайдіть на карті міста Галицько-Волинської держави: Львів, Луцьк, Володимир (сучасний Володимир-Волинський).
2. Визначте, скільки років минуло з часу заснування Галицько-Волинської держави до наших днів.

РОЗДІЛ VIII

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

ТЕМА 1

КНЯЗЬ ЛЮБАРТ. ЗАГАРБАННЯ ВОЛИНІ Й ГАЛИЧИНІ СУСІДНИМИ ДЕРЖАВАМИ

Ви вже дізналися про життя у Галицько-Волинській державі, про нові міста, засновані у цей час, князів, які керували країною, боротьбу за незалежність Галичини й Волині з монголами та іншими ворогами.

У цьому розділі розповідатиметься про завоювання українських територій іноземними загарбниками, їх панування на нашій землі.

На північ від українських земель сформувалося **Литовське князівство**. У жорстокій боротьбі з німецькими лицарями, польськими й давньоруськими воїнами Литва відстояла свою незалежність і збільшила свої володіння. Литовські правителі були тісно пов'язані з давньоруськими князями династійними шлюбами. Унаслідок таких зв'язків внутрішній устрій та законодавство Литви були дуже схожими на давньоруське. Багато документів писали давньоруською мовою. У побуті литовське панство багато в чому наслідувало київських князів і бояр.

Після того, як бояри отруїли останнього галицько-волинського князя **Юрія II Болеслава**, держава розпалася на декілька частин. **1340 року**

Волинь загарбав литовський князь **Любарт**, а владу на Галичині захопили місцеві бояри. Вони обрали правителем боярина **Дмитра Дедька**.

Відтоді розпочалася кривава й жорстока боротьба за галицько-волинські землі між литовцями та поляками. Настав страшний час для місцевих жителів. Майже кожного року приходили чужоземні війська – грабували, спалювали міста, часто воювали між собою.

У **1349** році польський король **Казимир III**, зібравши велике військо, розпочав процес загарбання Галичини й Волині. Поляки прогнали литовців та утвердили свою владу майже на всій території колишньої Галицько-Волинської держави.

Наступного року литовці, зібравши своє військо, пішли походом на поляків. Вони відвоювали всю Волинь і багато міст Галичини. Литва й Польща підписали мирну угоду, за якою Волинь закріпили за Литовським князівством, а Галичину – за Польським королівством. Але це не зупинило ворогів. Того ж року литовці вдерлися в Галичину й пограбували її міста. У відповідь поляки здійснили кілька військових походів на Волинь. Такі грабіжницькі напади хоч і не призводили до зміни кордонів територій, але завдавали великої шкоди мешканцям Галичини й Волині.

Польський король Казимир III

Литовський князь Любарт

На завойованих територіях загарбники захоплювали величезні земельні маєтки. На Галичині, де переважно панували поляки, місцеві бояри, щоб зберегти свої володіння й землі, переходили у католицьку віру, запозичували польські звичаї та мову. На цій території відкривали католицькі церкви й монастирі. Земельні володіння та право займатися торгівлею і ремеслами мали лише поляки. Поступово вони витісняли українських купців та ремісників на Галичині.

На Волині, де князував литовський князь Любарт, православну знать не обмежували у правах. Князь Любарт був православним і перебував у родинних зв'язках з колишніми галицько-волинськими володарями. На цих землях литовські князі особливо не втручались у внутрішнє життя. Місцеві жителі повинні були вчасно платити данину та в разі потреби йти на службу до литовського війська.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Литовське князівство – північний сусід Галицько-Волинської держави.

Польське королівство – західний сусід Галицько-Волинської держави.

1340 рік – початок загарбання земель Галицько-Волинської держави сусідніми країнами.

ІМЕНА

Князь Любарт – правитель Волинського князівства.

Дмитро Дедько – управитель (староста) Галицької землі.

Польський король Казимир III – загарбник Галичини.

ЗАПИТАННЯ

1. Розкажіть про Литовське князівство.
2. Хто був останнім галицько-волинським князем?
3. У якому році розпочалося загарбання земель Галицько-Волинської держави?
4. Хто захопив Волинь після смерті останнього галицько-волинського князя?
5. Який боярин керував Галичиною?
6. Як звали польського короля, який захопив Галичину?
7. Як поводитися поляки в Галичині?
8. Як ставилися литовці до місцевого населення на Волині?

ЗАВДАННЯ

1. Запишіть, у якому столітті сусідні країни розпочали загарбання земель Галицько-Волинської держави.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У квітні 1340 року галицько-волинський князь Юрій II Болеслав прибув до міста Володимир. Місцевий боярин Юрій Лисий організував пишний бенкет на честь його приїзду. Під час святкування до княжої чаші з вином підсипали отруту. Вона була настільки сильною, що Юрій II Болеслав одразу помер.

Через декілька днів польський король Казимир III вирішив скористатися цією ситуацією і захопив Львів. Галицькі бояри на чолі з їх лідером, воєводою Дмитром Дедьком, швидко зібрали військо і прогнали поляків із захоплених земель. Польський король визнав керівництво на Галичині боярина Дмитра Дедька. Цей боярин офіційно визнавав владу над собою трьох сусідніх правителів – польського й угорського королів та литовського князя, але фактично самостійно й незалежно керував Галичиною, маючи титул «управитель (староста) Руської землі». Дмитро Дедько помер 1349 року. До його смерті ніхто з сусідніх правителів не зазіхав на галицькі землі.

Дмитро Дедько

ТЕМА 2

КНЯЗЬ ОЛЬГЕРД. ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІСЛЯ ПЕРЕМОГИ НАД МОНГОЛАМИ БІЛЯ РІЧКИ СИНІ ВОДИ

З попередньої теми минулому уроці ви дізналися про загарбання земель Галицько-Волинської держави. Пригадайте, які країни почали боротьбу за Галичину й Волинь? Що вам відомо про Дмитра Дедька? Який князь керував Волинню? Кому дісталася Галичина? Які зміни відбулися в житті галичан? Як жилося людям на Волині?

На цьому уроці вам стане відомо про подальше захоплення українських земель литовськими князями.

У 1345 році Велике князівство Литовське очолив **Ольгерд**. Це був енергійний та войовничий князь, який багато зробив для зміцнення могутності своєї держави і збільшення її територій. У цей час серед монголів почалися міжусобні війни. Князь Ольгерд вирішив скористатися слабкістю ворога. Він заявив: «Уся Русь просто повинна належати литовцям».

Розширення Литовської держави відбувалося за рахунок українських і білоруських земель. У **1355 році** литовські війська захопили **Чернігівсько-Сіверські** землі. Такі події роздратували монголів, які вважали цю територію своєю.

Восени 1362 року військо князя Ольгерда разом із українським ополченням зустрілися з монголь-

Литовський князь Ольгерд

ською ордою біля річки **Сині Води**. Монголів розбили, і вони більше не заважали просуванню литовців углиб українських земель. Через це протягом наступних років значну частину українських територій було приєднано до Литви.

Битва на Синіх Водах. 1362 рік (картина А. О. Орльонова)

У **1362** році литовське військо захопило **Київ**, посадивши свого намісника. Поступово від монголів звільнили **Поділля, Київщину та Переяславщину**, приєднавши ці землі до складу Великого князівства Литовського.

Унаслідок здобутої перемоги біля річки Сині Води князь Ольгерд розширив свої володіння далеко на південь – аж до чорноморського узбережжя.

Місцеве населення українських земель сприймало литовців як визволителів від монголів, тому не боролосся з ними, а покірно визнавало їх владу. Серед литовців було багато православних християн, вони не змінювали існуючих порядків і звичаїв. Це теж викликало симпатії в мешканців українських міст і сіл.

У другій половині XIV століття до складу Литовського князівства ввійшла переважна більшість українських земель, які значно переважали саму Литву не лише за обсягом території, а й за рівнем культурного розвитку.

Перемога литовсько-українського війська над монголами у 1362 році біля Синіх Вод, зміцнення Литовської держави підірвали могутність Золотої Орди та поклали початок звільненню українського народу від монгольського іга.

*Велике князівство Литовське
(друга половина XIV століття)*

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

1362 рік – перемога литовсько-українських військ над монголами біля річки Сині Води.

ІМЕНА

Ольгерд – Великий князь Литовський.

ЗАПИТАННЯ

1. За якого князя відбулося приєднання українських земель до Литви?
2. У якому році відбулася битва біля річки Сині Води?
3. Хто брав участь у битві?

4. Чим закінчилася битва біля Синіх Вод?
5. Які українські землі приєднали до Литви?
6. Чому українське населення не чинило супротиву литовцям?
7. Яке значення для України мала перемога біля річки Сині Води?

ЗАВДАННЯ

1. Запишіть, які українські землі були приєднані до Литовської держави.
2. Визначте, в якому столітті відбулася битва біля річки Сині Води.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У Великому князівстві Литовському власне литовські землі становили невелику частину. Переважну більшість території займали колишні давньоруські землі (сучасні білоруські й українські). У 1399 році Литовську державу офіційно почали називати «Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське».

Ця держава боролася з різними ворогами. У 1410 році в битві з тевтонськими лицарями біля Грюнвальду у складі литовських військ були й українські воїни. Вважається, що саме тут українці вперше билися під синьо-жовтими прапорами.

*Галицькі корогви в Грюнвальдській битві
(фрагмент картини А. О. Орльонова)*

ТЕМА 3

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV-XVI СТОЛІТТЯХ

На минулому уроці ви дізналися про приєднання українських земель до Великого князівства Литовського. Пригадайте, в якому році відбулася битва біля Синіх Вод? Хто брав у ній участь? Хто переміг? Яке значення мала ця битва для українського народу? Які українські землі були приєднані до Литви? Хто у цей час керував Великим князівством Литовським?

На сьогоднішньому уроці ви дізнаєтеся про суспільно-політичний устрій Литовської держави.

У XIV столітті Литовське князівство перетворилося у найбільшу державу в Східній Європі. Це князівство зросло за рахунок білоруських та українських земель, які раніше належали до Київської держави. Більшість її населення становили українці й білоруси, тому її ще часто називають Литовсько-Руська держава, або Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське.

На той час культурний рівень населення захоплених земель був набагато вищим, ніж у завойовників. Литовська мова не мала писемності, тому державною мовою литовців стала **давньоруська писемна мова**, якою вели документи, писали грамоти, укази, розпорядження, листувалися тощо.

Литовці для написання власних законів запозичили у наших предків збірник законів «**Руська правда**». На основі давньоруських законів вони розробили власне судочинство.

Багато литовських князів, які в ті часи були язичниками, прийняли **християнство**. Наслідуючи їх, чимало представників литовської знаті та простого люду також прийняло православну віру.

На чолі Великого князівства Литовського був князь. Уся влада в державі належала йому. Столицею Литовського князівства було місто **Вільно** (сучасний Вільнюс). Українські землі, які ввійшли до складу Литовської

Герб великих князів
Литовських

Костянтин Острозький
(портрет невідомого художника,
середина XVIII століття)

держави, були поділені на **удільні князівства**. Ними керували близькі родичі литовського князя. Удільні князі одружувалися з українськими князівнами і ставали законними власниками цих земель.

До середини **XVI століття** удільні литовські князі, як правило, не втручались у внутрішнє життя місцевих мешканців. Українці сплачували їм щорічну данину та надавали військову допомогу. Головною військовою силою у Литовській державі були бояри. За військову службу вони одержували від великого князя землі. Багато землі було роздано на Волині, тому тут було немало великих землевласників. Людей, які мали у своєму володінні велику кількість землі з містами, селами і маєтками, називали **магнатами**. Серед магнатів були й українці. Найбільш відомими були Острозькі, Заславські, Вишневецькі, Корецькі та інші. Наприклад, князь **Костянтин Острозький** багато часу приділяв захистові українських земель від татарських набігів, за власний кошт споряджав війська в походи на ворога, будував фортеці, виділяв гроші на спорудження та благоустрій в Україні православних церков і монастирів, відкрив академію в місті Острог і сприяв книгодрукуванню.

Магнати займали високі адміністративні посади, входили до складу великокнязівської ради і мали певний вплив на управління Литовською державою.

Люди, які від литовського князя отримували невеликі наділи землі за військову службу або інші заслуги, називалися **шляхтою**. Вони, як і духовенство та купці, належали до привілейованих станів і не сплачували податків.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Вільно – столиця Литовсько-Руської держави.

Магнат – великий землевласник.

Шляхта – дрібне і середнє панство.

ІМЕНА

Костянтин Острозький – український магнат.

ЗАПИТАННЯ

1. За рахунок яких земель було збільшено територію Литовської держави?
2. Чому державу литовців називають Литовсько-Руською?
3. Що запозичили литовці у наших предків?
4. Назвіть місто-столицю Литовської держави.
5. Хто такі магнати?
6. Як називали дрібних землевласників?
7. Які стани були привілейованими у Литовській державі?
8. Перелічіть привілеї шляхти, духовенства й купців.

ЗАВДАННЯ

1. Запишіть значення слів «магнат» і «шляхта».

ЦІКАВО ЗНАТИ

Правителем Київського князівства після його захоплення литовцями у 1362 році став князь Володимир – син литовського князя Ольгерда. Мати виховала його на слов'янських звичаях і традиціях, тому він дуже швидко знайшов спільну мову з місцевими боярами та простим людом.

Князь Володимир Ольгердович зміцнював старі укріплення й будував нові фортеці на землях Київського князівства. Спираючись на підтримку місцевої знаті, він почав самостійно керувати і не підкорятися владі Великого князя Литовського. Він навіть налагодив карбування власних грошей.

Такі дії удільного князя не сподобалися Великому князю Литовському. Через це він відіслав у Київ військо, яке 1394 року

розбило армію Володимира Ольгердовича, а самого князя позбавили київського престолу.

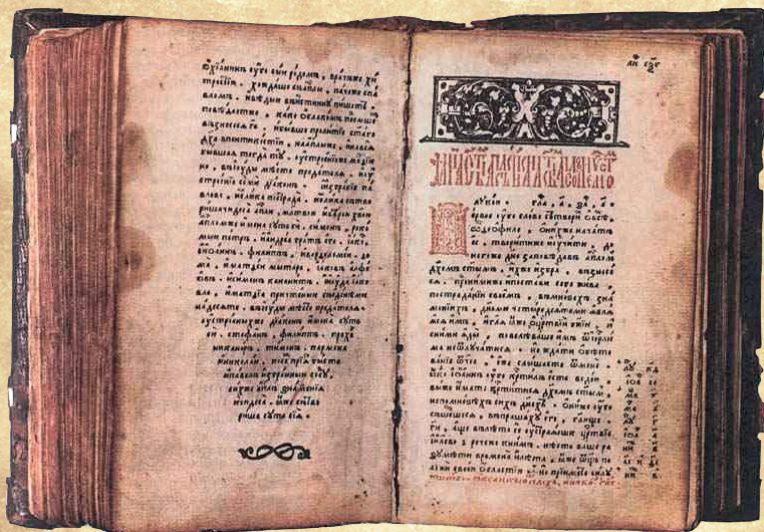

Монети князя Володимира Ольгердовича

У 1581 році за сприяння князя Костянтина Острозького в місті Острог було вперше в Україні надруковано повний варіант Біблії церковнослов'янською мовою. Над її видавництвом працював відомий книгодрукар Іван Федоров. Ця книга відома всім як Острозька Біблія.

Було надруковано більше тисячі примірників цього видання – на той час величезний тираж. Примірники Острозької Біблії придбали король Швеції, Папа Римський, політичні та церковні діячі з багатьох країн.

Острозьку Біблію неодноразово передруковували. Майже 200 років вона була основною церковною книгою в Україні, Білорусії та Росії. На сьогоднішній день збереглося близько 350 екземплярів Острозької Біблії.

Острозька Біблія

ТЕМА 4

ЖИТТЯ СЕЛЯН У ЛИТОВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

На минулому уроці ви дізналися про суспільно-політичний устрій Великого князівства Литовського. Подумайте, чому цю державу називають Литовсько-Руською? Що запозичили литовці у наших предків? Хто очолював Литовське князівство? На які територіально-адміністративні частини були поділені українські землі? Хто такі магнати? Що вам відомо про українських магнатів? Як називали дрібних землевласників?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про життя селян у Литовській державі.

У **XIV–XVI століттях** найбільш розповсюдженим заняттям було землеробство. Більшість мешканців тогочасних українських земель були селянами. Для обробки землі вони використовували залізні та дерев'яні плуги й сохи. Тягловою силою були воли. Селяни сіяли пшеницю, жито, ячмінь, овес, просо й інші культури.

У ті часи розширюються магнатські володіння. Це відбувається внаслідок дарувань землі великим литовським князем, привласнення незайнятих земель, лісів і лугів, примусового захоплення общинних земель. Таким чином, на середину **XVI століття** вільних земель не залишилося. Селянських общин, які б жили самостійно, також не існувало. Отже, вся земля разом з містами й селами належала магнатам і шляхті. Були магнати, у власності яких було більше 200 міст.

Землевласники створювали власні багатогалузеві господарства – **фільварки**, де працювали селяни. Вони поділялися на декілька груп. Найбільш численною групою були селяни-**данники**. Їх так називали, бо за проживання на панських землях й користування цими угіддями вони сплачували данину – грошима або натуральними продуктами (зерном, м'ясом, хутром, медом тощо).

Селянин

Крім цього, також платили землевласникам данину за збирання ягід і грибів у лісах, за зрубані дерева, за проїзд панськими мостами й дорогами. Лише після сплати всіх податків селяни були вільними у веденні власних господарств.

Звичайно, багато селян не мали змоги вчасно платити різноманітні збори. У них накопичувалися борги, в рахунок яких пани забирали землю. Деяких селян скрутне становище змушувало продавати власні наділи. Вони ставали безземельними і перетворювалися на **тяглових** селян. Для прожиття пан давав їм землю, але вони повинні були працювати зі своєю худобою та інвентарем (тяглом) на нього. Така робота отримала назву **панщина**. Спочатку панщина становила 14 днів на рік, але поступово займала 4–5 і навіть 6 днів на тиждень.

Селян, які працювали у маєтках панів, виконували їхні доручення, називали **служебними**, або слугами.

Спочатку селяни могли залишати свого пана і переходити на землі до іншого. Потім їм дозволили переселятися в інші села лише один раз у рік – на Різдво. Проте згодом забрали й цю можливість. Селян прикріплювали до панської землі назавжди, перетворивши їх у кріпаків.

Пан мав повну владу над селянами: він міг їх продати, обміняти, стратити тощо.

Таким чином, у житті селян протягом **XIV–XVI століть** відбулися значні зміни. З вільних землевласників вони перетворилися у закріпачених найманців, змушених відбувати панщину.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Пан – землевласник.

Фільварок – панське багатогалузеве господарство.

Панщина – примусова праця селян у панському господарстві.

Данники – селяни, які платили панові данину.

Тяглові – селяни, які не могли заплатити данину панові й були змушені відбувати панщину.

Служební – селяни, які працювали в панському маєтку.

Кріпак – закріплений за паном селянин.

ЗАПИТАННЯ

1. Як у Литовській державі ставали землевласниками?
2. Що таке фільварок?
3. Кого називали данниками?
4. Чим селяни платили данину панам?
5. Хто такі тяглові селяни?
6. Що таке панщина?
7. Як називали селян, які працювали у панських маєтках?
8. Чому пани обмежували право селян переходити на інші землі?

ЗАВДАННЯ

1. Випишіть групи селян, які існували в Литовській державі.
2. Запишіть значення нових слів.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У Литовській державі в XIV–XVI століттях найважче жилося селянам. Вони працювали від сходу й до заходу сонця, а відпочивали лише в неділю та у дні великих релігійних свят.

Великі розміри данини і зростання повинностей робили селян жебраками. У селянському класі з'явився прошарок так званих підсусідків. Ці люди не могли сплачувати податки і тому селилися при дворах більш заможних селян. Також були селяни, які взагалі не мали власного житла і винаймали в інших родин маленькі кімнатки (комори). Тому їх так і називали – коморники.

Селян, які мали у своїй власності зовсім мало землі, називали городниками, а ті, що володіли лише хатами, але не мали земельних наділів, отримали назву халупники.

ТЕМА 5

РОЗВИТОК РЕМІСНИЦТВА Й ТОРГІВЛІ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

На минулому уроці ви дізналися про важке життя селян у Литовській державі. Пригадайте, на які групи поділяли селян у Великому князівстві Литовському? Чим вони відрізнялися? Що таке фільварок? Кого називали кріпаками? Що таке панщина? Якою була панщина у Литовській державі? Чому пани обмежували перехід селян від одного землевласника до іншого?

На сьогоднішньому уроці ви дізнаєтеся про розвиток ремісництва й торгівлі у Великому князівстві Литовському.

Монгольська навала на тривалий час зруйнувала чимало великих міст. Люди боялися туди повертатися. Після приєднання більшої частини українських земель до Литовської держави міста почали поступово від-роджуватися, з'явилися нові поселення.

Спочатку життя в місті мало чим відрізнялося від сільського. Міщани також були залежними від магнатів, сплачували їм данину та відбували повинності. Вони, як і селяни, обробляли землю, доглядали худобу, займалися промислами, ремеслами й торгівлею. У прикордонних містах головною повинністю населення була військова служба.

Поступово міське населення відходить від землеробства та скотарства. Основним видом діяльності стає ремісництво. Деякі ремесла після монгольського панування були повністю втрачені, інші відновилися частково. Відродження ремісництва розпочалось із західноукраїнських земель. Тут розвиваються традиційні заняття: ковальство, гончарство, кравецьке ремесло, слюсарство, теслярство тощо. Ремісники поділяються на дрібніші групи: рукавичники, шабельники, поясники, рушничники, годинниківарі, друкарі, гравери та інші.

У XIV–XV століттях ремісники утворюють власні організації – **цехи**, які згуртовують майстрів одного фаху. Керівниками ставали виборні **цехмі-**

стри. У цехових майстернях працювали **майстри** зі своїми помічниками – **підмайстрами** та **учнями**. У цехах переважала ручна праця з використанням примітивних пристроїв. Цехи слідкували за якістю і кількістю виробленої продукції, встановлювали податок і ціну на вироби. Вони мали право судити своїх членів за виготовлення неякісної продукції або продаж виробів за заниженими цінами. Також цехи не допускали на ринок продукції сільських ремісників. Усіх, хто виготовляв схожу продукцію, але не був членом цеху, називали **партачами**. Їх намагалися витіснити з ринку.

Перші цехи з'явилися у Львові. Згодом вони виникли у Києві, Луцьку та інших містах. Цехи виготовляли продукцію для продажу як за кордоном, так і на внутрішньому ринку. У великих містах існували спеціальні торгові ряди – хлібні, рибні, суконні тощо. Сприяли розвитку торгівлі в українських містах **ярмарки**, на які приїздили купці та ремісники з інших міст і країн. Ярмарки постійно діяли у Львові, Києві, Луцьку й інших містах. Їх влаштовували кілька разів у рік на декілька днів.

Українські купці активно торгували з іншими країнами. За кордон ввозили пшеницю, жито, ячмінь, овес. Велика частина цього збіжжя потрапляла до Італії, Німеччини та Франції. Також торгували худобою, деревиною, медом, сіллю, вовною, полотном, поясами, хутряними виробами, зброєю, ювелірними прикрасами тощо. З інших держав до України ввозили шовк, оксамит, килими, прянощі, фарби, коштовності, вино, зброю.

У цей час товари вже не обмінювали, як це було раніше, а продавали чи купували за гроші.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Цех – об'єднання майстрів одного фаху.

Цехмістр – виборний керівник цеху.

Партач – майстер, який не входить до складу цеху.

Ярмарок – торговий захід, який періодично влаштовували.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Михалон Литвин у книзі

«Про звичаї татар, литовців і московитів» –
про розвиток торгівлі в Києві (середина XVI століття)

«Київ дуже багатий на іноземні товари, бо немає шляху більш звичного, як давня і добре відома дорога, що веде з чорноморського порту, міста Кафи ... степом у Київ... Цією дорогою відправляють з Азії, Персії, Індії ... всі східні товари, а саме: дорогі камені, шовк і

шовкові тканини, ладан, пахощі, шафран, перець та інші прянощі. Цією дорогою часто ідуть купці: вони створюють загони, іноді в тисячу осіб, які називаються караванами і супроводжують обози, що складаються з численних навантажених возів і нав'ючених верблюдів.

При приході каравану великі прибутки здобувають київські жителі: воєводи, митники, купці, міняйли, човнярі, візники, трактирники і шинкарі.

У непоказних київських хатах зустрічається не тільки достаток, але навіть величезна кількість плодів, овочів, меду, м'яса, риби, зверх того... вони так переповнені дорогим шовковим одягом, коштовним камінням, соболиним та іншим хутром, а також прянощами, що мені самому довелося бачити шовк, який обходився дешевше, ніж льон у Вільні, і перець, дешевший за сіль».

ЗАПИТАННЯ

1. Коли починають відроджуватися українські міста?
2. Які ремесла існували в містах?
3. Як називалося об'єднання майстрів одного фаху?
4. Хто працював у цехах?
5. Які повноваження мали цехи?
6. Що таке ярмарок?
7. Чим торгували українські купці?

ЗАВДАННЯ

1. Опрацювавши текст і наведений документ, впишіть у таблицю товари, які вивозили з України та які ввозили на нашу землю.
2. Впишіть у зошит назви ремесел, які розвивалися в українських містах.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Протягом багатьох десятиліть країни Західної Європи купували зерно й худобу у Візантії. Після її завоювання турками європейці почали закуповувати зернові культури в українських і литовських купців. Це викликало розвиток торгівлі та збільшення на українських землях посівів пшениці, жита, вівса та

ячменю. Зростання цін і попиту на худобу призвело до того, що її почали масово розводити в Україні.

На ярмарках у Львові, Луцьку, Галичі та інших містах волів продавали тисячами. Воли – це тяглові бики особливої породи. Дуже цінувалися воли сірої української породи. Їх вивели від диких і могутніх турів. Це були сильні, витривалі та спокійні тварини.

На сьогодні ця порода стала вкрай рідкісною, її вже не можливо зустріти у звичайних сільських господарствах. У заповіднику «Асканія-Нова» та на деяких інших підприємствах сіру українську худобу зберегли й розводять. За змогою, їх працівники передають у зоопарки та інші спеціалізованим організаціям волів цієї породи.

Віл сірої української породи

УЗАГАЛЬНЕННЯ З РОЗДІЛУ

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

- Після смерті останнього галицько-волинського князя з династії Романовичів між Литвою, Угорщиною і Польщею розпочалася жорстока боротьба за землі. Найбільш успішною в цьому протистоянні виявилася Литва. Поступово до її складу відійшли Волинь та Чернігово-Сіверщина, а після перемоги литовсько-українського війська у 1362 році над монголами до Великого князівства Литовського були приєднані також Київщина, Поділля та Переяславщина.

Литовсько-руське військо перед битвою з монголами

- Українці сприймали литовців як визволителів від монгольського іґа. Оскільки нові правителі не змінювали існуючих в Україні порядків і звичаїв, то наші предки не боролися з литовцями і визнавали їхню владу.

- Рівень культурного розвитку мешканців українських земель був набагато вищим, ніж у литовців, тому нові господарі запозичили в українців писемну мову – давньоруську, на якій вони почали вести свою документацію. Також литовці запозичили законодавство і на основі давньоруського збірника законів «Руська правда» розробили власне судочинство. Багато литовців, які у ті часи були язичниками, взяли приклад з українців і прийняли християнство.

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ

Виберіть правильний варіант відповіді:

1	Які країни загарбали землі Галицько-Волинської держави?	а) Московія; б) Чехія і Турція; в) Литва, Польща й Угорщина.
2	У якому році відбулася битва біля річки Сині Води між литовсько-українськими військами та монголами?	а) в 1262 році; б) в 1362 році; в) в 1462 році.
3	Після битви біля Синіх Вод більша частина українських земель відійшла:	а) Великому князівству Литовському; б) Польському королівству; в) Золотій Орді.
4	Магнати – це:	а) безземельні люди; б) дрібні землевласники; в) великі землевласники.
5	Дрібні й середні землевласники – це:	а) селяни; б) шляхта; в) міщани.
6	Панське господарство, яке існувало на примусовій праці селян, називалося:	а) цех; б) ярмарок; в) фільварок.

7	Кріпаки – це селяни, які:	а) були прикріплені до панської землі та не мали права її залишати;
		б) жили в панських маєтках і виконували доручення своїх господарів;
		в) платили данину панові й самостійно господарювали.
8	Панщина – це:	а) військова служба;
		б) примусова праця селян у панському господарстві;
		в) виготовлення продукції для продажу.
9	Об'єднання майстрів одного фаху в XIV–XV століттях мало назву:	а) завод;
		б) фабрика;
		в) цех.
10	Хто займався торгівлею у добу Литовської держави?	а) селяни;
		б) купці;
		в) бояри.
11	Чому місцеве населення не чинило супротиву литовцям під час захоплення ними українських земель?	
12	Поясніть, чому пани обмежували право селян переходити на інші землі?	

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ВМІННЯ

1. Визначте століття, в якому литовсько-українські війська перемогли монголів біля річки Сині Води.
2. Полічіть, скільки століть минуло з часу битви біля Синіх Вод до наших днів.

РОЗДІЛ ІХ

УКРАЇНА У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

ТЕМА 1

КРЕВСЬКА УНІЯ 1385 РОКУ

Вам уже відомо про подробиці приєднання українських земель до складу Великого князівства Литовського, про суспільно-політичний устрій Литовської держави та життя різних верств населення під владою литовських правителів.

Опрацювавши матеріали цього розділу, ви дізнаєтеся про створення нової держави – Речі Посполитої, до складу якої ввійшло Польське королівство та Велике князівство Литовське разом із українськими землями, про життя українців під владою польських магнатів і шляхтичів та про обмеження прав православної церкви.

Польське королівство ще з середини **XIV століття** заволоділо західноукраїнськими землями – **Галичиною** та частиною **Волині**. Поляки прагнули розширити свої володіння за рахунок інших українських земель. Вони неодноразово здійснювали спроби відвоювати в Литви деякі території, але невдало.

Але, крім воєнного способу, існували й інші. Одним із них був династичний шлюб. У той час у Польщі помер король, не залишивши після себе

синів. Польською королевою стала його донька **Ядвіга**, яка у 1385 році вийшла заміж за правителя Великого князівства Литовського **Ягайла**.

Ягайло, щоб стати польським королем, цього року ще перед одруженням підписав **Кревську унію** (унія – це об'єднання). За її умовами, Польське королівство об'єднувалося з Литовською державою на чолі з Ягайлом. Перебуваючи на польському троні, Ягайло повинен був приєднати до Польщі всі литовські землі, а в їх складі – й українські. Таким чином, за умовами Кревської унії, Литовська держава переставала існувати й повністю поглиналася Польщею.

Згідно з Кревською унією, у Литовській державі повинні були відмовитися від використання давньоруської мови як державної, а всі документи й укази писати латинською.

За умовами Кревської унії 1385 року Ягайло мусив був перейти з православної віри у католицтво та охрестити всіх литовців за католицьким звичаєм. Католицтво повинно було стати державною релігією. Невдовзі Ягайла оголосили польським королем. Він прийняв католицтво й нове ім'я – **Владислав II**.

*Польський король Ягайло
(Владислав II)*

Польська королева Ядвіга

Кревська унія поклала початок об'єднанню Польщі з Литвою. Ягайло надавав великі привілеї католицькій церкві та покатоличеній литовській

знаті. Вони отримували маєтки, державні посади, їх звільняли від більшості державних повинностей.

З литовської казни виділяли кошти на те, щоб Польща вела війни з сусідніми країнами. У містах Литовської держави розташовували польські військові гарнізони, а на державні посади призначали винятково поляків.

Дії Ягайла викликали невдоволення й обурення православних литовських і українських князів. Унаслідок цього розпочалася війна проти новообраного польського короля. Через військові дії Ягайло був змушений передати владу в Литовській державі князю **Вітовту**. Той керував Литовською державою як самостійний правитель і не допустив злиття армії, судової системи та казни Литовського князівства з Польським королівством.

Утім, князь Вітовт займав пасивну позицію щодо захисту православ'я у Литві й не протистояв покатоличенню литовців та наданню привілеїв католицькій церкві. Згодом і він прийняв католицтво.

Великий князь Литовський Вітовт

Посилення впливу Польщі на Литовську державу, запровадження в ній католицтва змушувало український народ і православне духовенство гуртуватися для подальшої боротьби за свої права.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Унія – об'єднання.

Католицька церква – християнська церква на чолі з Папою Римським.

1385 рік – підписання Кревської унії.

ІМЕНА

Ягайло – Великий князь Литовський, польський король.

Ядвіга – польська королева.

Вітовт – Великий князь Литовський.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Кревська унія між Великим князівством Литовським та Королівством Польським (1385 рік)

«...Ягайло, великий князь, присягає всі скарби віддати на відшкодування втрат обох держав, як Польщі, так і Литви. І то лише коли згадана пані королева ... дочку свою Ядвігу, королеву польську наречену, віддасть йому в дружини.

Також той самий великий князь Ягайло присягається і зобов'язується усіякякі загарбані землі та втрати Польського королівства ... повернути власними зусиллями і коштом.

Відтак згаданий тут князь Ягайло присягає також краї свої – Литву і Русь – навік прилучити до Корони Польського Королівства...».

ЗАПИТАННЯ

1. Які українські землі належали Польщі з середини XIV століття?
2. Між ким був укладений династичний шлюб?
3. У якому році було підписано Кревську унію?
4. Що таке унія?
5. Назвіть держави, що об'єднувалися за умовами Кревської унії.
6. Які зміни відбулися у Литві після підписання Кревської унії?
7. Хто виступив проти введення змін Ягайлом?
8. Кому Ягайло передав владу у Литовській державі?

ЗАВДАННЯ

1. Визначте століття, у якому було підписано Кревську унію.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У 1429 році великий князь Литовський Вітовт вирішив коронуватися. Він хотів відділити Литву від Польщі та створити окреме литовсько-руське королівство. Крім цього, потрібно було вирішити важливі політичні, економічні й воєнні питання Центральної та Східної Європи.

Для цієї урочистої події він обрав українське місто Луцьк. На запрошення Вітовта до місцевого замку прибули польський король, імператор Священної Римської імперії разом із німецькими, угорськими та чеськими князями, король данський і шведський, московський, рязанський і тверський князі, хани татарських орд, представники Папи Римського, Візантії, Тевтонського ордену, православне й католицьке духовенство та багато інших знатних осіб з усієї Європи, всього близько 15 тисяч осіб.

До початку дипломатичних переговорів гості розважалися: влаштовували лицарські турніри, полювання та бенкети. За цей час було випито сотні бочок хмільного меду та вина, подано тисячі засмажених баранів, лосів, диких кабанів і волів.

Було вирішено багато важливих проблем, але питання коронації Вітовта викликало супротив у поляків. Урочистість перенесли на пізніший термін.

Але ця подія так і не відбулася. У 1430 році Вітовт помер. Ймовірно, його отруїли. За легендою, коли послы Папи Римського везли корону Вітовту через Польщу, то їх затримали, а корону розрубали навпіл і знищили.

Луцький замок (сучасний вигляд)

ТЕМА 2

РУСЬКЕ КНЯЗІВСТВО. ПОВСТАННЯ КНЯЗЯ МИХАЙЛА ГЛИНСЬКОГО

На минулому уроці ви дізналися про Кревську унію та початок об'єднання Польщі й Литви. Пригадайте, які українські землі належали Польщі з середини XIV століття? Коли було підписано Кревську унію? Що таке унія? Між ким був укладений династичний шлюб? Які держави об'єднувалися за умовами Кревської унії? Які зміни відбулися у Литві після підписання Кревської унії? Що Вам відомо про князя Вітовта?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про подальші спроби створення незалежної від Польщі Литовсько-Руської держави та повстання українців під проводом Михайла Глинського.

Після смерті князя Вітовта у 1430 році за активної підтримки української та білоруської знаті великим князем Литовським було обрано **Свидригайла**. Він проводив незалежну від Польщі політику, боровся з привілейованим становищем католиків у Литві та підтримував православ'я.

Це не сподобалося полякам, їх військо вторглося на землі Литовсько-Руської держави, розбило армію Свидригайла та захопило частину Поділля.

Потім за підтримки поляків було обрано нового литовського князя Сигізмунда. Розпочалася міжусобна війна між Свидригайлом і Сигізмундом за литовський престол.

Князь Свидригайло

У цей час Литовсько-Руська держава фактично поділилася на дві частини: Литовське князівство на чолі з Сигізмундом та Руське князівство під керівництвом Свидригайла. До складу Руського князівства ввійшла більшість сучасних українських і білоруських земель.

Вирішальна битва відбулася у **1435** році. Переміг у ній Сигізмунд. Багато українських і білоруських князів та воїнів потрапили в полон і були страчені. Сигізмунд разом із поляками підкорив майже всі землі Руського князівства. Протягом наступних років литовські князі перетворили українські князівства на звичайні провінції, якими керували призначені ними урядники.

Православні українці не могли змиритися з таким свавіллям. У різних місцях виникали повстання проти посилення впливу поляків і католицької церкви. Найбільший протест очолив князь **Михайло Глинський**. Він був освіченою людиною, тривалий час перебував при дворах європейських королів, особисто був знайомий з багатьма європейськими правителями. У свій час опанував військово мистецтво, брав участь у багатьох війнах. Повернувшись у Литву, Михайло Глинський неодноразово перемагав татар, не дозволяючи їм грабувати українські землі. Він досить швидко ввійшов у оточення литовського князя, але його безпідставно звинуватили в отруєнні вельможі, й Михайло Глинський був змушений покинути столицю.

Не маючи змоги виправдати себе, Михайло Глинський у **1508** році підняв повстання. На його заклик відгукнулася частина українського панства. Для допомоги повстанцям надіслали свої війська московський князь і кримський хан. Повстанці захопили багато міст і навіть підійшли до столиці Литовської держави – міста Вільно. Але через неузгодженість дій загони бунтарів розбили. Михайлові Глинському довелося тікати до Москви.

На той час це була одна з найпомітніших збройних спроб повернути незалежність українським землям.

*Герб князя
Михайла Глинського*

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Руське князівство – частина Великого князівства Литовського, до якої належали переважно білоруські та українські землі.

Урядник – чиновник.

1430 рік – обрання Свидригайла великим князем Литовським.

1508 рік – повстання під проводом Михайла Глинського.

ІМЕНА

Свидригайло – Великий князь Литовський, пізніше князь Руський.

Михайло Глинський – очільник повстання.

ЗАПИТАННЯ

1. Кого було обрано великим князем Литовським після смерті Вітовта?
2. Яку політику здійснював Свидригайло?
3. Між ким розгорнулася міжусобна боротьба за владу в Литовсько-Руській державі?
4. Хто переміг у боротьбі за великокнязівський престол?
5. Розкажіть, що вам відомо про Михайла Глинського?
6. У якому році Михайло Глинський підняв повстання?
7. Назвіть причини поразки повстання Михайла Глинського.

ЗАВДАННЯ

1. Визначте століття, в якому було створено Руське князівство на чолі зі Свидригайлом.
2. Полічіть, скільки років минуло з часу виникнення повстання на чолі з Михайлом Глинським до наших днів.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Прізвище Глинські було відомим у Литві, Польщі та Московії в XV–XVI століттях. Вважається, що родовід Глинські ведуть від золотоординського хана Мамай, один з нащадків якого заснував місто Глинськ (нині село в Сумській області). Своєю славою рід Глинських повинен завдячувати князю Михайлу, який після поразки повстання 1508 року перебував на службі у московського царя. Згодом через підозру в державній зраді Михайла Глинського було ув'язнено на багато років до московської тюрми.

ТЕМА 3

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 РОКУ. УТВОРЕННЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

На минулому уроці ви дізналися про спробу відновлення Руського князівства та початок боротьби українців за свої права. Пригадайте, кого було обрано литовським князем після смерті Вітовта? У якому році це відбулося? Чому політика нового князя роздратувала поляків? Між ким розгорнулася міжусобна боротьба за владу в Литві? На які частини поділилася ця держава? Хто отримав перемогу в боротьбі за великокнязівський престол? У якому році Михайло Глинський підняв повстання? Що вам відомо про цю людину? Чим закінчилося повстання?

На сьогоднішньому уроці ви дізнаєтеся про Люблінську унію 1569 року та утворення нової держави – Речі Посполитої, до складу якої увійшла більшість українських земель.

У першій половині XVI століття Литовська держава в боротьбі з Московською державою втратила значну частину своєї території. До Московії відійшла **Смоленщина** та **Чернігіво-Сіверщина**. Із заходу на неї також тиснули вороги. У такій ситуації Литві необхідно було знайти союзника.

Литовці традиційно підтримували тісні стосунки з поляками, тому розпочали з ними переговори про допомогу. Перемовини відбувалися важко, багато литовських можновладців були проти тісної співпраці з поляками, але **влітку 1569 року у Любліні** було підписано договір, відомий в історії як **Люблінська унія**.

За її умовами Велике князівство Литовське та Польське королівство об'єднувалися в єдину державу – **Річ Посполиту**. Столицею нової країни став **Краків** (пізніше її перенесли до Варшави). Керував Річчю Посполитою король, який обирався довічно на спільному польсько-литовському з'їзді.

*Люблінська унія
(картина Я. А. Матейка)*

За умовами Люблінської унії переважна більшість українських територій, які входили до складу Литовської держави, відійшли до Польщі. Польські пани отримували від короля щедрі наділи українських земель. Нові господарі зневажали все українське, презирливо ставилися до віри, мови, традицій і звичаїв українців. На українські землі поширилася дія польських законів, відповідно до яких селяни повинні бути закріпаченими та відбувати панщину. Вони стали повністю безправними й залежними від польських панів.

Поляки були католиками, тому вони переслідували православних священників, забороняли будувати нові церкви, закривали існуючі храми або перетворювали їх на католицькі. Відповідно до їх вимог, православні церкви не повинні бути вищими за католицькі.

Що більше посилювалося панування поляків, то сильніших утисків зазнавали українці. За польським законодавством, православним українцям забороняли посідати будь-які державні посади. Не дозволяли православним юнакам навчатися в університетах Речі Посполитої, адже вони були тільки для католиків. Українським ремісникам не можна було займатися деякими ремеслами, їх не приймали до ремісничих цехів та обкладали більшими податками.

Річ Посполита

Герб Речі Посполитої

У містах українців змушували проживати тільки на дозволених вулицях, а українським купцям забороняли торгувати поруч з поляками, їх витісняли на околиці міст і змушували продавати товар за низькими цінами.

Українське панство, зазнаючи утисків та побоюючись втратити свої землі й багатства, приймало католицизм, переймало польську мову і звичаї, поступово відчужуючись від рідного народу. Лише невелика кількість українських можновладців залишилась вірною рідній вірі та батьківській мові.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Річ Посполита – об'єднана держава, до складу якої входили Польське королівство та Велике князівство Литовське (з українськими землями).

1569 рік – підписання Люблінської унії.

• З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Постанова Люблінського сейму про унію Великого князівства Литовського й Корони Польської

(1 липня 1569 року)

«...Королівство Польське і Велике князівство Литовське віднині складають вже одне, неподільне тіло, а також одну, спільну Річ Посполиту, в якій дві держави і два народи поєдналися і злилися в один народ і одну державу. Цим подвійним народом віднині на вічні часи має управляти одна голова, один пан і один спільний король, який буде обиратися спільними голосами поляків і литовців, а місце обрання в Польщі, а потім буде помазаний на Королівство Польське і коронований у Кракові...».

ЗАПИТАННЯ

1. Чому Литва шукала союзників?
2. Пригадайте, що таке унія.
3. У якому році було підписано Люблінську унію?
4. Які держави об'єднувалися за умовами Люблінської унії?
5. Як називалася нова держава?
6. Які зміни відбулися на українських землях після передачі їх Польщі?
7. Як поводитися українське панство після підписання Люблінської угоди?
8. Яке значення для українців мала Люблінська унія 1569 року?

ЗАВДАННЯ

1. Визначте століття, у якому було підписано Люблінську унію.
2. Випишіть українські землі, які після Люблінської унії були передані Польському королівству.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Після підписання Люблінської унії на багатьох українських землях запанували польські магнати й шляхтичі. Але значні території належали й українським магнатам. Найзаможнішою магнатською родиною у той час були князі Заславські.

Щоб не втратити своє багатство, члени цього роду прийняли католицизм та влилися до польської еліти.

Якщо у 1529 році Заславським належало близько 700 дворів, то через століття вони були власниками 33 тисяч дворів. На початку XVII століття в усій Речі Посполитій важко було знайти родину, яка була би багатшою, ніж Заславські. Основні прибутки їм давала торгівля худобою, житом і пшеницею. Заславські мали власні кораблі, на яких відправляли свої товари до Європи.

Представниця цього роду Анастасія Заславська сприяла створенню у 1556–1561 роках однієї з найдорожчих українських святинь – Пересопницького Євангелія, на якому Президенти України з 1991 року присягають на вірність народові.

Пересопницьке Євангеліє

ТЕМА 4

ЦЕРКОВНА УНІЯ 1596 РОКУ

Ви вже дізналися про утворення нової держави – Речі Посполитої. Пригадайте, що таке унія? У якому році було підписано Люблінську унію? Які держави об'єдналися за умовами Люблінської унії? Опишіть зміни, що відбулися на українських землях після передачі їх Польському королівству. Як повело себе українське панство після підписання Люблінської угоди? Яке значення для українців мала Люблінська унія 1569 року?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про спробу об'єднання православної та католицької церкви.

Ще в давні часи, в **1054** році, раніше єдина християнська церква розділилася на дві частини: католицьку й православну. Вони обидві поклонялися Ісусу Христу, але керівники у них були різні. Католицьку церкву очолював Папа Римський, а православну – Константинопольський Патріарх. Богослужіння католики проводили латинською мовою, а православні – церковнослов'янською. Українці вважали православну церкву рідною, своєю, а католицьку – чужою.

Водночас католицька церква мала сильний вплив у Польщі й Литві. Після приєднання українських земель до Польського королівства католики намагалися поширити свій вплив і на українських землях. Вони всіляко утискали православне духовенство й надавали привілеї тим, хто приймав католицтво.

У кінці **XVI століття** українська православна церква була в кризовому стані. На думку її тогочасних очільників, єдиним виходом для подальшого існування православ'я було його об'єднання з католицькою церквою. Це влаштовувало й католиків, бо вони розглядали злиття церков як поетапне навертання українців у католицтво.

Папа Римський Климент VIII

Розпочалися таємні переговори вищого православного духовенства щодо об'єднання. Поступово всі українські єпископи на чолі з київським митрополитом **Михайлом Рогозою** погодилися на цей крок. Узгодивши деталі, українська делегація відбула до Риму, де Папа Римський **Климент VIII** підписав документ про прийняття української православної церкви під свою владу.

У 1596 році на церковному соборі у місті **Берестові** (сучасний Брест) було оголошено про унію православної та католицької церков. За умовами Берестейської унії, православна церква зберігала свої звичаї, обряди, церковнослов'янську мову для богослужінь, але визнавала владу Папи Римського й повністю йому підпорядковувалася. Уніатів зрівняли у правах з католиками, духовенство звільнили від податків, а шляхта отримала право обіймати державні посади.

Грамота Берестейської унії

Уряд Речі Посполитої вважав уніатство обов'язковим для всіх українців. Православну церкву оголосили поза законом. Усі православні храми та церковні маєтності передавали уніатам.

Ще на початку переговорів окремі педставники православного духовенства не сприйняли унію. Очолювані князем **Костянтином Острозьким**, вони провели своє зібрання, на якому засудили унію й ухвалили рішення про усунення з посад митрополита та єпископів-відступників.

Отже, Берестейська унія 1596 року не об'єднала дві християнські церкви – католицьку й православну, а навпаки створила третю – уніатську. Не принесла вона єдності й українському народові, розділивши його на два непримиренних табори: православних і уніатів.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Уніатська церква – релігійна організація, яка виникла унаслідок об'єднання православної та католицької церков.

1596 рік – підписання Берестейської унії.

ІМЕНА

Климент VIII – Папа Римський.

Михайло Рогоза – київський митрополит-уніат.

ЗАПИТАННЯ

1. У якому році розкололася християнська церква?
2. Чому католикам було вигідно об'єднатися з українською православною церквою?
3. Назвіть київського митрополита, який погодився на об'єднання з католицькою церквою.
4. У якому році було підписано Берестейську унію?
5. Розкажіть про умови Берестейської унії.
6. Які пільги отримували уніати?
7. Що робили противники унії?
8. Опишіть наслідки Берестейської унії.

ЗАВДАННЯ

1. Визначте століття, у якому було підписано Берестейську унію.
2. Полічіть, скільки років минуло з часу розколу християнської церкви до підписання Берестейської унії.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Українське населення по-різному сприйняло введення уніатства. Міщани і селяни піднімали повстання та відмовлялися відбувати повинності на користь уніатських монастирів. Але з часом майже всі західноукраїнські землі долучилися до унії та визнали владу Папи Римського.

У другій половині XVIII століття більшість українських земель перейшли від Польщі до Росії, а уніатську церкву знову воз'єднали з православною. На Галичині, яка залишилася під владою Польщі, уніати зазнавали утисків. Перебуваючи в іншій країні, вони не мали змоги об'єднатися з православними. Уніатська церква у Західній Україні стала осередком української духовності й центром збереження української мови та звичаїв.

У середині XX століття з приходом радянської влади на західноукраїнські землі уніатство було заборонено, а їхні церкви стали православними.

Після проголошення незалежності України уніатська церква відновила свою діяльність. Офіційно вона має назву Українська Греко-Католицька Церква. Її парафії, розташовані переважно на Західній Україні, налічують більше 5 мільйонів вірян.

*Собор Воскресіння Христового
(головний собор Української Греко-Католицької Церкви (м. Київ))*

ТЕМА 5

ЗАХИСТ ПРАВ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. ПРАВОСЛАВНІ БРАТСТВА

На минулому уроці вам стало відомо про підписання церковної унії. Пригадайте, що таке унія? У якому році було підписано Берестейську унію? Які церкви об'єднувалися за умовами цієї унії? Як називалася нова церква? Які пільги отримували уніати? До яких наслідків привела церковна унія 1596 року?

На сьогоднішньому уроці ви дізнаєтеся про православні братства, які захищали інтереси українців і піклувалися про їхній культурний та освітній розвиток.

З посиленням національно-релігійних утисків на українських землях зростав спротив православної спільноти. Українці почали створювати товариства для захисту власної мови, віри, прав та інтересів. Такі товариства отримали назву **братства**. До їх складу входили міщани-ремісники, купці, дрібні торговці та православна шляхта. Вони збиралися у своїх церквах, спілкувалися, виділяли кошти на підтримку власного храму, допомагали сиротам, вдовам, хворим і родинам померлих.

Кожне братство мало своє виборне керівництво, печатку, власний суд і скарбницю. Члени товариства щомісяця робили внески у братську скарбницю. Зібравши потрібну суму коштів, братчики споруджували православні храми, відкривали школи з українською мовою навчання, засновували книгодрукарні та бібліотеки, будували лікарні, влаштовували приtulки для збіднілих братчиків і жебраків.

Перше братство виникло в **1585** році у **Львові** при Успенській церкві. Згодом і в інших містах виникли такі православні товариства. Найбільше їх було на західноукраїнських землях, оскільки тут був найбільший тиск на православ'я. Братства існували в Кам'янці-Подільському, Острозі, Дрогобичі та інших містах.

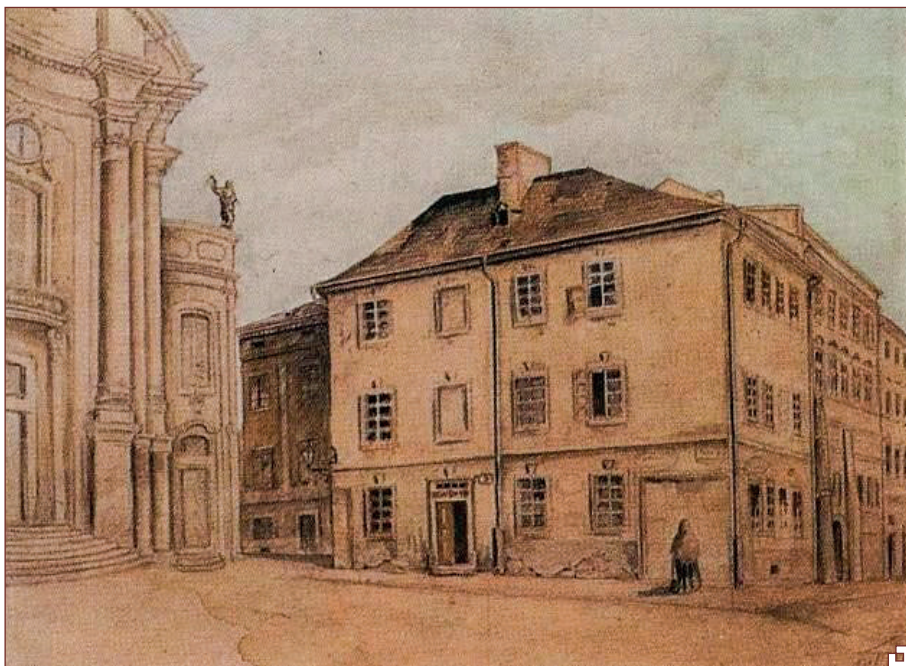
У **1615** році у **Києві** було засноване православне братство при Богоявленській церкві. Щоб ніхто не зазіхав на братчиків, до нього вписали все Військо Запорозьке разом із гетьманом **Петром Сагайдачним**.

Успенська церква у Львові (сучасний вигляд)

Братства здійснили значний внесок у розвиток української освіти. Вони відкрили близько 30 шкіл, в яких навчалися діти як заможних, так і бідних батьків, а також сироти. Навчання вели українською мовою, а школярів виховували в дусі поваги до рідної мови та культури. Учні вивчали іноземні мови, математику, геометрію, астрономію, музику (церковний спів), вчилися складати вірші та вести диспути. На передніх місцях у класах сиділи діти, які добре навчалися, а на останніх – ті, що не встигали.

Для навчання дітей братські друкарні випускали букварі та інші книги для читання.

Будівля Львівської братської школи (картина Ф. К. Ковалишина)

Під впливом братств на всій Україні при церквах відкривали школи, в яких дітей навчали читанню, письму, математиці та співам. Учителями були священики.

Отже, братства вважали своїм обов'язком захист православної віри й національних інтересів українського народу.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Братство – товариство православних українців, які захищали інтереси рідної віри, мови, прав і звичаїв.

Диспут – усна розмова, спрямована на переконання співбесідника.

1585 рік – виникнення першого братства у Львові.

1615 рік – заснування Київського братства.

ЗАПИТАННЯ

1. Чому виникли братства в Україні?
2. Чим займалися братства?
3. Хто входив до братств?
4. Де з'явилося перше братство?
5. У якому році виникло перше українське братство?

6. Назвіть міста, де існували братства.
7. Чому навчали в братських школах?

ЗАВДАННЯ

1. Запишіть у зошит напрямки діяльності православних братств.
2. У якому столітті виникло перше українське братство?

ЦІКАВО ЗНАТИ

Навчання грамоти у братських школах поділялося на три етапи. Перший – вивчення букваря, другий – робота з молитвословом і третій – робота з псалтирем. Після завершення кожного етапу учень повинен був принести вчителю горщик із кашею. Коли школяр приносив кашу, то у цей день новий матеріал не вивчали, а повторювали раніше вивчений. Вчитель та учні спільно смакували кашею.

Оскільки учні по-різному закінчували вивчення азбуки, молитвослова і псалтиря, то такі обіди траплялися не так і рідко. З'ївши кашу, школяр виносив пустий горщик на подвір'я і розбивав його.

Початкова сторінка «Букваря»

(надрукованого у друкарні Львівського братства в 1574 році)

ТЕМА 6

СУСПІЛЬНІ СТАНИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

На минулому уроці ви опрацювали матеріали про українські братства. Пригадайте, що таке братство? Що робили братчики? У якому місті виникло перше братство? У яких століттях виникають братства? Хто входив до їх складу? У яких містах існували братства? Чому навчали в братських школах?

На цьому уроці ви дізнаєтеся про суспільні стани Речі Посполитої.

Суспільний стан – це умовне об'єднання людей, які вели схожий спосіб життя та мали однакові права й обов'язки. У Речі Посполитій спільнота поділялася на декілька станів: **пануючу верхівку, духовенство, міщанство і селянство.**

До пануючої верхівки належали магнати та шляхта. **Магнати** володіли великими земельними угіддями, їм належало багато міст і сіл. Вони займали найвищі державні посади у Речі Посполитій. Їх звільняли від усіх податків, а єдиним обов'язком була військова служба. Магнати утримували власні війська й виводили їх на війну під своїми прапорами.

Більш чисельною групою пануючого стану була **шляхта**. Шляхтичі володіли дрібними й середніми земельними наділами, у їхній власності були невеликі міста або декілька сіл. Їх звільняли від сплати податків, але у разі війни вони повинні були вступати у військо. Зброю, харчі, одяг і коней шляхтич повинен був придбати за власний рахунок.

Українська православна шляхта була у менш вигідному становищі, ніж польська. Крім військової повинності, вона повинна була сплачувати податки, ремонтувати за власний кошт королівські фортеці, дороги, мости тощо. Тому, щоб прирівнятися у привілеях з польською шляхтою, багато українського панства покатоличилося та перейняло польську мову й звичаї.

Окремим суспільним станом було духовенство. До нього входили **священники, ченці** монастирів та інші служителі церкви. Становище духовенства у Речі Посполитій було різним. Всілякими привілеями користувалася католицька церква, а українське православне духовенство переслідува-

ли. Після Берестейської унії 1596 року на території України виникла третя церква – уніатська. Представники цієї церкви були зрівняні у правах з католиками.

Магнат

Шляхтич

Духовенство

Міщанин

Селянин

У містах жили міщани. Це були **купці, дрібні торговці, ремісники й міська біднота**. У той час деякі міста були вільними, але більшість із них належала королю й магнатам. Мешканці міст виконували різні повинності: косили сіно, збирали урожай, возили дрова, сплачували податки, будували й ремонтували міські укріплення, дороги, мости тощо.

Найбільшою групою населення у Речі Посполитій було селянство. Селяни сплачували грошові та натуральні податки державі та своєму пану. Вони також платили податок церкві – десятину. Селяни повинні були будувати й ремонтувати фортеці, мости, греблі, дороги тощо. Всі селяни були закріпачені, тому не мали права залишати землі пана без його дозволу. Селяни відбували панщину. У другій половині XVI століття вона складала в середньому 2 дні на тиждень. Пан був господарем селянина і міг з ним вчинити все, що йому заманеться: побити, продати, обміняти.

Селяни, які не хотіли миритися з панським гнітом, в дикі степи Південної України. Тут їх важко було знайти. Зі зброєю у руках ці втікачі відстоювали свою свободу. Так зароджувався новий стан – **козацтво**.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

➤ **Суспільний стан** – це умовне об'єднання людей, які вели схожий спосіб життя та мали однакові права та обов'язки.

➤ **Панівний стан** – об'єднання людей, яке впливало на управління державою та мало певні привілеї.

ЗАПИТАННЯ

1. Що таке суспільний стан?
2. Хто відносився до панівного стану в Речі Посполитій?
3. Який обов'язок мали магнати й шляхта?
4. Чому українське панство приймало католицизм і ополячувалося?
5. Хто належав до духовенства?
6. Хто такі міщани?
7. Які повинності виконували міщани?
8. Як жилося селянам у Речі Посполитій?

ЗАВДАННЯ

1. Випишіть у зошит суспільні стани Речі Посполитої.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Різні долі спіткали українських магнатів. Багато з них, спокусившись багатством, прийняли польську культуру, мову, віру та забули рідне коріння. Через декілька поколінь їхні нащадки сприймали все українське як чуже і вороже.

Але були магнати, які вірою і правдою захищали інтереси українського народу. Наприклад, князівський рід Острозьких. Ними було збудовано у місті Острозі міцну фортецю. Впродовж XIV–XVI століть вона була родовим гніздом Острозьких. Фортеця складалася з декількох башт і міцних стін. До наших днів збереглися дві башти – Мурована і Кругла, залишки фортечних стін і Богоявленський собор. У фортеці розташований міський краєзнавчий музей.

*Залишки Острозької фортеці
(сучасний вигляд)*

УЗАГАЛЬНЕННЯ З РОЗДІЛУ

УКРАЇНА У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

- У XV столітті триває боротьба за українські землі між Литвою та Польщею. Католицька частина литовської знаті була прихильною до Польщі, а православна частина литовських можновладців тяжіла до України та Білорусі (колишніх земель Русі). У результаті такого протистояння Литовська держава на певний час поділилася на дві ворожі частини – Литовське і Руське князівства. Останнє очолив Свидригайло. У 1435 році його розбили, а велику кількість українських князів і воїнів стратили. Відтоді литовські можновладці підтримували тісні стосунки з польськими магнатами, що й призвело до підписання у 1569 році Люблінської унії. За умовами цієї угоди, Польщу й Литву (з українськими землями) об'єднували в одну державу – Річ Посполиту.
- За умовами Люблінської угоди більшість українських земель переходила польським шляхтичам. Вони зневажали все українське, презирливо ставилися до віри, мови, традицій і звичаїв українців. Поляки закріпачили селян і змусили їх відбувати панщину. Таким чином, українські селяни стали повністю безправними і залежними від польських панів. Також православним українцям забороняли посідати державні посади, навчатися в університетах Речі Посполитої. Українських ремісників не приймали до ремісничих цехів та обкладали більшими податками. У містах українців змушували проживати тільки на дозволених вулицях, а українським купцям заборонялося торгувати поруч з поляками, їх витісняли на околиці міст і змушували продавати товар за низькими цінами.
- Щоб примирити поляків і українців та підпорядкувати православних українців Папі Римському, в 1596 році було оголошено Берестейську унію. За її умовами православну й католицьку церкви об'єднували. Нова церква отримала назву уніатської. Уряд Речі Посполитої вважав уніатство обов'язковим для всіх українців. Тим часом православну церкву оголосили поза законом. Усі православні храми та церковні маєтності передавали уніатам. Такі тогочасні нововведення більшість українців сприйняла вороже.

- На захист інтересів православ'я стали братства. Вони будували православні храми, відкривали школи з українською мовою навчання, засновували книгодрукарні й бібліотеки, будували лікарні, влаштовували притулки для бідних і жебраків, допомагали сиротам, вдовам, хворим і родинам померлих братчиків.

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ

Виберіть правильний варіант відповіді:

1	Унія – це:	а) війна; б) розрив стосунків між державами; в) об'єднання.
2	Коли було укладено Кревську унію?	а) у 1285 році; б) у 1385 році; в) у 1485 році.
3	За якого князя проголосили Руське князівство у складі Великого князівства Литовського?	а) Ольгерда; б) Свидригайла; в) Казимира.
4	Люблінська унія 1569 року проголосувала об'єднання таких країн:	а) Великого князівства Литовського і Польського королівства; б) Руського князівства й Московії; в) Польського королівства та Кримського ханства.
5	Яку назву отримала держава після підписання Люблінської унії 1569 року?	а) Московське царство; б) Річ Посполита; в) Священна Римська імперія.
6	У якому році було підписано Берестейську унію?	а) в 1496 році; б) в 1596 році; в) в 1696 році.
7	Які церкви об'єднували за умовами Берестейської унії?	а) католицьку і протестантську; б) протестантську і православну; в) православну і католицьку.

8	Яку назву отримала нова церква після підписання Берестейської унії?	а) об'єднана; б) уніатська; в) нова.
9	Оберіть панівний суспільний стан у Речі Посполитій:	а) магнати й шляхта; б) купці і ремісники; в) селяни.
10	Як називалася примусова робота селян у панському господарстві?	а) воєнщина; б) шляхетчина; в) панщина.
11	Що змінилося на українських землях після їх входження до складу Речі Посполитої?	
12	Чому в Україні почали виникати православні братства?	

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ВМІННЯ

1. Визначте століття, в якому було засновано Річ Посполиту.
2. Скільки років минуло з часу охрещення Русі (988 рік) до підписання Берестейської унії?

ДОДАТКИ

НАЙВАЖЛИВІШІ ІСТОРИЧНІ ПОДІЇ

ДАТА	ПОДІЯ
882 рік	 <p>Утворення Київської держави</p>
988 рік	 <p>Хрещення Русі</p>
1187 рік	 <p>Перша літописна згадка назви «Україна»</p>
1199 рік	 <p>Утворення Галицько-Волинської держави</p>

1223 рік

Битва на річці Калці

1240 рік

Загарбання монголами
Києва

1340 рік

Початок загарбання
західноукраїнських земель
сусідніми державами

1362 рік

Перемога литовсько-українського війська
над монголами біля річки Сині Води
Звільнення українських земель від монгольського
панування

1385 рік

Кревська унія

1569 рік

Люблінська унія

1596 рік

Берестейська церковна унія

ВИДАТНІ ДІЯЧІ ДАВНЬОЇ УКРАЇНИ

Кий, Щек, Хорив і сестра Либідь – засновники Києва.

Князь Олег – засновник Київської держави.

Ігор – Великий князь Київський.

Ольга – Велика княгиня Київська.

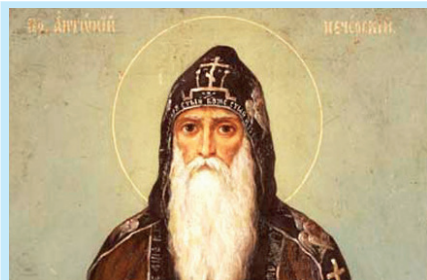
Святослав –
Великий князь Київський.

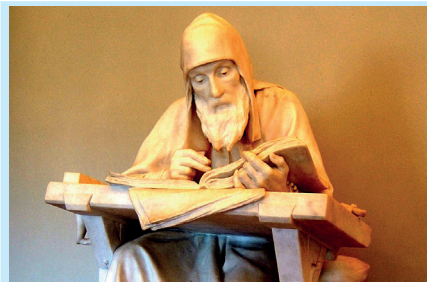
Володимир Великий –
Великий князь Київський.

Ярослав Мудрий –
Великий князь Київський.

Антоній –
засновник Києво-Печерської Лаври.

Нестор-літописець –
автор літопису «Повість минулих літ».

Володимир Мономах –
Великий князь Київський,
автор «Повчання дітям».

Князь Роман Мстиславович –
засновник Галицько-Волинської
держави.

Данило Галицький –
князь Галицько-Волинської держави.

Костянтин Острозький –
український магнат, полководець,
захисник православної віри
та української культури.

СЛОВНИК ІСТОРИЧНИХ ПОНЯТЬ

А

Археологи – дослідники, які вивчають стародавні предмети, знайдені під час розкопок.

Архітектура – будівництво різноманітних споруд.

Б

Баскак – намісник монгольського хана, який збирав данину та слідкував за порядком.

Батьківщина – земля батьків.

Берестяна грамота – письмовий запис на корі берези.

Билина – пісня про героїчні подвиги предків.

Бійниця – вузький отвір у стіні для стрільби з ручної зброї.

Бог – могутня надприродна істота.

Бондарство – виробництво дерев'яних діжок.

Бортництво – збирання меду диких бджіл.

Боярин – великий землевласник, воїн князівської дружини, радник князя.

Братство – товариство православних українців, які захищали інтереси віри, українську мову, права й рідні звичаї.

В

Вал – штучний земляний насип.

Вік – інша назва століття.

Воєвода – командир війська.

Волхв – служитель язичницьких богів.

Г

Гончар – майстер з виготовлення глиняного посуду.

Гончарство – виробництво глиняного посуду.

Горн – спеціальна піч.

Град Володимира – укріплена частина Києва, збудована князем Володимиром Великим.

Грецький вогонь – зброя, яка з допомогою вогню знищувала ворога та його майно.

Гуслі – старовинний струнний музичний інструмент.

Д

Данина – податок з населення, який платили медом, воском, хутром, грошима, виробами.

Данники – селяни, які платили данину панові.

Дата – один день календаря.

Державний герб – офіційний знак держави.

Державний гімн – офіційна урочиста пісня держави.

Державний прапор – офіційний знак держави.

Десятинна церква – перша релігійна кам'яна споруда часів Київської держави.

Династія – керування державою правителями з одного роду.

Диспут – усна розмова, спрямована на переконання співбесідника.

Дитинець – найбільш укріплена частина міста; фортеця.

Дружина – постійне військо князя.

Духівництво – служителі Бога; люди, які здійснюють службу в церквах і монастирях.

Є

Єпархія – церковно-територіальна громада.

Єпископ – керівник єпархії.

Ж

Жертва – дар богам і духам.

З

Закон – правило поведінки, яке повинні виконувати всі громадяни.

Залога – військова частина.

Замок – фортеця.

Збиральництво – вид заняття; збирання дарів природи.

Землеробство – обробка землі з метою отримання урожаю.

Земляки – це люди, які мають спільну малу Батьківщину.

Змієвий вал – оборонні земляні насипи на берегах річок.

Знать – впливова верхівка племені, а пізніше – Київської держави, до якої входили князі й бояри.

Золота Орда – держава монголів.

Золоті ворота – головні ворота стародавнього Києва.

Зруб – будівля, стіни якої зібрані у певному порядку зі зрубаних та обтесаних дерев'яних колод.

і

Іго – влада загарбників на завойованих землях.

Ідол – дерев'яне або кам'яне зображення східнослов'янського бога.

Ікона – це зображення Ісуса Христа, святих і подій, пов'язаних з життям Бога.

Історики – люди, які вивчають минуле людства.

Історична карта – графічне зображення певних земель у різні історичні періоди.

Історичні джерела – усні, речові й писемні пам'ятки, за якими історики вивчають життя людей у минулі часи.

Історія – наука про минуле людства.

К

Календар – послідовний перелік днів, тижнів і місяців року.

Капище – місце поклоніння слов'ян своїм богам.

Караван – група нав'ючених товаром тварин, які рухаються певним маршрутом.

Католицька церква – християнська церква на чолі з Папою Римським.

Києво-Печерська лавра – перший монастир Русі.

Кирилиця – слов'янське письмо.

Князь – вождь, воєначальник східнослов'янського племені, пізніше – правитель держави.

Коваль – майстер з виготовлення виробів із металу.

Ковальство – виробництво предметів з металу.

Король Русі – титул галицько-волинських князів.

Кочовий спосіб життя – відсутність постійного житла; переселення людей з одного місця на інше.

Кравець – майстер із пошиття й ремонту одягу.

Кріпак – закріплений за паном селянин.

Купці – люди, які займаються торгівлею.

Л

Лавра – великий і впливовий монастир.

Литовське князівство – північний сусід Галицько-Волинської держави, пізніше держава, до складу якої входила більшість українських земель.

Личаки – сплетене з кори дерев або смужок шкіри взуття.

Лінія часу – умовна стрічка, на якій позначаються дати історичних подій.

Літопис – зроблений від руки послідовний запис історичних подій.

М

Магнат – великий землевласник.

Мала Батьківщина – місце, де народилася й виросла людина.

Мирна угода – договір про мир між державами.

Мисливство – полювання на диких тварин і птахів.

Мито – плата за перевезення товару через кордон.

Митрополія – церковна територія, яка підпорядковувалася митрополиту.

Міжусобні війни – війни між князями за владу або землю.

Мініатюра – малюнок у давньоруській книзі.

Мозаїка – зображення або візерунок, зроблені з різнокольорових камінців.

Молитва – слова, звернені до Бога.

Молодша дружина – рядове військо.

Монастир – релігійно-господарська організація ченців або черниць.

Монголи – кочовий народ.

Н

Напівземлянка – житло східних слов'ян.

О

Область – територіальна частина України.

Община – об'єднання декількох родин.

Ополчення – тимчасове військо, до складу якого входили селяни й ремісники.

Осілий спосіб життя – проживання на одній місцевості.

П

Палата – кам'яна або цегляна житлова споруда.

Пан – землевласник.

Панщина – примусова праця селян у панському господарстві.

Папа Римський – керівник католицької церкви.

Партач – майстер, який не входив до складу цеху.

Пергамент – спеціально оброблена теляча або овеча шкіра, на якій писали чорнилом.

Печеніги – кочовий народ, який мешкав на південний схід від Київської держави.

Писемні пам'ятки – записи наших предків на глині, дереві, корі, папері, камені.

Плач – поховальна пісня.

Плем'я – об'єднання людей, які мешкали на одній території, мали спільну мову та перебували у родинних стосунках.

Побут – повсякденне життя людей.

Повість минулих літ – назва літопису.

Повчання дітям – твір Володимира Мономаха.

Погост – укріплення, в якому постійно перебували дружинники князя.

Поділ – неукріплена частина міста навколо дитинця (фортеці), де мешкали ремісники і торговці.

Половці – кочовий народ.

Польське королівство – західний сусід Галицько-Волинської держави, пізніше – держава, до складу якої ввійшла більшість українських земель.

Порок – стінобитна машина.

Предки – родичі, які жили у давні часи.

Р

Район – територіальна частина області.

Ремесло – дрібне виробництво готової продукції.

Ремісник – майстер, який своїми руками виготовляв готову продукцію.

Речові пам'ятки – предмети, якими користувалися люди у давні часи.

Рів – штучно викопана глибока та широка канава (часто заповнена водою) навколо фортеці або міста.

Рід – об'єднання родичів, які володіють загальним майном і спільно займаються господарством.

Річ Посполита – об'єднана держава, до складу якої входили Польське королівство та Велике князівство Литовське (з українськими землями).

Родина – об'єднання всіх родичів.

Родовід – послідовно складений список родичів і предків.

Руська Правда – перший писемний збірник законів Київської держави.

Руське князівство – частина Великого князівства Литовського, до складу якої належали переважно білоруські та українські землі.

Руське королівство – західноєвропейська назва Галицько-Волинської держави.

С

- Сажа** – чорний залишок від диму.
- Священик** – людина, яка виконує священні обряди, відправляє богослужіння у церкві.
- Сім'я** – об'єднання найближчих родичів.
- Сіно** – висушена трава.
- Скоморох** – давньоруський актор.
- Скотарство** – догляд за домашніми тваринами.
- Служební** – селяни, які працювали в панському маєтку.
- Смерди** – вільні селяни.
- Собор** – головна церква міста чи монастиря.
- Софійський собор** – головна церква стародавнього Києва.
- Старійшина** – найстарша і поважна людина у сім'ї, яка керувала веденням господарства.
- Старша дружина** – привілейована частина війська, яка складалася з бояр.
- Столиця** – головне місто держави.
- Століття** – сто років.
- Столяр** – майстер із виготовлення меблів, дверей, вікон тощо.
- Східні слов'яни** – предки українців, росіян і білорусів.

Т

- Теслярство** – спорудження дерев'яних будівель і простих меблів.
- Тисячоліття** – тисяча років.
- Ткацтво** – виготовлення тканин.
- Торговий шлях** – маршрут пересування торговельного каравану.
- Торжище** – давньоруський ринок.
- Тризна** – поминки.
- Тризуб** – герб князя Володимира, пізніше – назва українського герба.
- Тумен** – десятитисячне монгольське військо.
- Тяглові** – селяни, які не могли заплатити данину пану й були змушені відбувати панщину.

У

Уділ – дрібна територія князівства на Русі.

Удільне князівство – територіальні володіння місцевих князів.

Україна – назва нашої країни.

Українці – народ, мешканці України.

Умовні позначення – знаки, які вказують на історичну подію на карті (битву, виникнення міста, кордон, військовий похід, торговий шлях тощо).

Уніатська церква – релігійна організація, яка виникла внаслідок об'єднання православної та католицької церков.

Унія – об'єднання.

Урядник – чиновник.

Усна народна творчість – твори, які виконували усно і передавали з покоління в покоління.

Усні пам'ятки – твори, які передавали усно від одного покоління до іншого.

Ф

Фільварок – панське багатогалузеве господарство.

Фортеця – укріплена споруда.

Фреска – малюнок фарбою на вологій штукатурці.

Х

Хан – правитель у кочових племенах.

Хліборобство – вирощування зернових культур (рослин), з яких виготовляють хліб.

Хороми – двоповерхова (іноді триповерхова) дерев'яна житлова споруда.

Хрест – символ християнської віри.

Хрестовий похід – похід лицарів-хрестоносців на ворога.

Християнство – це віровчення про всезнаючого і вічного Бога, творця неба і землі у трьох про явах – Бога-Отця, Бога-Сина (Ісуса Христа) та Бога-Святого Духа.

Ц

Церква (храм) – споруда, де відбуваються богослужіння.

Цех – об'єднання майстрів одного фаху.

Цехмістр – виборний керівник цеху.

Ч

Частокіл – стіна з вертикально вкопаних дерев'яних колод.

Челядь – прислуга князя або бояр.

Челядь, холопи – залежні люди, прислуга.

Ченці – мешканці монастиря.

Чингісхан – великий хан монголів.

Ш

Шляхта – дрібне і середнє панство.

Ю

Юрта – розбірне житло кочових племен.

Я

Язичництво – віра древніх слов'ян в існування багатьох богів.

Ярлик – спеціальна грамота монгольського хана.

Ярмарок – періодичний торговий захід.

ПАМ'ЯТНИКИ СУЧАСНОСТІ, ПРИСВЯЧЕНІ ІСТОРИЧНИМ ПОСТАТЯМ РУСІ-УКРАЇНИ

Пам'ятник княгині Ользі в Києві

Пам'ятник Ярославу Мудрому в Києві

Пам'ятник князю Святославу в Запоріжжі

Пам'ятник Володимирі Мономаху в Прилуках

Пам'ятник Данилу Галицькому у Львові

*Пам'ятник на честь першої літописної згадки про Україну
в Переяславі-Хмельницькому*

Навчальне видання

КОСЕНКО Юрій Миколайович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

7 клас

Підручник для учнів
спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів (F70)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

*У підручнику використаний ілюстративний матеріал
з відкритих інтернет-джерел*

Художник Людмила Остапенко

Редактор Мирослава Токарюк

Технічний редактор Сергій Максимець

Коректор Ольга Бризицька

Дизайн і верстка Ігоря Стусика

Формат 70x100/16. Ум.-друк. арк. 22,68. Обл.-вид. арк. 20,00. Наклад 3462 прим. Зам. № 1165.

Видавець і виготовлювач видавничий дім «Букрек»,
вул. Радищева, 10, м. Чернівці, 58000.

www.bukrek.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ЧЦ № 1 від 10.07.2000 р.